

Historia

Zmiana MEN 2024

Oznaczono usunięte
i zmienione treści

3

Podręcznik dla
branżowej szkoły I stopnia

OPERON
Edukacja jest podróżą

Historia

Podręcznik dla
branżowej szkoły I stopnia

dla

absolwentów ośmioletniej szkoły podstawowej

3

Mirosław Ustrzycki

Janusz Ustrzycki

 OPERON
Edukacja jest podróżą

2024

Projekt okładki: Paweł Kwacz
Redaktor prowadzący: Manuela Jankowska
Redakcja językowa: Marlena Dobrowolska
Redakcja graficzna i skład: Anna Zamojska
Fotoedycja: zespół
Korekta techniczna: Eliza Perkowska

Zdjęcia: Archiwum Główne Akt Dawnych, Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona, Wojciech Wójcik/Forum, Fundacja Edukacji Polonijnej/polonia.edu.pl, Muzeum Narodowe w Warszawie/materiały prasowe MSN, Narodowe Archiwum Cyfrowe, RIA Novosti archive, image #644460/Yuriy Somov/CC-BY-SA 3.0, arindambanerjee/Shutterstock, Artgo/Shutterstock, catwalker/Shutterstock, DavidNNP/Shutterstock, Dziorek Rafał/Shutterstock, Everett Collection/Shutterstock, IgorGolovnirov/Shutterstock, Nerijus Juras/Shutterstock, Kiev.Victor/Shutterstock, Sergey Kohl/Shutterstock, Dariusz Leszczyński/Shutterstock, neftali/Shutterstock, Northfoto/Shutterstock, Constantine Pankin/Shutterstock, Anastasia Petrova/Shutterstock, Meister Photos/Shutterstock, Olga Popova/Shutterstock, saiko3p/Shutterstock, Audrey Snider-Bell/Shutterstock, ShustrikS/Shutterstock, Shutterstock, sosn-a/Shutterstock, Paweł Szczepański/Shutterstock, Adam Szczepkowski/Shutterstock, vidalgo/Shutterstock, The Rock Poster Society/tpers.org, Wikimedia Commons, Wikimedia Commons/Darekm135/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Dawid Drabik/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Deutsches Bundesarchiv/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Galeria Zachęta/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Tadeusz Kłapyta/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Laika ac/CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons/Miszunger/CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons/Muzeum Sztuki w Łodzi/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Cezary Piwowarski/ZOOM/CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons/Wojciech Pysz/GFDL & CC BY-SA 2.5, Wikimedia Commons/Stiopa/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/U.S. Department of Agriculture/CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons/Woodstock Whisperer/CC BY-Sa 4.0

Mapy: Katarzyna Gostępska

Operon Sp. z o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjął wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w materiale edukacyjnym o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na III etapie edukacyjnym – szkoła branżowa I stopnia dla uczniów będących absolwentami ośmioletniej szkoły podstawowej – na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr hab. Małgorzaty Dajnowicz, dr hab. Aleksandra Głogowskiego, dr Katarzyny Kozłowskiej.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: szkoła branżowa I stopnia
Rok dopuszczenia: 2024

© Copyright by Operon Sp. z o.o. & Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki
Gdynia 2024

Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.
N8373

Wydawca:
Operon Sp. z o.o.
81-541 Gdynia, al. Zwycięstwa 96/98
tel. centrali 58 679 00 00
e-mail: info@operon.pl
www.operon.pl

ISBN 978-83-8197-475-2

Zgodnie z decyzją MEN od września 2024 r. obowiązuje zmieniona, uszczuplona o ok. 20% podstawa programowa. W związku z tym w podręczniku znalazły się stosowne oznaczenia.

 Takim symbolem oznaczono treści usunięte z podstawy programowej.

 Takim symbolem oznaczono treści, które zostały zmienione. Nauczyciel przedstawi uczniowi zmiany i wyjaśni, czego powinien się nauczyć.

Spis treści

I. II wojna światowa

1. Polska i Europa w przededniu wojny światowej. Wojna obronna Polski w 1939 r. 8
2. Działania militarne i polityczne w Europie i na świecie w czasie II wojny światowej 16
3. Polityka ZSRR i III Rzeszy wobec społeczeństwa polskiego pod okupacją 28
4. Rząd polski na obczyźnie i sprawa polska do końca 1943 r.
 PSZ i LWP na frontach II wojny światowej 37
5. Polskie Państwo Podziemne. Walka zbrojna i cywilna z okupantem 46
6. Ziemie polskie i sprawa polska w końcowym etapie wojny.
 Powstanie warszawskie. Narodziny Polski Ludowej 56

II. Europa i świat po II wojnie światowej

1. Następstwa II wojny światowej 66
2. Geneza zimnej wojny i jej przejawy do kryzysu kubańskiego (1962 r.) 75
3. Kryzysy międzynarodowe drugiej fazy zimnej wojny. Rozpad bloku sowieckiego 85
4. Proces integracji europejskiej 94
5. Przemiany cywilizacyjne i społeczne w 2. połowie XX w. 101

III. Polska po 1945 r.

1. Przejęcie władzy przez komunistów w Polsce i postawy społeczne
 wobec nowego systemu politycznego 116
2. System stalinowski w Polsce i załamanie się tego systemu 127
3. PRL od Gomułki do Gierka 137
4. Rozwój opozycji demokratycznej. Ruch społeczny „Solidarność” 145
5. Polska czasu stanu wojennego i kryzysu lat 80. 157
6. Kultura okresu Polski Ludowej 166

IV. Narodziny i funkcjonowanie III Rzeczypospolitej

1. Załamanie się systemu władzy komunistycznej. Narodziny III Rzeczypospolitej 178
2. III RP przed przystąpieniem do Unii Europejskiej 186
3. Przystąpienie Polski do NATO i Unii Europejskiej 194
4. Polska w latach 2004–2015 199

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik do historii dla branżowej szkoły I stopnia został zaprojektowany z uwzględnieniem waszych potrzeb i stylu nauki. Pomoże wam szybko przyswoić niezbędne informacje, skutecznie powtórzyć wiadomości oraz przygotować się do sprawdzianów i kartkówek.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych zagadnień.

1. Polska i Europa w przededniu wojny światowej. Wojna obronna Polski w 1919 r.

Polaka i Europa w przededniu wojny

Kornelwicz (zmarł: Austrii) przez III Rzeszę (1938 i), a następnie (Włochy) Czechosłowacji (marzec 1939 i), było pogorszenie położenia strategicznego Polski. Niemcy uzyskali możliwość zacieśnienia Polski od polubie.

[illegible]

Ekstaryzacja – wypuszczenie na podłoże młodych schizosporów z jajogrodźni z zarodkami z zarodków, na terenie którego znajdują się zarodki.

Polska strywno ekspozycje dyplomatyczne ze strony Wielkiej Brytanii, która poczuła, że jej nieuchronne przyjdzie być zagrożoną przez Niemcy. 31 marca 1939 r. premier tutejszy Chamberlain (zostając swymi członkami posłannymi) w perforancie brytyjskiej, iż „Rzeczpospolita będzie swobodą i za zobowiązany do wytrwałego poparcia Polski wszelkimi środkami [...] w wypadku jakiegokolwiek skłócenia [...] zagrożącego wywrócenie rękodziejstwa polskiej [...] Rzeczpospolitej upoważnia mnie do potwierdzenia, że jego postawa w tej sprawie jest taka sama jak mój”.

Naród polski – mądry:
– odrzucił niemieckie
przygotowanie do wojny
niemiecką deklarację
do 2. Rzeszy. Minister
pracy w Sejmie II
kadencji.

► *Journal of Management Education*

These methods facilitate a more general solution to the problem of the value of the

Metforman 1250 mg. effens calcopend

Słowa (czyta): spacer, hula, cofnięta nogaska, przeczucie

Określenia te oznaczają holokobstwo europejskich Żydów przeprowadzone w czasie II wojny światowej przez Niemcy hitlerowskie. Dobrym przykładem są one w **gettach**, podczas masowych mordów (ich symbolom stał się m.in. Białe Żółte Kłosa) i w obozach koncentracyjnych.

Współsiły ciężkie znajdowały się na terenach polich. Odniesienia do Zagłady Żydów była III Rzesza, ale również niemieckie wojska współpracujące z nią, państwa Francji, Czechosłowacji, Węgier, a także Rumuni. W wyroku Holokaustu zgładzono 6,6-7 milionów Żydów, z których blisko 3 miliony było chłozami ani przedstawicielami Koczowniczości.

[illegible]

© 2005 Blackwell Publishing Ltd, *Journal of Internal Medicine* 258: 105–112

Przystępny język publikacji ułatwi
• wam zrozumienie treści i pozytywnie
nastawi was do prezentowanego
materiału.

W tekście pojawiają się **wytłuszczenia**.
Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Ikony na marginesach ułatwią wam odnalezienie definicji, najważniejszych treści do zapamiętania oraz tekstów źródłowych.

Na szarym tle znajdziecie **ważne treści**, niezbędne dla właściwego zrozumienia tematu.

13 września Naczelny Wódz marzałek Edward Śmigły-Rydz polecił wojskom znajdującym się na południu i wschodzie Warszawy wycofać się na tak zwane **przedsieście warszawskie**. Na południu Niemcy dotarli do Łowosza, którego jednak nie zdobyli. Kluczą wojsk polskich zorientowało się, mimo początkowych sukcesów, **bitwa nad Bzurą (nad Kutawą)** stoczona w dniach 9–20 września. Była to największa bitwa wojny obronnej. Jedynie nieliczne polskie oddziały, głównie kawaleria, przedarły się z wojny Warszawy i Modliwa.

Przedsieście warszawskie – w polskiej koncepcji militarnej obszar Małopolski Wschodniej, przylegający do granicy węgierskiej i rumuńskiej. Jako jeden z ostatnich (obok rejonu Warszawa-Modliwa) bastionów polskiej obrony miał umożliwić Wojsku Polskiemu wytrzymanie do alianckiej pomocy ze Zachodu.

Definicje, prawa i zasady wyróżniono kolorową ramką. Dzięki temu od razu je zauważycie i szybko znajdziecie podczas powtórek.

Teksty źródłowe i mapy ilustrują treści merytoryczne. Dzięki towarzyszącym im poleceniom przeciwliczcie umiejętności analizy zawartych w nich wiadomości.

Bilans wojny obronnej 1939 r.

O przebiegu działań zbrojnych zdecydował koncept **Planu Nieruchomości** – strategii, sensu, trybuna, środki transportu. Koncentracja dywizji pancernych i zmechanizowanych umożliwia niemiecką przewagę na głównych kierunkach ataku. Liczne samochody ciężarowe umożliwiały przemieszczanie się niemieckiej szybkie przemieszczanie się.

Podczas kampanii wrześniowej stracono wielomiliony, jak i Armia Czerwona dokonała licznych zdobyczy na polach bitewnych oraz ludności cywilnej w Bydgoszczy i okolicy. Niemcy, w odwecie za złamanie powstania wywołanego przez dywersantów i miejscową ludność niemiecką, wykonali egzekucje ponad tysiąca Polaków. W ciągu kilku dni niemieckie samoloty zniszczyły około 300 polskich jeńców. Likwidację przedstawiali polską inteligencją, działaczy politycznych i społecznych oraz ludności cywilnej zgromadzeni w obozach w Katyniu, Białymostku i Walecie. Armię Czerwoną zmuszono do wycofania się z terenów zajętych przez Niemców. W Gdyni na niszczycielu **Orlik** Marynarka Wojenna utraciła okręt, a w Gdyni na niszczycielu **Orlik** utraciła okręt.

	Niemcy	Polska
zginęli	1,5 mln	1,05 mln
zabici	2000	400 (w tym 1000 w Katyniu)
zabici bojowi	1400	400

Stratę w wojnie polsko-niemieckiej

Podczas walk poległo około 70 tysięcy polskich żołnierzy i oficerów, a około 140 tysięcy zostało rannych. Do niewoli niemieckiej trafiło ponad 400 tysięcy żołnierzy, a do sowieckiej – ponad 250 tysięcy. Blisko 45 tysięcy żołnierzy zostało przetranszowanych granicę rumuńską, węgierską, litewską i łotewską. Niemcy powołali znaczną część z nich do służby w **Legii** (około 17 tysięcy żołnierzy i 15 tysięcy oficerów), ale ostatecznie większość z nich została rozstrzelana. Zmuszono ich do odwołania się do niemieckiej armii. Dopiero na wiosnę 1940 r. stan wojny niemieckich przestał być rozstrzelany na zachodzie Europy.

Pytania i polecenia

1. Przedstaw sytuację międzynarodową Polski w ostatnich latach przed wybuchem wojny.
2. Zestawienie się, jakie konsekwencje dla Polski i Europy miał pakt Ribbentrop-Mołotowa. Co zawierał ten pakt?
3. Opisz etap (najważniejsze wydarzenia wojny obronnej 1939 r.).
4. Czy w wrześniu 1939 r. wojska polskie – twierdząc – miały szansę powstrzymać agresorów? Uzasadnij swoją opinię.

U. POLAK I J. KUCIAK W PRZEDMIOTACH HISTORIA POLSKI, HISTORIA POLSKIEJ WOJNY OBYWATELSKIEJ

26

Pytania i polecenia przeciwliczcie w toku lekcji lub wykorzystacie do nauki w domu, lub przed kartkówką czy sprawdzianem. Uwaga: odpowiedzi do zadań wymagających pisemnego rozwiązania zapiszcie w zeszycie.

II WOJNA ŚWIATOWA

1. Polska i Europa w przededniu wojny światowej. Wojna obronna Polski w 1939 r.

Polska i Europa w przededniu wojny

Konsekwencją aneksji Austrii przez III Rzeszę (1938 r.), a następnie likwidacji Czechosłowacji (marzec 1939 r.) było pogorszenie położenia strategicznego Polski. Niemcy uzyskały możliwość zaatakowania Polski od południa.

Adolf Hitler oczekiwał, że Polska zawiąże z III Rzeszą sojusz skierowany przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), a z czasem stanie się państwem zależnym politycznie i gospodarczo od Niemiec. W zamian za zgodę na przyłączenie **Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy** oraz **eksterytorialną autostradę i linię kolejową** biegnącą przez Pomorze Gdańskie (z Prus Wschodnich do Niemiec, łączącą Prusy Wschodnie z resztą Niemiec) był gotów przedłużyć polsko-niemiecki układ o nieagresji o kolejne 25 lat. W marcu 1939 r. te propozycje Hitlera przybrały formę **żądań**.

Eksterytorialność – wyłączenie na podstawie umów międzynarodowych jakiegoś obszaru spod prawodawstwa państwa, na terenie którego ten obszar się znajduje.

Polska otrzymała wsparcie dyplomatyczne ze strony Wielkiej Brytanii, która poczuła, że jej mocarstwowa pozycja jest zagrożona przez Niemcy. 31 marca 1939 r. premier Neville Chamberlain (czytaj: newil czemberlen) poinformował w parlamencie brytyjskim, iż: „Rząd [brytyjski] będzie uważał się za zobowiązany do natychmiastowego poparcia Polski wszelkimi środkami [...] w wypadku jakiejkolwiek akcji [...] zagrażającej wyraźnie niepodległości polskiej [...]”. Rząd francuski upoważnił mnie do potwierdzenia, że jego postawa w tej sprawie jest taka sama jak nasza”.

Rząd polski – mając poparcie własnego społeczeństwa i brytyjskie gwarancje – **odrzucił niemieckie żądania**. W odpowiedzi na to **Hitler** rozkazał rozpocząć przygotowania do wojny z Polską, a **w kwietniu 1939 r. wypowiedział polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy z 1934 r.** (zobacz podręcznik do 2. klasy). Minister spraw zagranicznych **Józef Beck** (czytaj: bek) podczas przemówienia w Sejmie **5 maja** wyraził zdecydowany opór Polski wobec niemieckich żądań.

Józef Beck wygłaszający w Sejmie
przemówienie, w którym odrzucił
ultimatum Hitlera

„Nie mamy [...] żadnego powodu umniejszać
naszej suwerenności na naszym terytorium. [...]
Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. [...]
Ale [...] my w Polsce nie znamy pojęcia
pokoju za wszelką cenę”.

W tym czasie **Wielka Brytania i Francja**
toczyły jawne rozmowy z ZSRR, który
równocześnie prowadził tajne pertrak-
tacje z III Rzeszą. Józef Stalin zastana-

wiał się nad wyborem strony, z którą so-
jusz przyniesie mu więcej korzyści. Od
państw zachodnich domagał się, jako warunku ewentualnego sojuszu przeciw-
ko Hitlerowi, prawa swobodnego przemarszu Armii Czerwonej przez Polskę
i Rumunię. Władze II Rzeczypospolitej zdecydowanie odrzucały taką możliwość,
gdyż zdawały sobie sprawę, że groziłoby to utratą suwerenności.

Stalin ostatecznie wykorzystał rozmowy z Wielką Brytanią i Francją do uzyska-
nia korzystniejszych warunków w negocjacjach z Hitlerem. **23 sierpnia 1939 r.**
ZSRR i Niemcy zawarły w Moskwie układ o nieagresji. Od nazwisk ministrów
spraw zagranicznych obu państw porozumienie nazywano **paktem Ribbentrop-**
Mołotow. Istotą porozumienia był nie jawny układ, ale **tajny protokół.** Ustalał on
„strefy wpływów” obydwu totalitarnych państw **w Europie Środkowo-Wschod-**
niej – dotyczył Finlandii, krajów bałtyckich (czyli Litwy, Łotwy, Estonii) i rumuń-
skiej Besarabii oraz **Polski.** Rozgraniczenie **terytoriów** II Rzeczypospolitej, **które**
miały zagarnąć Niemcy i ZSRR, przebie-
gało wzdłuż rzek Narwi, Wisły i Sanu. Pakt
miał zagwarantować Hitlerowi, że Niemcy
nie będą walczyć na dwa fronty, jak pod-
czas I wojny światowej.

Stalin i minister spraw
zagranicznych III Rzeszy Joachim von
Ribbentrop (czytaj: fon ribentrop) po
podpisaniu paktu z 23 sierpnia 1939 r.

Rachunek zysków i strat kazał Stalinowi
związać się z III Rzeszą, a nie z państwami
zachodnimi. Opinia światowa była zaszokowana
układem zawartym między komunistami
i nazistami, którzy wydawali się dotąd
najbardziej zaciekłymi wrogami.

Termin inwazji niemieckiej na Polskę pierwotnie został wyznaczony na 26 sierpnia. Podpisanie dzień wcześniej polsko-brytyjskiego układu o wzajemnej pomocy wojskowej spowodowało, że Hitler zawahał się i odwołał atak. Szybko doszedł jednak do wniosku, że Polska nie uzyska skutecznej pomocy od zachodnich sojuszników i **jako nowy termin inwazji wskazał 1 września**.

Aby zrzucić odpowiedzialność za wybuch wojny na Polskę, Niemcy upozorowali 31 sierpnia atak na niemiecką radiostację w Gliwicach – mieście leżącym wówczas na terenie Rzeszy przy granicy z Polską. Członkowie SS opanowali radiostację i nadali w języku polskim audycję wzywającą Polaków do powstania. Propaganda niemiecka nadała tym wydarzeniom duży rozgłos. Obwieszczono, że jest to kolejna prowokacja Polaków, na którą Niemcy tym razem zdecydowali się odpowiedzieć.

Agresja Niemiec na Polskę. Przebieg działań zbrojnych w dniach 1–16 września 1939 r.

Działania zbrojne przeciw Polsce Niemcy rozpoczęli 1 września 1939 r. Za początek wojny uznaje się zazwyczaj otwarcie ognia przez **pancernik „Schleswig-Holstein”** (czytaj: szleszwik-holsztajn) w kierunku polskiej placówki wojskowej na półwyspie **Westerplatte** w Wolnym Mieście Gdańsku o godzinie 4.45. Natomiast według niektórych świadectw już 5 minut wcześniej niemieckie lotnictwo rozpoczęło bombardowanie Wielunia leżącego w pobliżu granicy polsko-niemieckiej. W ramach kampanii wrześniowej Niemcy przypuścili równocześnie **atak z północy** (z Pomorza Zachodniego i Prus Wschodnich) oraz **z zachodu** (z Dolnego Śląska). Pomocnicze uderzenie nastąpiło od południa z terytorium okupowanych Czech oraz ze Słowacji (ze wsparciem **jednostek słowackich**). **Celem** niemieckiego ataku było przełamanie polskiej obrony, a następnie okrążenie i **zniszczenie wojsk polskich na zachód od Wisły** oraz **zdobycie Warszawy**.

Pancernik „Schleswig-Holstein” ostrzeliwuje Westerplatte, wrzesień 1939 r.

Polskiej placówki na Westerplatte broniło ok. 200 żołnierzy przez siedem dni. Wydarzenia te nie miały znaczenia dla przebiegu kampanii wrześniowej, ale stały się symbolem bohaterstwa polskich żołnierzy. Podobnie symbolicznego znaczenia nabrała obrona Poczty Polskiej w Gdańsku przez kilkudziesięciu pocztowców, z których kilkunastu poniosło śmierć w walce. Pozostali poddali się, dopiero gdy Niemcy podpalili budynek. Zostali aresztowani, a następnie skazani na śmierć i rozstrzelani.

Walki wzdłuż granic Rzeczypospolitej, czyli tak zwana **bitwa graniczna** trwająca do 3 września, zakończyły się sukcesem wojsk niemieckich. Znaczne siły polskie zostały okrążone na Pomorzu Gdańskim i zniszczone. Na granicy z niemieckim Śląskiem polskie wojska stoczyły z niemieckimi jednostkami pancernymi zwycięską **bitwę pod Mokrą**, ale wobec przewagi nieprzyjaciela musiały się wycofać. Wojska niemieckie przełamały polskie pozycje obronne, a następnie skierowały się na Warszawę. Wobec przewagi Luftwaffe (lotnictwa niemieckiego) lotnictwo polskie nie było w stanie zapewnić ochrony wojskom lądowym, a tym bardziej zagrozić nacierającym wojskom niemieckim.

3 września Wielka Brytania i Francja wypowiedziały wojnę Niemcom. Podobnie postąpiły dominia brytyjskie: Australia, Nowa Zelandia, Związek Południowej Afryki i Kanada. Oznaczało to przekształcenie wojny polsko-niemieckiej w konflikt światowy. **Agresja Niemiec na Polskę stała się początkiem II wojny światowej.** Mimo oficjalnego wypowiedzenia wojny **Wielka Brytania i Francja nie rozpoczęły działań zbrojnych na szerszą skalę.** Armia brytyjska nie była jeszcze do nich gotowa, a francuskie plany wojenne zakładały działania obronne w oparciu o system fortyfikacji na granicy z Niemcami. Francuzi już 2 września rozpoczęli mobilizację swoich wojsk. Zgodnie z polsko-francuskim układem sojuszniczym byli zobowiązani do rozpoczęcia ofensywy 15 dni później, jednak nie uczynili tego.

Wojska polskie starały się w tym czasie wycofać za Wisłę i San na nowe pozycje obronne. Próba powstrzymania maszerujących na Warszawę od zachodu wojsk niemieckich zakończyła się ostatecznie niepowodzeniem. Na północy **w rejonie Wizny nad Narwią** 360 polskich żołnierzy pod dowództwem kapitana **Władysława Raginisa** przez trzy dni (8–10 września) powstrzymywało niemiecką dywizję pancerną. Umożliwiło to odwrót wojsk polskich na południe i ułatwiło organizację obrony stolicy. Bitwa ta, ze względu na różnicę sił i śmierć większości polskich obrońców, nazwana została **polskimi Termopilami**. Po przełamaniu polskiej obrony Niemcy przeszli Narew, a następnie Bug i zagrozili Warszawie od północy i wschodu. Na południu 10 września przekroczyli San. **Polskie plany oparcia obrony na linii Bug–Wisła–San przestały być aktualne.** Nie udało się jednak Niemcom próba okrążenia wojsk polskich między Wisłą a Bugiem.

ORP „Wicher” na obrazie Antoniego Suchanka z 1938 r.

Wojna toczyła się nie tylko na lądzie, lecz także na morzu. W obronie polskiego wybrzeża okręty „Gryf” i „Wicher” stoczyły zwycięski pojedynek z dwoma niszczycielami niemieckimi, zostały jednak zatopione przez lotnictwo niemieckie. Trzy polskie niszczyciele jeszcze przed wybuchem wojny opuściły Bałtyk i popłynęły do Wielkiej Brytanii, do której przedostały się również dwa okręty podwodne: „Orzeł” i „Wilk”.

13 września Naczelny Wódz marszałek Edward Śmigły-Rydz polecił wojskom znajdującym się na południe i wschód od Warszawy wycofać się na tak zwane **przedmoście rumuńskie**. Na południu Niemcy dotarli do Lwowa, którego jednak nie zdobyli. Klęską wojsk polskich zakończyła się, mimo początkowych sukcesów, **bitwa nad Bzurą (pod Kutnem)** stoczona w dniach **9–20 września**. Była to największa bitwa wojny obronnej. Jedynie nieliczne polskie oddziały, głównie kawalerii, przedarły się w rejon Warszawy i Modlina.

Przedmoście rumuńskie – w polskiej koncepcji militarnej obszar Małopolski Wschodniej, przylegający do granicy węgierskiej i rumuńskiej. Jako jeden z ostatnich (obok rejonu Warszawa–Modlin) bastionów polskiej obrony miał umożliwić Wojsku Polskiemu wytrwanie do alianckiej ofensywy na Zachodzie.

Wojna obronna Polski w 1939 r.

**Polska artyleria
przeciwlotnicza
w rejonie Dworca Głównego
w Warszawie, wrzesień
1939 r.**

Próba zdobycia Warszawy zaskoczenia, przeprowadzona 8 września przez niemiecką dywizję pancerną, nie powiodła się. Stolica – okrążona od 15 września i systematycznie bombardowana – odpierała kolejne ataki.

Przebieg działań zbrojnych od agresji ZSRR na Polskę do 5 października 1939 r.

17 września w godzinach rannych sowieckie wojska przekroczyły granicę Rzeczypospolitej. Jednocześnie polskiemu ambasadorowi w Moskwie odczytano notę radzieckiego rządu, w której stwierdzano, że państwo polskie przestało istnieć. Ambasadora poinformowano, że w związku z tym traktaty polsko-radzieckie utraciły swoją moc, a Armia Czerwona wkroczyła, aby wziąć pod opiekę ludność zamieszkującą wschodnie tereny II Rzeczypospolitej. W rzeczywistości była to realizacja tajnego protokołu paktu Ribbentrop–Mołotow.

W chwili agresji ZSRR kampania wrześniowa była przegrana. Nie istniała już stała linia frontu, ale **wojska polskie nadal stawiały opór**. Walczyły okrążone nad Bzurą armie „Pomorze” i „Poznań”. Nie zamierzały kapitulować **Warszawa** i twierdza **Modlin**. Bronił się odcięty od reszty kraju rejon **Oksywia** (Gdynia) i **Helu**. Duże zgrupowania wojsk polskich znajdowały się między Wisłą a Bugiem. Na południu bronił się Lwów.

Sowiecki plakat propagandowy z września 1939 r.

Napis na plakacie głosi w języku ukraińskim: „Wyciągnęliśmy ręce do braci, aby ich plecy się wyprostowały i odeszło w mrok wieków nikczemne królestwo bata”.

Agresji ZSRR Polacy byli w stanie przeciwstawić niewiele ponad 200 tysięcy słabo zorganizowanych i źle uzbrojonych żołnierzy, znajdujących się na wschód od Bugu. **W tej sytuacji polskie władze** – prezydent Ignacy Mościcki, premier Felicjan Sławoj Składkowski i Naczelnny Wódz Edward Śmigły-Rydz – **opuściły kraj**, przekraczając granicę z Rumunią. Śmigły-Rydz rozkazał polskim oddziałom unikać walki z Armią Czerwoną, chyba że zostaną one bezpośrednio zaatakowane. Miały natomiast wycofywać się do Rumunii lub na Węgry. Niektóre polskie oddziały – zdezorientowane rozkazem Naczelnego Wodza – poddawały się bez walki. Inne próbowały przedrzeć się do Rumunii, staczając po drodze potyczki i bitwy z Armią Czerwoną. W zaistniałej sytuacji obrona oparta na przedmościu rumuńskim przestała być możliwa.

Wkraczającej Armii Czerwonej stawiały opór oddziały **Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP)**. Charakter symboliczny miała **obrona Wilna** przez polską młodzież po tym, jak wycofało się regularne wojsko. **Grodno** Armia Czerwona zdobyła dopiero po trzydniowych walkach, natomiast bez walki skapitulował przed nią **Lwów**, który dotąd walczył z Niemcami. Ostatni zakończony sukcesem bój 28 września stoczyło zgrupowanie oddziałów KOP **pod Szackiem**.

Generałowie niemieccy i sowieccy odbierają 22 września w Brześciu wspólną defiladę zwycięstwa Wehrmachtu (czytaj: wermachtu) i Armii Czerwonej

Nadal toczyły się walki z Niemcami – szczególnie zacięte na Lubelszczyźnie w rejonie **Tomaszowa Lubelskiego**, gdzie zakończyły się 26 września. **28 września skapitulowała Warszawa**, a dzień później – twierdza **Modlin**. Na Wybrzeżu najdłużej broniły się wojska polskie **na Helu** (do 2 października).

Najdłużej walczyła **Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie”** generała **Franciszka Kleeberga** (czytaj: kleberga). Najpierw starła się z sowiecką Armią Czerwoną, a następnie **pod Kockiem** stoczyła bitwę z niemieckim Wehrmachtem. Z powodu wyczerpania amunicji **5 października** generał Kleeberg podjął decyzję o kapitulacji. W ten sposób ostatnie regularne zgrupowanie wojsk polskich złożyło broń.

Już **28 września** ZSRR i Niemcy zawarły nowe porozumienie co do **podziału ziem polskich**. Linia graniczna między oboma państwami została wyznaczona **na Bugu i Sanie**, co w stosunku do ustaleń paktu Ribbentrop–Mołotow oznaczało korektę na korzyść Niemiec. W zamian Hitler zgodził się, aby w radzieckiej strefie wpływów znalazła się niepodległa wówczas Litwa (przewidziana wcześniej dla Niemiec). Terytorium Litwy obejmowało część Wileńszczyzny wraz z Wilnem, co nastąpiło na mocy układu podpisanego przez ZSRR z rządem litewskim.

Bilans wojny obronnej 1939 r.

O przebiegu działań zbrojnych zadecydował **korzystny dla Niemiec stosunek sił**, zwłaszcza **przewaga techniczna – czołgi, samoloty, artyleria, środki transportu**. Koncentracja dywizji pancernych i zmechanizowanych umacniała niemiecką przewagę na głównych kierunkach uderzeń. Liczne samochody ciężarowe i motocykle umożliwiały piechocie niemieckiej szybkie przemieszczanie się.

Podczas kampanii wrześniowej zarówno Wehrmacht, jak i Armia Czerwona dokonały licznych **zbrodni na polskich żołnierzach oraz ludności cywilnej**. W **Bydgoszczy** i okolicy **Niemcy**, w odwecie za stłumienie powstania wywołanego przez dywersantów i miejscową ludność niemiecką, wykonali egzekucje ponad tysiąca Polaków. W **Ciepielowie** żołnierze Wehrmachtu zamordowali około 300 polskich jeńców. Likwidacją przedstawicieli polskiej inteligencji, działaczy politycznych i społecznych oraz ludności żydowskiej zajmowały się specjalnie utworzone policyjne oddziały SS – nazywane **Einsatzgruppen** (czytaj: ajnzacgruppen). **Armia Czerwona** zamordowała między innymi **oficerów floty pińskiej** (flotylla Marynarki Wojennej stacjonująca w Pińsku), a w **Grodnie** co najmniej 200 obrońców miasta.

Podczas walk poległo około 70 tysięcy polskich żołnierzy i oficerów, a około 140 tysięcy zostało rannych. Do niewoli niemieckiej trafiło ponad 400 tysięcy żołnierzy, a do sowieckiej – ponad 250 tysięcy. Blisko 85 tysięcy żołnierzy udało się przekroczyć granice rumuńską, węgierską, litewską i łotewską. Niemcy ponieśli znacznie mniejsze straty (około 17 tys. zabitych i 35 tys. rannych), ale zużycie sprzętu, paliwa i amunicji było bardzo duże. Zmusiło to Hitlera do odłożenia terminu kolejnej agresji. Dopiero na wiosnę 1940 r. stan wojsk niemieckich pozwolił mu rozpocząć ofensywę na zachodzie Europy.

	Niemcy	Polska
żołnierze	1,5 mln	1,05 mln
czołgi	2600	600 (w większości przestarzałe)
samoloty bojowe	1400	400

Stosunek sił na froncie polsko-niemieckim

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw sytuację międzynarodową Polski w ostatnich latach przed wybuchem wojny.
2. Zastanów się, jakie konsekwencje dla Polski i Europy miał pakt Ribbentrop–Mołotow. Co zawierał tajny protokół?
3. Omów etapy i najważniejsze wydarzenia wojny obronnej 1939 r.
4. Czy we wrześniu 1939 r. wojska polskie – twoim zdaniem – miały szansę powstrzymać agresorów? Uzasadnij swoją opinię.

2. Działania militarne i polityczne w Europie i na świecie w czasie II wojny światowej

Rozwój sytuacji militarnej i politycznej w okresie od września 1939 r. do czerwca 1941 r.

Bunkry na francuskiej Linii Maginota

Francuzi wybudowali Linie Maginota na granicy z Niemcami. Liczyła ona 450 km długości i składała się z ok. 5800 różnego typu fortyfikacji i umocnień.

Zamarznięte ciała radzieckich żołnierzy podczas wojny z Finlandią

Polska – tocząca walki w ramach wojny obronnej z wojskami niemieckimi, a następnie także sowieckimi – nie doczekała się otwarcia przez swoich sojuszników frontu za Zachodzie. Francuzi byli przekonani, że system fortyfikacji – **Linia Maginota** (czytaj: mażinota) – zbudowany przez nich na granicy z Niemcami zapewni ich krajowi bezpieczeństwo. Nie podejmowali więc działań ofensywnych. Sytuacja ta została określona jako „dziwna wojna” lub „wojna siedząca”.

W tym czasie, **jesienią 1939 r.**, **ZSRR** wymusił na rządach **Estonii**, **Łotwy** i **Litwy** traktaty pozwalające oddziałom Armii Czerwonej zająć bazy na terytoriach tych państw. Był to ważny krok na drodze do podporządkowania ich sobie. Natomiast **niepowodzeniem** zakończyła się **próba uzależnienia Finlandii**. Armia Czerwona, działająca na trudnym terenie i w warunkach surowej zimy, nie była w stanie pokonać wojsk fińskich w **wojnie zimowej**, trwającej od listopada 1939 r. do marca 1940 r. Finlandia zachowała niepodległość, choć została zmuszona do przekazania ZSRR pogranicznych terytoriów.

9 kwietnia 1940 r. Niemcy zaatakowały **Danię** i **Norwegię**. Dania została opanowana natychmiast, natomiast **Norwegia stawiała zacięty opór do 10 czerwca**. Najcięższe walki z udziałem brytyjsko-francusko-polskiego korpusu ekspedycyjnego toczyły się o port i miasto **Narwik**.

10 maja III Rzesza zaatakowała **Francję** oraz państwa neutralne: **Belgię**, **Holandię** i **Luksemburg**. Przełamanie frontu w południowej Belgii pozwoliło

niemieckim dywizjom pancernym i zmotoryzowanym **ominąć Linie Maginota**. 26 maja Niemcy dotarli do francuskiego portu Calais (czytaj: kale) nad kanałem La Manche (czytaj: la mansz). Spowodowało to odcięcie dużych sił brytyjsko-francusko-belgijskich w północno-wschodniej Francji i Belgii. Jedynie część z tych wojsk (335 tys., w tym ponad 200 tys. Brytyjczyków) zdołała się ewakuować do Anglii przez port w **Dunkierce**. Do wojny przeciw Francji przystąpiły również Włochy.

Konsekwencją klęsk poniesionych przez **aliantów** było wycofanie korpusu ekspedycyjnego z Norwegii. Sprawilo to, że wojska norweskie skapitulowały, a król i rząd tego kraju udali się do Anglii. Współpracę z Niemcami podjął **przywódca norweskich faszystów – Vidkun Quisling** (czytaj: widkun kwislink).

Alianci – sojusznicy; w czasie II wojny światowej to państwa koalicji walczącej z hitlerowskimi Niemcami, a następnie także z Włochami i Japonią (osią Berlin–Rzym–Tokio).

Francuskie siły zbrojne ponosiły kolejne klęski i w pięć tygodni od początku niemieckiej ofensywy opuściły bez walki Paryż. **22 czerwca** nowy rząd **marszałka Philippe’a Pétaina** (czytaj: filipa petena) podpisał zawieszenie broni, oznaczające faktyczną **kapitulację Francji**. Niemcy okupowali północną część kraju z Paryżem oraz całe francuskie wybrzeże atlantyckie. Na pozostałych terenach powstało **Państwo Francuskie, tak zwane Vichy** (czytaj: wiszi), które współpracowało z Niemcami i było wobec nich zależne. Francuzi **przeciwni wiązaniu się z Niemcami** skupili się natomiast wokół pułkownika **Charles’a de Gaulle’a** (czytaj: szarla de gola), który stanął na czele **Komitetu Wolnej Francji** i wojsk **Wolnej Francji** organizowanych na emigracji. Kolonie francuskie zachowały natomiast lojalność względem Francji Vichy.

Osiągnięte przez Niemców w początkach II wojny światowej sukcesy były efektem realizacji strategii **blitzkriegu** (czytaj: blickrigu; czyli wojny błyskawicznej).

Kolaboracja – współpraca z władzą wbrew interesom własnego narodu, zwłaszcza z władzami okupacyjnymi, oraz czerpanie z tego korzyści; synonim zdrady.

Blitzkrieg – niemiecka doktryna wojskowa zakładająca błyskawiczny atak z wykorzystaniem nowoczesnych broni i środków transportu (czołgów, artylerii, samolotów, samochodów), skoncentrowanych na wybranych odcinkach frontu. Zadaniem wojsk pancernych i zmotoryzowanych, wspieranych przez artylerię i lotnictwo, było przełamanie obrony, wejście na tyły wojsk przeciwnika oraz ich okrążenie.

W czerwcu 1940 r. Józef Stalin wykorzystał obecność swoich wojsk na terenie **Litwy, Łotwy i Estonii**, aby poprzez okupację tych państw doprowadzić do **likwidacji ich suwerenności**. Również w czerwcu Stalin zmusił Rumunię do przekazania ZSRR terytoriów **Besarabii i północnej Bukowiny**.

W Afryce wojska włoskie na rozkaz Mussoliniego zaatakowały Egipt zależny od Wielkiej Brytanii. Celem było przejęcie kontroli nad Kanałem Sueskim. Wojna w północnej Afryce toczyła się ze zmiennym szczęściem przez kolejne lata. Po jednej stronie walczyli w niej Brytyjczycy i ich sojusznicy (w tym Polacy), a po drugiej – Włosi i Niemcy.

Równocześnie przebiegała **bitwa powietrzna o Anglię** (lipiec – październik 1940 r.) tocząca się między lotnictwem niemieckim i brytyjskim (z udziałem polskich dywizjonów, m.in. myśliwskich – 302 i 303). Niemcy, którzy planowali inwazję na Wyspy Brytyjskie, chcieli najpierw wyeliminować siły powietrzne przeciwnika, a także złamać jego wolę walki poprzez bombardowanie miast. Zmagania te **zakończyły się zwycięstwem lotnictwa brytyjskiego**. Do inwazji nie doszło, ale sytuacja Wielkiej Brytanii pozostawała trudna. Zaopatrzenie jej przemysłu w surowce oraz ludności w żywność w ogromnej części opierało się na dostawach drogą morską z posiadłości kolonialnych oraz z USA. Po zajęciu Norwegii i Francji **Niemcy podjęli próbę odcięcia Wielkiej Brytanii od zaopatrzenia**. Największe zagrożenie dla statków zdążających na Wyspy Brytyjskie stanowiły niemieckie okręty podwodne – U-Booty. Była to tak zwana **bitwa o Atlantyk**, która mimo początkowych znacznych sukcesów **nie przyniosła Niemcom zwycięstwa**.

Londyńska ulica po niemieckim nalocie podczas bitwy powietrznej o Anglię

W kwietniu 1941 r. Niemcy z terytorium sojusznicznych państw: Węgier, Rumunii i Bułgarii zaatakowali Jugosławię oraz Grecję. Ta druga od pół roku z sukcesem odpierała agresję Włoch. Sprzymierzeni z Niemcami chorwaccy nacjonaści – **ustasze** – ogłosili powstanie Niezależnego Państwa Chorwackiego. Przyspieszyło to **klęskę Jugosławii**. Również **Grecy** nie byli w stanie powstrzymać naporu sprzymierzonych Niemców oraz Włochów i także **skapitulowali**.

Europa Środkowa i Południowa w czerwcu 1940 r. i w czerwcu 1941 r.

Na mapie przedstawiono tereny podbite i okupowane przez III Rzeszę do czerwca 1940 r. Państwa europejskie należące do osi Berlin–Rzym–Tokio to: Węgry, Rumunia, Bułgaria, Słowacja, Chorwacja. Państwa osi okupowały Polskę, Jugosławię, Grecję i Albanię.

ĆWICZENIE

Scharakteryzuj sytuację polityczno-militarną Niemiec i ich sojuszników w początkowym etapie II wojny światowej.

Agresja Niemiec na ZSRR. Przystąpienie do wojny Japonii i USA. Działania militarne i polityczne od czerwca 1941 r. do czerwca 1944 r.

Adolf Hitler nie zamierzał zakończyć podboju Europy Wschodniej na ziemiach polskich, a sojusz ze Stalinem traktował jako chwilowy. **22 czerwca 1941 r. Niemcy**, wspierane przez wojska włoskie, rumuńskie, węgierskie i słowackie, **zaatakowały Związek Radziecki**. Wojnę wypowiedziała mu również **Finlandia**. Początkowo wojska niemieckie szybko posuwały się w głąb państwa radzieckiego. Do końca 1941 r. na północy dotarły do **Leningradu** i go okrążyły. Natomiast na południu zdobyły Kijów, a następnie **Charków i Odessę** oraz **Krym** (bez Sewastopola). **W grudniu Niemcy znaleźli się na przedpolach Moskwy**, zostali jednak odepchnięci w wyniku radzieckiej kontrofensywy.

Front wschodni w latach 1941–1943

Mapa ukazuje przebieg linii frontu z grudnia 1941 r. i z listopada 1942 r. (najdalszy zasięg wojsk niemieckich). W agresji na ZSRR wzięły udział: Niemcy, Włochy, Węgry, Rumunia, Słowacja oraz Finlandia.

Własne plany ekspansji mieli sojusznicy Niemiec i Włoch – **Japończycy**. Kierunkiem zamierzonych przez nich podbojów był **region Azji i Pacyfiku**. Zdawali sobie sprawę, że w swoich dążeniach napotkają opór państw Zachodu. **7 grudnia 1941 r. Japonia** zaatakowała flotę amerykańską w **Pearl Harbor** (czytaj: perl harbor; na Hawajach). W odpowiedzi następnego dnia **Stany Zjednoczone** wypowiedziały jej wojnę, a trzy dni później wojnę USA wypowiedział Hitler.

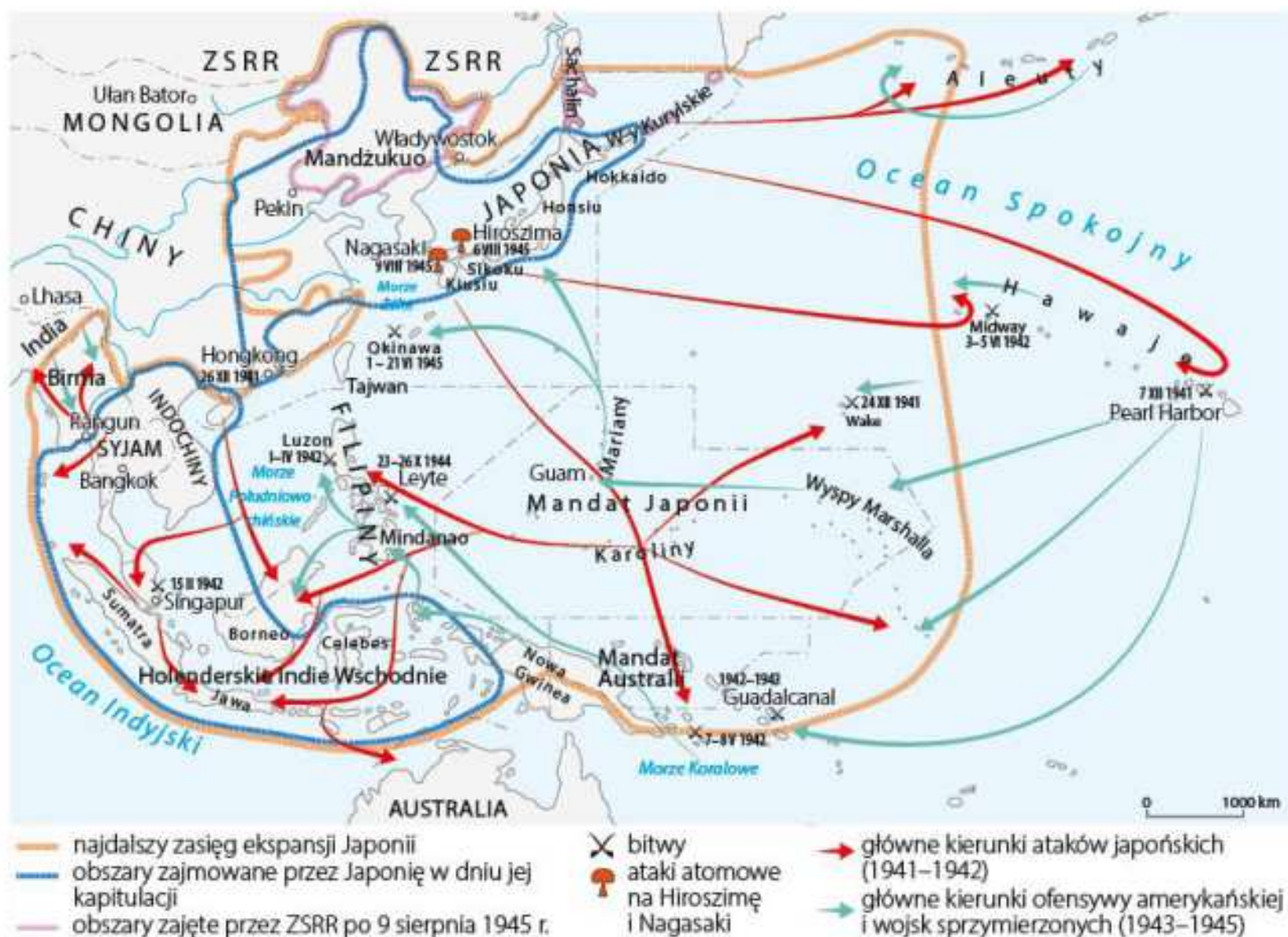
Amerykańskie pancerniki po ataku japońskiego lotnictwa – Pearl Harbor

Przystąpienie Japonii i USA do wojny **zakończyło proces kształtowania dwóch zwalczających się bloków państw**. W styczniu 1942 r. 26 państw tak zwanej **Wielkiej Koalicji** antyhitlerowskiej podpisało Deklarację Narodów Zjednoczonych, w której zobowiązały się one do wspólnej walki z państwami osi Berlin–Rzym–Tokio.

Do maja 1942 r. wojska japońskie opanowały Hongkong, Malaje z Singapurem, Indochiny Francuskie, Holenderskie Indie Wschodnie (Indonezję), Filipiny i Birmę oraz część Nowej Gwinei. W ich rękach znajdowały się również wschodnie Chiny. W czerwcu 1942 r. **flota japońska** poniosła jednak **klęskę w bitwie** powietrzno-morskiej o **Midway**. Japończycy utracili w niej znacznie więcej okrętów i samolotów niż Amerykanie, a przemysł japoński – w odróżnieniu od amerykańskiego – nie był w stanie uzupełnić poniesionych strat. **Amerykanie** odzyskali inicjatywę strategiczną i **przeszli do kontrofensywy na Pacyfiku**.

Pomnik USS Arizona w Pearl Harbor
Rzeczywisty pancernik zatopiony podczas japońskiego ataku na Pearl Harbor 7 grudnia 1941 r. jest widoczny bezpośrednio pod pomnikiem.

Działania zbrojne na Pacyfiku i w Azji Południowo-Wschodniej – 7 grudnia 1941 – 2 września 1945 r.

Na mapie zaznaczono najdalszy zasięg agresji Japonii na Pacyfiku i w Azji Południowo-Wschodniej.

ĆWICZENIE

Dowiedz się, do jakich państw należały przed wojną podbite przez Japonię terytory. Poszukaj informacji w internecie.

Na froncie wschodnim Niemcy w 1942 r. dotarli na **Północny Kaukaz** i wdarli się do **Stalingradu**. Jednak ich dalszy marsz został powstrzymany. W **lutym 1943 r.** **skapitulowała okrążona pod Stalingradem niemiecka 6. Armia feldmarszałka Friedricha Paulusa** (czytaj: fridrisia pałusa). Prowadzona na kilku odcinkach frontu **ofensywa radziecka** odepchnęła Niemców na 250–300 km. Hitler próbował ponownie przejść inicjatywę, ale **niemiecka kontrofensywa pancerna pod Kurskiem** zakończyła się **klęską** i ogromnymi stratami. Odtąd to wojska radzieckie były w stałym natarciu. Do końca 1943 r. **Armia Czerwona opanowała część Białorusi i Ukrainy z Kijowem**. W styczniu 1944 r. przekroczyła przedwojenną granicę II Rzeczypospolitej i do maja **zajęła polskie Kresy Wschodnie** (zachodnią Białoruś i zachodnią Ukrainę).

W północnej Afryce wojska niemiecko-włoskie ponosiły klęski i **skapitulowały w maju 1943 r.** Następnie **alianci przenieśli działania do Włoch**, najpierw zdobywając **Sycylię**. Klęski wojsk włoskich doprowadziły do obalenia Mussoliniego. Nowy rząd ogłosił we wrześniu 1943 r. **kapitulację Włoch**. Wówczas północną i środkową część kraju zajęły wojska niemieckie, co zatrzymało aliantów na południe od Rzymu. Dopiero **w maju 1944 r. alianci przełamali niemiecką obronę, a następnie zajęli Rzym.**

Na przełomie **listopada i grudnia 1943 r.** na konferencji **w Teheranie** zebrali się przywódcy tak zwanej **Wielkiej Trójki**: Józef Stalin – przywódca **ZSRR**, Franklin Delano Roosevelt (czytaj: ruzwelt) – prezydent **USA** i Winston Churchill (czytaj: tinston czerczil) – premier **Wielkiej Brytanii**. Ustalili, że **drugi front** w Europie zostanie otwarty we Francji. Roosevelt **uznał granice ZSRR z 1941 r.**, a tym samym dokonane przez Stalina podboje z lat 1939–1940. Osiągnięto wstępne porozumienie w sprawie **przyszłych granic Polski**. Na wschodzie miała je stanowić tak zwana **linia Curzona** (czytaj: kerzona), a na zachodzie – **Odra**.

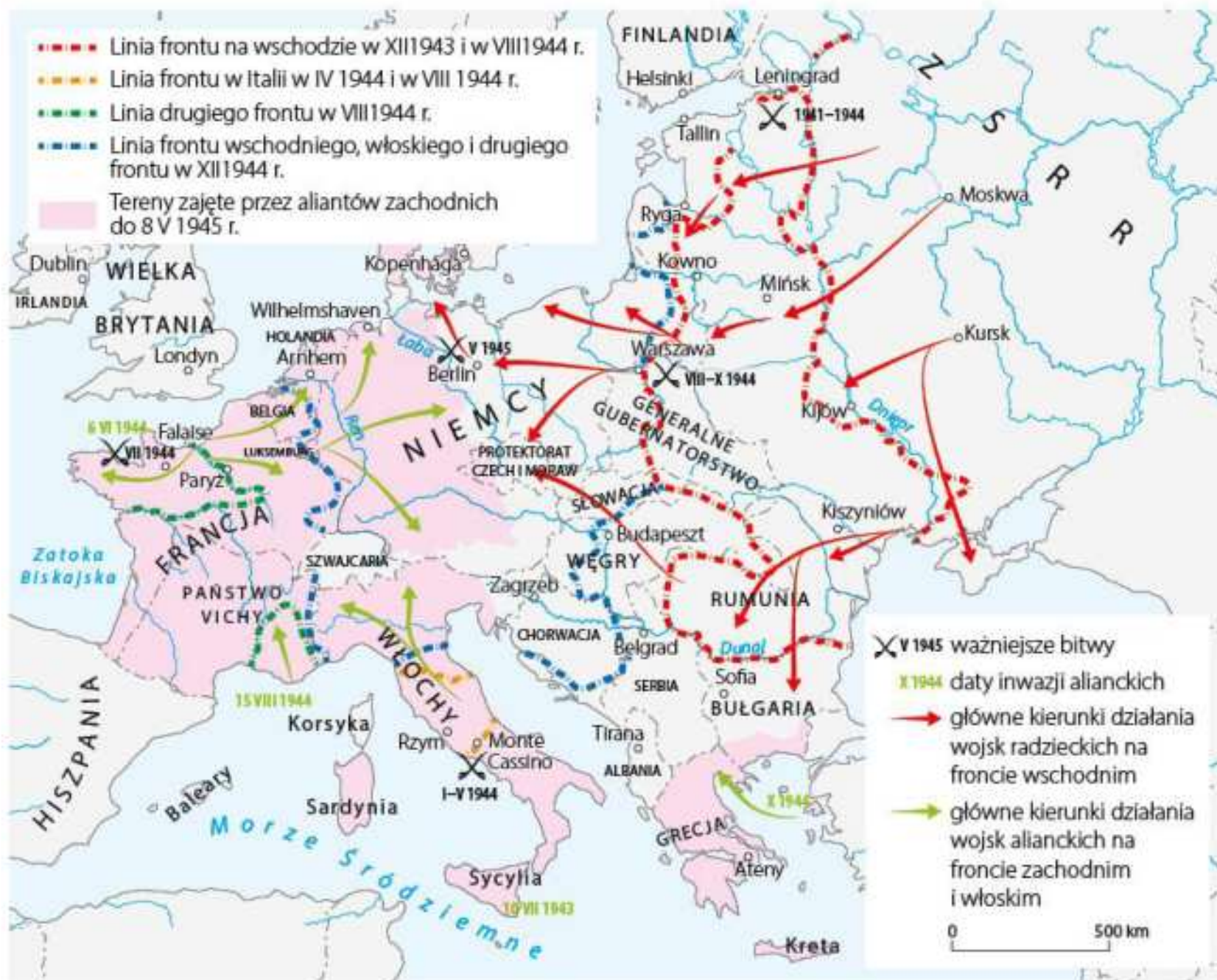

Konferencja w Teheranie. Od lewej: Józef Stalin, Franklin Delano Roosevelt, Winston Churchill

Linia Curzona – proponowana przez Brytyjczyków w latach 1919–1920 linia rozgraniczenia wojsk polsko-bolszewickich. Przebiegała na północ od Suwałk, przez Sejny i Grodno, dalej dawną granicą Królestwa Polskiego na Bugu i na wschód od Przemyśla.

Rozwój sytuacji militarnej i politycznej od utworzenia drugiego frontu do zakończenia II wojny światowej

Działania zbrojne w Europie 1943–1945

ĆWICZENIE

Na podstawie mapy i informacji zawartych w podręczniku omów kierunki działań wojsk alianckich w latach 1943–1945.

6 czerwca 1944 r. na plażach **Normandii** (północna Francja) wylądowały wojska amerykańskie, brytyjskie i kanadyjskie. W ten sposób **powstał drugi front**. 25 sierpnia alianci zajęli **Paryż**, w którym wcześniej wybuchło powstanie. **Do września opanowali całą Francję i Belgię** oraz przeprowadzili operację powietrzno-desantową **pod Arnhem** (czytaj: arnem; miasto nad Renem). Była to nieudana próba zdobycia mostów na Renie, a tym samym ominięcia silnego systemu umocnień na granicy niemiecko-francuskiej i szybkiego zajęcia Niemiec.

Na Bałkanach Brytyjczycy wkroczyli w październiku 1944 r. **do Grecji**, przez co uniemożliwili przejście władzy w tym kraju komunistom dysponującym silnymi oddziałami partyzanckimi.

Na froncie wschodnim, wkrótce po wylądowaniu aliantów w Normandii, ruszyła radziecka ofensywa na Białorusi. W jej wyniku **Armia Czerwona przekroczyła Bug i dotarła pod koniec lipca 1944 r. do Wisły w rejonie Warszawy**.

Wkroczenie Armii Czerwonej na terytorium **Bułgarii** oraz **Rumunii** doprowadziło do przejścia tych państw **na stronę aliantów**. Również **Finlandia** zawarła rozejm z ZSRR i **wystąpiła przeciwko Niemcom**. Próba przejścia **Węgier** na stronę aliantów zakończyła się okupacją kraju przez **wojska niemieckie**. W **Jugosławii partyzantka komunistyczna** na czele z **Josipem Broz-Titą**, z niewielką pomocą wojsk radzieckich, opanowała do końca 1944 r. cały kraj.

Rok 1944 r. przyniósł **nasilenie bombardowań III Rzeszy** przez lotnictwo alianckie. Dotyczyło to zwłaszcza Zagłębia Ruhry oraz dużych miast, między innymi Hamburga, Drezna i Berlina. Celem bombardowań było zniszczenie kluczowych dla niemieckiej gospodarki ośrodków przemysłowych, a także złamanie woli oporu Niemców.

Na froncie wschodnim w okresie od stycznia do marca 1945 r. Armia Czerwona opanowała **Prusy Wschodnie** oraz **terytoria do linii Odry i Nysy Łużyckiej**. Były to ziemie, które w wyniku porozumień Wielkiej Trójki w Jaltie (zobacz rozdz. I.6.) w większości miały znaleźć się w granicach Polski.

Na zachodzie alianci powstrzymali niemiecką ofensywę w **Ardenach** i na początku **stycznia 1945 r. przeszli do kontrofensywy**. W marcu po przełamaniu niemieckiej obrony na **Renie** wkroczyli **w głąb Niemiec**.

Armia Czerwona w wyniku ofensywy z kwietnia 1945 r. (operacja berlińska) **zajęła tereny między Odrą i Łabą** oraz zdobyła Wiedeń i Pragę. **Nad Łabą** doszło do spotkania wojsk amerykańskich i radzieckich. 30 kwietnia Hitler popełnił samobójstwo, **2 maja skapitulował Berlin**, a **8 maja – III Rzesza**. Tym samym **zakończyła się wojna w Europie**.

W zmaganiach w Azji alianci zdobyli w marcu 1945 r. japońską wyspę **Iwo Jimę** (czytaj: iuo dzimę), a w czerwcu **Okinawę**. Zrzucenie w **sierpniu 1945 r. amerykańskich bomb atomowych** na **Hiroszimę** i **Nagasaki** oraz przystąpienie ZSRR do wojny przeciw Japonii spowodowało, że **cesarz Hirohito ogłosił akt kapituła-**

Niemiecki bunkier – fragment umocnień Wału Atlantyckiego w Normandii

cji. Oficjalne podpisanie japońskiej kapitulacji kończącej II wojnę światową nastąpiło **2 września 1945 r.**

Budynek ocalały po eksplozji bomby atomowej, obecnie **pomnik Pokoju w Hiroszynie**. Budynek upamiętnia zrzućenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki.

Konferencja w Poczdamie i jej konsekwencje

Po zakończeniu wojny w Europie w **Poczdamie** (lipiec–sierpień 1945 r.) odbyła się **konferencja Wielkiej Trójki** z udziałem **Józefa Stalina**, **Harry'ego Trumana** (został prezydentem USA po śmierci Roosevelta) i **Winstona Churchilla**. Decyzje, które wówczas zapadły, były konsekwencją nowego układu sił w Europie.

Uznano konieczność usunięcia na obszarze Niemiec skutków ideologii nazistowskiej i hitlerowskiego militarizmu. Miała temu służyć **zasada 5D: demilitaryzacji, denazyfikacji, demokratyzacji, decentralizacji i dekartelizacji** Niemiec. W praktyce oznaczało to, że armia niemiecka, SS, gestapo i wszelkie inne formacje dysponujące siłą zbrojną zostały rozwiązane, a ich uzbrojenie – skonfiskowane. Przemysł zbrojeniowy podlegał likwidacji bądź przejęciu przez aliantów. NSDAP i związane z nią organizacje miały zostać zlikwidowane, a wszelka propaganda nazistowska – zakazana. Postanowiono, że naziści zostaną usunięci z naczelných stanowisk w życiu politycznym i gospodarczym państwa niemieckiego, a zbrodniarze wojenni będą ukarani. Zniesiono w większości prawodawstwo z czasów hitlerowskich. Przywracano swobody obywatelskie i możliwość działania partii politycznych. Monopolizujące gospodarkę niemiecką porozumienia i związki przedsiębiorstw (kartele) miały zostać podzielone na mniejsze przedsiębiorstwa.

Niemcy podzielono na cztery **strefy okupacyjne: amerykańską, brytyjską, francuską i radziecką**, a **Berlin** – na cztery **sektory**. Pod względem gospodarczym Niemcy miały się stać krajem o przewadze rolnictwa, ze słabo rozwiniętym przemysłem ciężkim. Postanowiono, że **tereny na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej** znajdą się „**pod administracją polską**”. Ostateczne decyzje dotyczące granicy polsko-niemieckiej miały być podjęte na konferencji pokojowej. Ustalenia poczdamskie oznaczały faktycznie przyznanie tych ziem Polsce, ale – ze względu na

brak uregulowania granicy formalnym traktatem pokojowym – ich status był niejasny. Planowana konferencja z Niemcami nigdy się nie odbyła. Rejon Królewca przyznano Związkowi Radzieckiemu. **Zdecydowano o wysiedleniu Niemców z terytorium Polski, Czechosłowacji i Węgier.** Również **Austria**, podobnie jak Niemcy, została podzielona na strefy okupacyjne.

Ofiary II wojny światowej

Straty ludnościowe na świecie, będące konsekwencją II wojny światowej, szacuje się na **40–70 milionów osób**. Większość stanowili cywile. Największe rozbieżności dotyczą liczby ofiar w ZSRR (20–27 mln) i Chinach (10–20 mln). Najdotkliwsze straty wśród narodów ZSRR w stosunku do liczby ludności ponieśli Białorusini i Ukraińcy.

Również w przypadku Polski trudno jest podać dokładne dane. Liczba **obywateli II Rzeczypospolitej**, którzy ponieśli śmierć w wyniku działań wojennych oraz zostali zamordowani lub zmarli w obozach i więzieniach, wyniosła około **6 milionów**. Historycy szacują, że wśród nich było **ponad 2 miliony** etnicznych Polaków, niemal **3 miliony Żydów** i kilkaset tysięcy (lub nawet milion) przedstawicieli innych mniejszości narodowych: Ukraińców, Białorusinów, Niemców.

Straty niemieckie wyniosły około 7 milionów osób (w tym 5 mln żołnierzy i 2 miliony cywilów), a terytorium Niemiec zmniejszyło się o 1/4 w stosunku do stanu z 1937 r. Państwami, w których wojna pochłonęła najwięcej ofiar, były ponadto: Japonia – około 2,7 miliona, Jugosławia – około 1,7 miliona, Rumunia – około 700 tysięcy, Francja, Grecja, Włochy – po blisko 500 tysięcy, Węgry – około 400 tysięcy, Wielka Brytania – około 350 tysięcy, USA – około 300 tysięcy. Niemcy hitlerowskie przeprowadziły **zagładę** większości **europejskich Żydów**, których zginęło **około 5,5–6 milionów** (ponad połowę stanowili polscy Żydzi). Historycy szacują, że około 35 milionów osób – w wyniku odniesionych ran i pobytu w obozach – nie wróciło w pełni do zdrowia, a część z nich na zawsze pozostała inwalidami.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień państwa podbite przez III Rzeszę i ZSRR do czerwca 1941 r.
2. Omów przebieg działań zbrojnych i politycznych w Europie i na świecie w latach 1941–1945.
3. Wskaż najważniejsze decyzje, które zapadły na konferencjach w Poczdamie i Teheranie. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały one dla przyszłości Polski, Europy i Niemiec.
4. Wyjaśnij, jakie czynniki zadecydowały o klęsce państw osi i zwycięstwie aliantów.

3. Polityka ZSRR i III Rzeszy wobec społeczeństwa polskiego pod okupacją

Polityka ZSRR wobec społeczeństwa polskiego w latach 1939–1941

Obszary II Rzeczypospolitej, które zgodnie z niemiecko-radzieckim porozumieniem przypadły ZSRR, zostały **wcielone** do tego kraju, a ich mieszkańcom **narzucono sowieckie obywatelstwo**. Celem sowieckiej polityki była **depolonizacja** (pozbawienie polskiej tożsamości) zajętych terenów oraz **sowietyzacja** społeczeństwa. **Władze radzieckie wykorzystały** występujące przed wojną **konflikty na tle narodowościowo-społecznym**, zwłaszcza polsko-ukraińskie, i wszelkie istniejące antagonizmy społeczne. Ludność niepolskojęzyczna często z obojętnością lub radością przyjmowała upadek państwa polskiego. Głoszone przez komunistów hasła równości społecznej znajdowały też zwolenników wśród pewnej części najuboższej ludności polskiej, która liczyła na poprawę swojego położenia materialnego. Nowy porządek poparła też część przedwojennych działaczy lewicowych o sympatiach prokomunistycznych.

Sowietyzacja – proces narzucania przez władze radzieckie form ustrojowych, a także instytucji oraz organizacji życia społecznego i gospodarczego charakterystycznych dla ZSRR.

Jedną z pierwszych decyzji władz radzieckich było zablokowanie kont w bankach oraz przejęcie oszczędności w walutach zagranicznych. Polskie złote wymieniano na ruble po kursie niekorzystnym dla ich posiadaczy. Spowodowało to **zubożenie miejscowej ludności**. Duże przedsiębiorstwa przemysłowe, banki i firmy handlowe zostały **upaństwowione**. Mniejsze przedsiębiorstwa, zakłady rzemieślnicze oraz prywatne sklepy obłożono wysokimi podatkami, co doprowadziło do ich bankructwa. Zaczęto przeprowadzać **kolektywizację wsi**.

Zakazano używania języka polskiego w urzędach, a urzędników narodowości polskiej zastąpili przybysze z ZSRR lub miejscowi Ukraińcy, Białorusini i Żydzi. Usunięto polskie nazwy ulic i placów. **W szkołach** wprowadzono nowe, komunistyczne programy nauczania, a także zaprzestano nauki geografii i historii Polski oraz łaciny i religii. Podobnie przeprowadzono sowietyzację Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, a język polski zastąpiono w nim ukraińskim.

Sowiecki aparat represji przeprowadził **masowe aresztowania przedstawicieli polskich elit**. W latach 1939–1941 uwięziono ponad 110 tysięcy Polaków. Około 10 tysięcy z nich zostało zamordowanych. Większość aresztowanych trafiła do **ła-grów** (obozów pracy). Spośród kilkunastu tysięcy zesłanych do kopalń złota nad rzeką Kołymą nad Morzem Ochockim przeżyli nieliczni. Przyczyniły się do tego praca ponad siły, głód i choroby.

Dotkliwą formą represji były **deportacje** – masowe przesiedlenia obywateli polskich (głównie Polaków i Żydów) do odległych rejonów ZSRR. Do czerwca 1941 r. objęły one **około 350 tysięcy osób**. W pierwszej kolejności deportowano osadników wojskowych, urzędników, policjantów, służbę więzienną i leśną, pracowników kolei, przemysłowców, bankierów, kupców, nauczycieli, działaczy społecznych oraz uciekinierów z ziem polskich zajętych przez III Rzeszę. Zesłańcy byli wywożeni w nieogrzewanych wagonach towarowych, a podczas transportu rzadko otrzymywali żywność i wodę. Po dotarciu do celu czekały ich skrajnie trudne warunki życia:

Pomnik Poległym i Pomordowanym na Wschodzie

Warszawski pomnik przedstawia platformę symbolizującą wagon deportacyjny. Umieszczone są na niej krzyże łacińskie i prawosławne, nagrobki żydowskie (macewa) oraz muzułmańskie. Przed platformą znajduje się 41 podkładów kolejowych z nazwami pól bitewnych i miejsc kaźni na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej i w ZSRR.

częste mrozy z temperaturą nawet -40°C oraz ciężka, niemal niewolnicza praca. Efektem była **duża śmiertelność**, zwłaszcza wśród dzieci i osób starszych. Zmarło prawdopodobnie ponad 100 tysięcy zesłańców.

Tragiczny los spotkał **polskich oficerów**, którzy trafili do sowieckiej niewoli. **Wiosną 1940 r.** większość z nich została **zamordowana** i pochowana w masowych grobach w **Katyniu** pod Smoleńskiem, w Charkowie i Miednoje. Dokonały tego jednostki sowieckiego aparatu bezpieczeństwa – **NKWD**. Równocześnie mordowano przedstawicieli polskiej inteligencji w Kuropatach pod Mińskiem oraz w Bykowni pod Kijowem. Łącznie rozstrzelano blisko 22 tysiące obywateli polskich, w tym ponad 10 tysięcy oficerów Wojska Polskiego, Policji Państwowej, Korpusu Ochrony Pogra-

Pomnik Ofiar Katynia w Katowicach

Na cokole pomnika widnieje napis: „Katyń, Charków, Miednoje oraz inne miejsca zagłady na terenach byłego ZSRR 1940”.

nicza i Straży Granicznej. Ofiary należały do polskich elit państwowych i intelektualnych. Byli to przedstawiciele armii i służb mundurowych, lekarze, prawnicy, urzędnicy, nauczyciele, inżynierowie, literaci, dziennikarze, działacze polityczni i społeczni. Ich zgładzenie miało ułatwić Stalinowi sowietyzację społeczeństwa polskiego.

Polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939 – czerwiec 1941 r.

ĆWICZENIE

Omów podział ziem polskich w okresie okupacji.

Polityka III Rzeszy wobec społeczeństwa polskiego w latach 1939–1944

26 października 1939 r. wszedł w życie dekret o **wcieleniu do III Rzeszy** części polskich ziem: Pomorza Gdańskiego, Wielkopolski, polskiej części Górnego Śląska, części województwa łódzkiego, północnego Mazowsza i Suwalszczyzny. **Z pozostałych ziem II Rzeczypospolitej**, które przypadły w wyniku wojny Niemcom, utworzono **Generalne Gubernatorstwo (GG)** ze stolicą w Krakowie. **Po ataku Niemiec na ZSRR w 1941 r.** do III Rzeszy włączono także okręg białostocki, a do GG – dystrykt Galicja, czyli dawną Galicję Wschodnią. Na reszcie ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej utworzono odrębne komisariaty Rzeszy: Wschód oraz Ukraina.

Polska pod okupacją niemiecką lipiec 1941 – lipiec 1944 r.

Polityka niemiecka miała na celu **germanizację ziem polskich** oraz **przekształcenie Polaków w niewolniczą siłę pracującą na potrzeby III Rzeszy**. Aby przyspieszyć proces pozbawiania ich tożsamości narodowej, podjęto działania zmierzające do **wyniszczenia polskich elit**.

Na terenach wcielonych do III Rzeszy już w pierwszych miesiącach Niemcy **rozstrzelali** około 40 tysięcy przedstawicieli elity polskiego życia politycznego, społecznego (w tym duchownych) i kulturalnego. Z obszarów tych **wysiedlono** około 900 tysięcy obywateli polskich – większość wywieziono do Generalnego Gubernatorstwa, a część do obozów pracy przymusowej. Ponad 3 miliony ludzi uznanych za Niemców lub osoby nadające się do zniemczenia zmuszono do podpisania **volkslisty** (czytaj: folkslisty). Byli oni określani jako **volksdeutsche** (czytaj: folksdojcze). Za odmowę złożenia podpisu groziły represje. Pozostałą ludność pozbawiono podstawowych praw obywatelskich.

Volkslista – niemiecka lista narodowościowa, na którą wpisywano osoby pochodzenia niemieckiego lub uznane za przynależne do rasy germańskiej (głównie Ślązaków i Kaszubów), a także nadające się do zniemczenia. Znalezienie się na liście oznaczało przywileje, ale i obowiązek służby wojskowej.

W Generalnym Gubernatorstwie zlikwidowano polską administrację oraz większość instytucji kulturalno-oświatowych, gospodarczych i sądowniczych. Aby odciążyć administrację okupacyjną pozostawiono polską policję, tak zwaną granatową, oraz ochotniczą straż pożarną. Mianowani przez Niemców burmistrzowie, sołtysi i wójtowie również zwykle byli Polakami. Niemcy pozwolili na działalność Polskiego Czerwonego Krzyża oraz powołanie Rady Głównej Opiekuńczej, które zajmowały się organizowaniem i rozdzielaniem pomocy społecznej. Kościół katolicki, mimo prześladowań i aresztowań duchownych, mógł pełnić swoje funkcje duszpasterskie. Kardynał Adam Stefan Sapieha, faktyczny przywódca Kościoła katolickiego w GG, przebywał przez cały okres okupacji w Krakowie.

Wieża nazistowska w Łodzi

Napis na tablicy ustawionej w miejscu zburzonego pomnika Tadeusza Kościuszki głosi: „Na rozkaz Führera to miasto nazywa się Litmannstadt” (czytaj: firera, licmansztat).

Od pierwszych dni okupacji Niemcy prowadzili zaplanowaną akcję **niszczenia kultury polskiej**. Na ziemiach **wcielonych do Rzeszy** zamknięto wszystkie polskie instytucje kulturalne i naukowe oraz szkoły. Niszczono biblioteki, archiwa, pomniki. Również w **Generalnym Gubernatorstwie** zlikwidowano większość instytucji kultury oraz szkoły wyższe i średnie. Pozostawiono szkoły podstawowe i zawodowe, ale zakazano nauczania w nich historii Polski, literatury polskiej i nauk przyrodniczych. Uczono jedynie czytania i pisania, rachunków oraz przedmiotów zawodowych. Zburzono pomniki, między innymi Mickiewicza i Chopina w Warszawie, Kościuszki i Grunwaldzki w Krakowie. Wywożono do Niemiec dzieła sztuki, w tym **ołtarz Wita Stwosza** z kościoła Mariackiego w Krakowie oraz **obraz Leonarda da Vinci Dama z gronostajem**.

Podobnie jak na ziemiach wcielonych do Rzeszy, również w Generalnym Gubernatorstwie Niemcy prowadzili politykę terroru skierowaną w pierwszej kolejności przeciwko polskiej inteligencji. Już w listopadzie 1939 r. **aresztowali i wywieźli do obozu koncentracyjnego** w Sachsenhausen (czytaj: zaksenhauzen) **183 profesorów** Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczej w Krakowie. Dwudziestu kilku spośród nich nie przeżyło obozu. Gubernator GG Hans Frank, powołując się na słowa Hitlera, tak przedstawiał przyjętą przez Niemców strategię: „warstwy uznane przez nas obecnie za kierownicze w Polsce należy zlikwidować, co znów narodzi się, należy wykryć i w odpowiednim czasie znowu usunąć”. W wyniku tak zwanej **akcji AB** w 1940 r. zamordowano około 3500 twórców nauki i kultury, pracowników oświaty (zwłaszcza profesorów szkół średnich) oraz działaczy politycznych i społecznych, a 20 tysięcy wywieziono do obozów. Symbolem niemieckich zbrodni stały się **Palmiry** pod Warszawą, gdzie rozstrzelano między innymi Macieja Rataja, byłego marszałka Sejmu, oraz Janusza Kusocińskiego, biegacza, złotego medalistę olimpijskiego z 1932 r.

W Generalnym Gubernatorstwie Polacy mogli (w odróżnieniu od Żydów) chodzić na przykład do kawiarni oraz do teatrów i kin, ale ich repertuar miał charakter czysto rozrywkowy i zwykle był mało wartościowy. Zezwolono im na poruszanie się środkami komunikacji, przy czym przeznaczone były dla nich odrębne wagony, inne niż dla Niemców. Nie mieli natomiast wstępu do miejsc specjalnej kategorii: kawiarni, teatrów, kin i sklepów – tych, na których widniał napis: **Nur für Deutsche** (czytaj: nur fiur dojcze; niem. tylko dla Niemców).

Ludność polska znalazła się w trudnej **sytuacji bytowej**. Mieszkańcy **miast** byli niedożywieni i łatwo zapadali na choroby. **Przydziały żywności na kartki** były niewystarczające – zwłaszcza dla ludzi pracujących fizycznie – a płace były niskie. **Wieś** została obciążona **kontyngentami** – obowiązkowymi dostawami żywności, za których unikanie groziła nawet kara śmierci. Ponadto zakazano prywatnego uboju zwierząt.

Wstępem do **germanizacji** terenów GG była **akcja wysiedleńcza** ludności na **Zamojszczyźnie** w latach 1942–1943. Polaków wysyłano do obozów koncentracyjnych lub na roboty do Niemiec, a ich miejsce zajmowali niemieccy osadnicy. Kilka tysięcy dzieci skierowano do Niemiec w celu germanizacji. W okresie okupacji z ziem polskich Niemcy wywieźli co najmniej **200 tysięcy dzieci**.

Czesława Kwoka, jedno z dzieci Zamojszczyzny zamordowanych w Auschwitz (czytaj: auszwic)

Dzieci, które Niemcy uznawali za mało wartościowe, trafiały do obozów koncentracyjnych.

Dotkliwą formą represji w miastach były **łapanki** przeprowadzane na ulicach. Schwyte osoby wywożono zwykle na **roboty przymusowe** do Niemiec. Pod koniec wojny liczba robotników rolnych i przemysłowych pracujących w III Rzeszy, a będących przed 1939 r. obywatelami Polski, wynosiła co najmniej 2,5 miliona. Niektórzy aresztowani zostawali **zakładnikami** i byli później **rozstrzeliwani** (niekiedy publicznie) w odwecie za śmierć Niemców z rąk polskiego podziemia. **Odpowiedzialność zbiorową** stosowano również wobec mieszkańców **wsi**. W Generalnym Gubernatorstwie spacyfikowano (zniszczono) około 400 osad, z czego

połowę spalono, nieraz mordując przy tym część mieszkańców. Podobny los spotkał setki wsi na Kresach Wschodnich. Część aresztowanych trafiała do **obozów koncentracyjnych**. Ciężka, długotrwała praca fizyczna, głodowe racje żywności, brak ciepłej odzieży, połączone ze znęcaniem się nad więźniami (bicie, długotrwałe apele) prowadziły do wyniszczenia organizmu i śmierci.

Płonące domy we wsi Michniów (Kieleccyzna)

12 lipca 1943 r. Niemcy doszczętnie spalili wieś i zamordowali 204 jej mieszkańców, w tym 48 dzieci. Obecnie w Michniowie znajduje się Muzeum Martyrologii Wsi Polskich. 12 lipca jest świętem państwowym – Dniem Walki i Męczeństwa Wsi Polskiej.

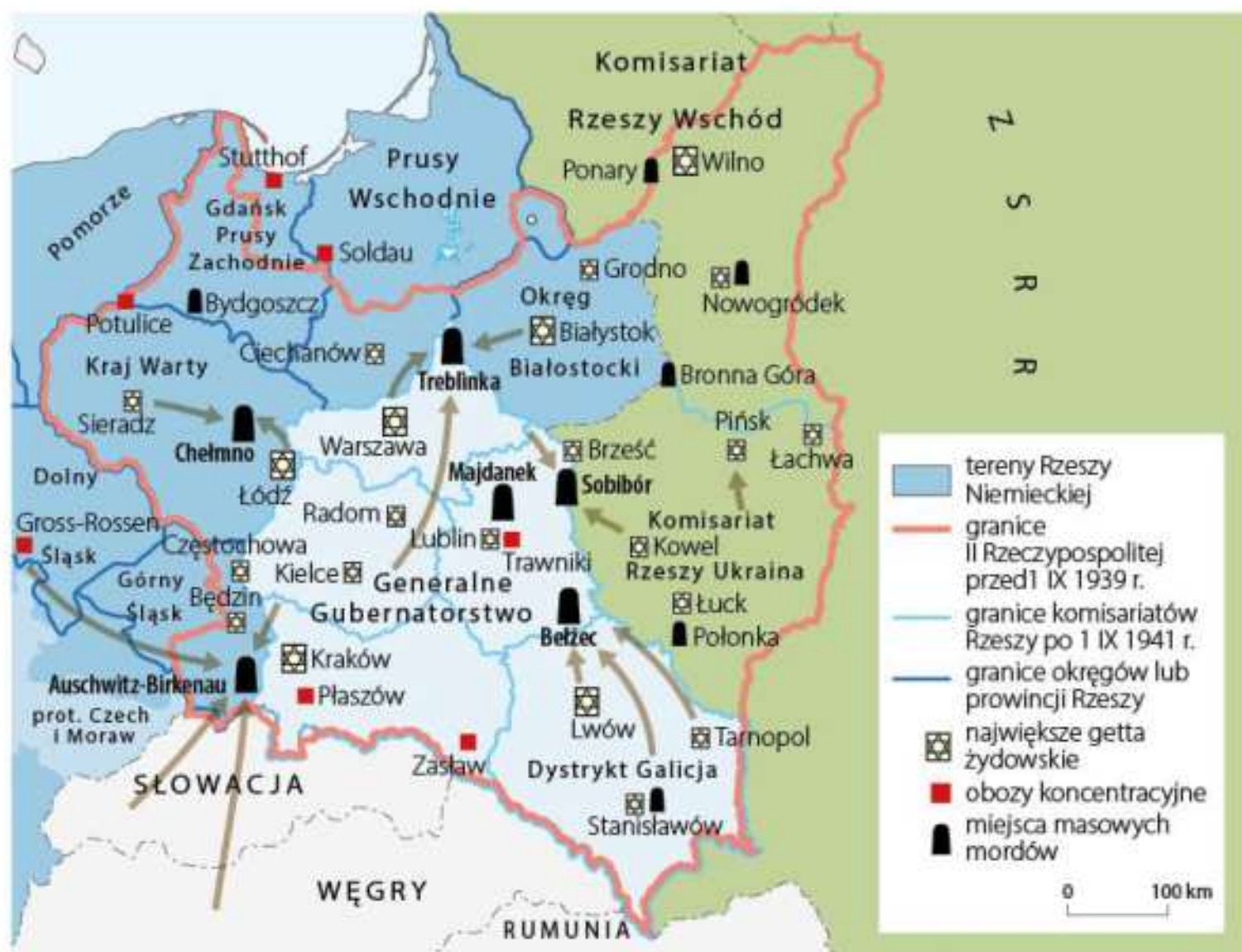
Żydów oddzielono od pozostałej ludności – początkowo **przesiedlono ich do tworzonych w miastach gett**. Nakazano im nosić białe opaski z niebieską gwiazdą. Warunki życia w gettach – głód, choroby, praca ponad siły – powodowały, że śmiertelność wśród ludności wzrastała z każdym miesiącem. Po agresji na ZSRR Niemcy rozpoczęli na masową skalę eksterminację (zagładę) ludności żydowskiej na nowo zajętych terenach. Na polskich Kresach rozstrzelano około miliona Żydów. Symbolem masowych zbrodni stały się **Ponary** koło Wilna, gdzie ginęli Żydzi nie tylko wileńscy, lecz także zwożeni z innych regionów (w sumie blisko 100 tys.). W niektórych przypadkach dochodziło do współudziału ludności polskiej w mordach, na przykład tak stało się w **Jedwabnem** (Białostoccyzna). Miało to miejsce

w okresie, gdy na terenach tych nie istniały jeszcze zorganizowane struktury Polskiego Państwa Podziemnego, które mogłyby temu zapobiec.

Getto – w państwach okupowanych przez III Rzeszę odizolowana (otoczona murem i strzeżona) niewielka część miasta, do której przymusowo przesiedlano ludność żydowską.

W 1942 r. Niemcy podjęli decyzję o „**ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej**”, czyli likwidacji wszystkich europejskich Żydów. Do końca 1943 r. większość ludności żydowskiej przebywającej w gettach i obozach **wymordowano**. Liczbę ofiar w największym niemieckim obozie koncentracyjnym i zagłady na ziemiach polskich – **Auschwitz–Birkenau** (Oświęcim–Brzezinka) – szacuje się na co najmniej 1,1 miliona osób. Obok Żydów, stanowiących 90% zgładzonych w obozie, byli to również Polacy, Romowie i jeńcy sowieccy. Największe obozy masowej zagłady istniały ponadto w Treblince, Bełżcu, Sobiborze, Majdanku i Chełmnie.

Mapa zagłady Żydów w okupowanej Polsce podczas II wojny światowej

Holokaust (z gr. ofiara całopalna)

Shoah (czytaj: szoa; z hebr. całkowita zagłada, zniszczenie)

Określenia te oznaczają **ludobójstwo europejskich Żydów** przeprowadzone w czasie II wojny światowej przez **Niemcy hitlerowskie**. Dokonywało się ono w **gettach**, podczas **masowych mordów** (ich symbolem stał się m.in. Babi Jar koło Kijowa) i w **obozach koncentracyjnych**.

Większość obozów znajdowała się na ziemiach polskich. Odpowiedzialna za zagładę Żydów była III Rzesza, ale również reżimy państw współpracujących z nią, zwłaszcza Francji, Chorwacji i Słowacji, a także Rumunii. W wyniku Holokaustu zgładzono **5,5–6 milionów Żydów** (z których blisko 3 mln było obywatelami przedwojennej Rzeczypospolitej).

Niemcy wymordowali również **kilkaset tysięcy**, czyli 30–60% europejskich **Romów** (Cyganów). Podobnie jak w przypadku Żydów eksterminacja miała charakter planowy. Ponad połowa ofiar zginęła w **masowych egzekucjach**, a reszta w **obozach koncentracyjnych**. W zagładzie ludności romskiej uczestniczyli także **sojusznicy III Rzeszy**, na przykład władze chorwackie oficjalnie ogłosiły, że na ich terenie zostali zgładzeni wszyscy Romowie.

ĆWICZENIE

Na podstawie informacji zawartych w podręczniku, materiałów znalezionych w internecie oraz znanych ci dzieł literackich i filmowych przedstaw losy Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji.

Niemcy wciągali ludność ukraińską, litewską i białoruską do współudziału w zbrodniach popełnianych na Żydach i Polakach. Po wkroczeniu do **Lwowa** przy współpracy z nacjonalistami ukraińskimi wymordowali około 3 tysięcy osób. Znaleźli się wśród nich między innymi były premier Kazimierz Bartel oraz tłumacz, pisarz i krytyk literacki Tadeusz Boy-Żeleński. W Ponarach Niemcy i Litwini zamordowali oprócz Żydów także kilkanaście tysięcy Polaków, w tym przedstawicieli inteligencji wileńskiej.

Na okupowanych przez Niemcy od lata 1941 r. południowo-wschodnich terenach II Rzeczypospolitej krwawy charakter przybrał narastający od dziesięcioleci konflikt polsko-ukraiński. Na tym obszarze (**Wołyń i dawna Galicja Wschodnia**) ludność polska stanowiła mniejszość pośród dominujących liczebnie Ukraińców. Liderzy skrajnego skrzydła nacjonalistycznej ukraińskiej partii OUN (zobacz podręcznik do 2. klasy) podjęli decyzję o rozpoczęciu zbrojnych działań na rzecz utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego. Za swoich wrogów uważali zarówno Niemców (z którymi sojusz niedawno zerwali) oraz ZSRR, jak i Polaków. **Wiosną 1943 r.** podlegająca im **Ukraińska Powstańcza Armia (UPA)** rozpoczęła na Wołyniu akcję skierowaną przeciwko polskiej ludności, mającą na celu usunięcie jej z zamieszkiwanych obszarów. Część polskich historyków działania te określa jako czystkę etniczną, inni – jako ludobójstwo. W ciągu kilku miesięcy w efekcie napaści na wsie i miasteczka zamieszkiwane przez Polaków, czyli tak zwanej **rzezi wołyńskiej**, zginęło około 50 tysięcy osób, mordowanych często w szczególnie okrutny sposób. Kolejne 25 do 50 tysięcy polskiej ludności zabito na obszarze dawnej Galicji Wschodniej. W **polskich akcjach odwetowych** przeprowadzanych przez Armię Krajową, a także spontanicznie organizowaną polską samoobronę, zginęło kilka tysięcy zamieszkujących te obszary Ukraińców.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów formy represji i zbrodnie popełnione przez okupantów na obywatelach Polski. Scharakteryzuj i porównaj działania władz niemieckich i sowieckich. Wyjaśnij, czym były spowodowane różnice.
2. Porównaj politykę niemiecką wobec Polaków, Żydów i innych narodowości zamieszkujących tereny przedwojennej Rzeczypospolitej. Wyjaśnij, czym było „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej”.
3. Dowiedz się, czy w twoim regionie miały miejsce wydarzenia, które wpisywały się w tragiczne losy narodów polskiego i żydowskiego podczas okupacji.

4. Rząd polski na obczyźnie i sprawa polska do końca 1943 r. PSZ i LWP na frontach II wojny światowej

Władze Rzeczypospolitej Polskiej na obczyźnie oraz PSZ w latach 1939–1942

Najwyższe władze Rzeczypospolitej Polskiej, które we wrześniu 1939 r. dostały się na teren **Rumunii**, zostały w tym kraju **internowane**. W związku z tym **prezydent** Ignacy Mościcki zrezygnował ze sprawowania urzędu. Na swojego następcę wyznaczył innego przedstawiciela **obozu sanacyjnego** – przebywającego we Francji **Władysława Raczkiewicza**. Bardzo istotne było to, że władzę przekazano zgodnie z Konstytucją kwietniową. Została zachowana – z punktu widzenia prawa międzynarodowego – **ciągłość funkcjonowania państwa polskiego i jego władz**, a tym samym ich **legalność**, mimo okupacji terytorium kraju.

Prezydent **mianował premierem generała Władysława Sikorskiego** – wybitnego przedstawiciela **przedwojennej opozycji**, co było wynikiem porozumienia zawartego przez nią z obozem sanacyjnym. Zgodnie z przyjętymi ustaleniami prezydent zrezygnował z części swoich uprawnień konstytucyjnych, między innymi z prawa podejmowania działań bez porozumienia z Radą Ministrów. Odtąd **decydującą rolę w polityce odgrywał premier Sikorski**, pełniący równocześnie funkcję **Naczelnego Wodza** i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych.

Nowy rząd tworzyli przede wszystkim politycy przedwojennej opozycji: **Stronnictwa Ludowego, Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Pracy** i częściowo **Stronnictwa Narodowego**. Sanacja miała reprezentację w rządzie, ale jej wpływy były ograniczone. Sam Sikorski był niechętny wobec przedstawicieli sanacji. Autorytet tej formacji politycznej rządzącej w Polsce w latach 1926–1939 zmalał także wśród części jej dawnych zwolenników, do czego przyczyniła się zwłaszcza klęska wrześniowa.

Ważną rolę w polityce rządu emigracyjnego odgrywało **odtworzenie polskiego wojska na mocy umowy z Francją**. Jednostki formowano z ewakuowanych żołnierzy i uchodźców z kraju oraz licznych we Francji polskich emigrantów ekonomicznych. Armia osiągnęła stan blisko 85 tysięcy żołnierzy, ale organizacja jednostek nie została w pełni zakończona przed inwazją Niemiec na Francję.

Generał Władysław Sikorski wśród polskich żołnierzy we Francji w 1940 r.

W walkach w **Norwegii (pod Narwikiem)** w ramach francusko-brytyjsko-polskiego korpusu ekspedycyjnego wzięła udział **Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich**. Pozostałe polskie jednostki uczestniczyły w **obronie Francji**. W walkach brały udział także polska marynarka oraz dywizjony lotnicze. Pod Narwikiem niemieckie lotnictwo zatopiło polski niszczyciel „Grom”. **Okręt podwodny „Orzeł”**, zanim został zatopiony, sam zatopił 8 kwietnia 1940 r. niemiecki transportowiec wiozący żołnierzy mających dokonać inwazji na Norwegię. Dzięki temu alianci zostali uprzedzeni o niemieckich planach ataku. Dwa polskie niszczyciele uczestniczyły w ewakuacji wojsk alianckich spod Dunkierki. Armia Polska utworzona we Francji po jej kapitulacji przestała istnieć, ale około 20 tysięcy żołnierzy ewakuowano do Wielkiej Brytanii i Palestyny.

Lotnicy dywizjonu myśliwskiego 303 przy szczątkach zestrzelonego niemieckiego samolotu

W czasie bitwy o Anglię największym problemem Brytyjczyków był brak wyszkolonych pilotów. Brytyjski przemysł mógł dostarczyć nowe samoloty w miejsce tych zestrzelonych przez Niemców. Natomiast wyszkolenie nowych pilotów wymagało czasu. Dlatego udział w bitwie polskich pilotów, z których część doświadczenie wojenne zdobyła w kampanii wrześniowej, miał doniosłe znaczenie.

Z ewakuowanych do **Wielkiej Brytanii** żołnierzy odbudowano **Polskie Siły Zbrojne (PSZ)**. Utworzono **1. Korpus Polski** oraz oddziały lotnicze – **dywizjony myśliwskie** (302 i najstarszy – 303) i dywizjony bombowe. Uczestniczyły one w **bitwie o Anglię (1940 r.)**. Polacy walczyli również w dywizjonach brytyjskich. Zestrzelili ponad 200 samolotów niemieckich, co stanowiło ponad 10% strat Luftwaffe. W zmaganiach z Niemcami i ochronie konwojów z zaopatrzeniem brała udział także polska marynarka wojenna i handlowa. W trakcie bitwy o Atlantyk niszczycielowi „**Piorun**” udało się wytopić pancernik „**Bismarck**” i nawiązać z nim walkę, co przyczyniło się do zniszczenia niemieckiej jednostki przez okręty alianckie. Sformowana na Bliskim Wschodzie **Samodzielna Brygada Strzelców Kar-**

packich została skierowana do walk w **północnej Afryce**. Broniła między innymi portu-twierdzy **Tobruk**.

Bardzo dużą rolę w prowadzeniu przez państwa zachodnie działań zbrojnych przeciwko Niemcom odegrała znajomość kodów **niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma**. Ich złamanie dokonali w 1932 r. polscy matematycy (zobacz podręcznik do 2. klasy). Tuż przed wybuchem II wojny światowej Polacy przekazali wywiadom Wielkiej Brytanii i Francji kopie Enigmy oraz posiadane materia-

ły potrzebne do rozszyfrowywania niemieckich rozkazów i meldunków wojskowych. W trakcie wojny uczestniczyli w prowadzonych w alianckich ośrodkach pracach nad łamaniem kolejnych wersji szyfru.

Stosunki polsko-radzieckie w latach 1939–1943

Mimo że Polska stała się 17 września 1939 r. przedmiotem **sowieckiej agresji**, formalnie nie była w stanie wojny z ZSRR, gdyż żadna ze stron oficjalnie jej nie wypowiedziała. Również sprzymierzeńcy Polski – Wielka Brytania i Francja – nie zareagowali na tę agresję. Jednak w oczach społeczeństwa polskiego i władz Rzeczypospolitej Związek Radziecki był wrogiem na równi z III Rzeszą.

Sytuacja zmieniła się w czerwcu 1941 r., gdy **III Rzesza zaatakowała ZSRR**. Wkrótce **Brytyjczycy zawarli z Moskwą układ sojuszniczy**, a Winston Churchill zaczął wywierać naciski na **władze polskie**, aby doprowadziły do **normalizacji stosunków z ZSRR**. W tej sytuacji premier Sikorski, który od dawna uważał, że wymaga tego polska racja stanu, poszedł na ustępstwa wobec Stalina. **30 lipca 1941 r.**, wbrew opinii części ministrów i prezydenta, zawarto porozumienie znane jako **układ Sikorski–Majski** (od nazwisk podpisujących go: polskiego premiera i radzieckiego ambasadora w Londynie). Układ przywracał stosunki dyplomatyczne między rządem polskim i radzieckim oraz zapowiadał wspólną walkę przeciwko III Rzeszy. Nie regulował natomiast kwestii granicy polsko-radzieckiej. Zawierał wprowadzenie sformułowanie, że traktaty niemiecko-sowieckie z 1939 r. dotyczące zmian terytorialnych przestają obowiązywać, jednak ZSRR uchylił się od deklaracji, że uznaje za obowiązującą granicę polską sprzed wojny.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty układu polsko-sowieckiego (tzw. układu Sikorski–Majski) z 30 lipca 1941 r.

- 1) Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad uznaje, że traktaty sowiecko-niemieckie z 1939 roku dotyczące zmian terytorialnych w Polsce utraciły swą moc. [...]
- 4) Rząd [ZSRR] oświadcza swą zgodę na tworzenie na terytorium [ZSRR] armii polskiej, której dowódca będzie mianowany przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w porozumieniu z Rządem [ZSRR].

Z załączonego dodatkowego tajnego protokołu

Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych Rząd [ZSRR] udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium [ZSRR], bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów.

Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, t. 1, 1939–1942, Warszawa 1999, s. 359–360.

ĆWICZENIE

Wyjaśnij, jakie konsekwencje miało podpisanie przez Polskę układu z ZSRR. Jakie było znaczenie tego porozumienia dla interesów Polski na arenie międzynarodowej oraz dla Polaków przebywających w Związku Radzieckim?

Dzieci polskie, które dotarły do formującej się Armii Andersa, Uzbekistan, maj 1942 r.

Przy obozach Armii Polskiej w ZSRR utworzono sieć instytucji opiekuńczych dla dzieci: sierocińców, przedszkoli, szkół, domów opieki, stołówek. Około 18 tys. dzieci ewakuowano w 1942 r. wraz z Armią Andersa na Bliski Wschód.

Podpisana dwa tygodnie później **umowa wojskowa** oraz radziecki **dekret o amnestii obejmującej obywateli polskich** pozwoliły rozpocząć **tworzenie na terenie ZSRR Armii Polskiej**. Jej dowódcą został **generał Władysław Anders**. Rekrutowano polskich jeńców wojennych pozostających dotąd w sowieckiej niewoli, osoby przebywające w więzieniach i łagrach oraz deportowane w głąb ZSRR. Część osób przybyłych do obozów rekrutacyjnych była w stanie skrajnego wyczerpania i niedożywienia. Blisko połowę z nich poddano leczeniu, z czego 7 tysięcy zmarło. Warunki życia w obozach znajdujących na terenie Kazachstanu, Uzbekistanu i Kirgizji były trudne. Najważniejszy problem stanowiła kwestia wyżywienia i zaopatrzenia w leki nie tylko żołnierzy, lecz także ludności cywilnej, w tym dzieci gromadzących się w obozach.

Kwestią sporną między władzami polskimi a Moskwą pozostawała **sprawa polskiego obywatelstwa** osób narodowości niepolskiej na terenach włączonych w 1939 r. do ZSRR oraz **przynależność państwowa tych**

terenów. Polaków niepokoiła też niemożność uzyskania **informacji o polskich oficerach, którzy trafili do sowieckiej niewoli** (o ich tragicznym losie w Katyniu jeszcze nie wiadano). Stalin, mimo oficjalnego uznania rządu Rzeczypospolitej na uchodźstwie i współpracy z nim, wspierał równocześnie polskich komunistów. Doprowadziło to do powstania w okupowanym kraju **Polskiej Partii Robotniczej (PPR)**.

Stalin chciał jak najszybciej wysłać do walki z Niemcami sformowane już polskie dywizje. Polacy domagali się natomiast, aby Armia Polska wyruszyła na front jako całość dopiero po pełnej organizacji, odpowiednim przeszkoleniu i uzbrojeniu wszystkich jednostek. Brak porozumienia co do sposobu użycia wojsk polskich na froncie wschodnim oraz trudna sytuacja zaopatrzeniowa spowodowały, że Polacy podjęli brytyjską inicjatywę **ewakuacji** polskich żołnierzy i cywilów. Skierowano ich przede wszystkim na Bliski Wschód (Iran, Irak), a w przypadku cywilów także do kolonii brytyjskich. Stalin wyraził na to zgodę. Do listopada 1942 r. ewakuowano **114 tysięcy osób**.

Opuszczenie obszaru Związku Radzieckiego przez Armię Polską Andersa oznaczało **faktyczne zerwanie współpracy polsko-radzieckiej** – zarówno **wojskowej**, jak i **politycznej**. Dalsza rekrutacja stała się niemożliwa. Władze radzieckie zlikwidowały placówki Rządu RP na swoim terenie i aresztowały ich pracowników. Ponownie przestały uznawać obywatelstwo polskie Polaków pochodzących z terenów wcielonych do ZSRR. Stalin w swojej dalszej polityce wobec narodu polskiego postęgiwał się całkowicie zależnymi od siebie środowiskami komunistycznymi. Zamierzał stworzyć oparty na nich ośrodek władzy konkurencyjny wobec emigracyjnego rządu polskiego. W **marcu 1943 r.** wyraził zgodę na utworzenie w tym celu zdominowanej przez komunistów organizacji politycznej pod nazwą **Związek Patriotów Polskich (ZPP)**.

Niemiecki plakat propagandowy z 1943 r. przedstawiający sowiecką zbrodnię w Katyniu

Do ostatecznego zerwania stosunków polsko-radzieckich doszło w związku z ogłoszeniem przez Niemców w kwietniu 1943 r. informacji o **odkryciu w Katyniu** grobów polskich oficerów. Stalin zaprzeczył, że odpowiedzialność za tę zbrodnię ponosi ZSRR. Rząd RP zwrócił się do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z prośbą o przeprowadzenie śledztwa. Podobnie uczyniły Niemcy. **Stalinowi** fakt ten posłużył za pretekst do oskarżenia rządu polskiego o współpracę z Niemcami i **zerwania 25 kwietnia 1943 r. stosunków dyplomatycznych**.

Oslabienie pozycji Polski na arenie międzynarodowej. Konferencja w Teheranie

Zwycięstwa Armii Czerwonej pod Stalingradem i Kurskiem w 1943 r. doprowadziły do **wzrostu znaczenia politycznego ZSRR na arenie międzynarodowej**. Poważnym ciosem dla sprawy polskiej stała się **śmierć premiera Sikorskiego w katastrofie lotniczej w Gibraltarze 4 lipca 1943 r.** Fakt ten oraz wcześniejsze zerwanie stosunków dyplomatycznych przez Stalina zapoczątkowały proces **utrąty przez rząd RP wpływu** na decyzje polityczne Wielkiej Trójki dotyczące przyszłych losów państwa i narodu polskiego.

Bitwa pod Lenino na polskim znaczku pocztowym z 1968 r.

Z oficerów i żołnierzy, którzy nie ewakuowali się z Armią Polską Andersa, Stalin sformował **1. Dywizję Piechoty im. T. Kościuszki**. Na jej czele stanął generał **Zygmunt Berling**. Wśród kadry dowódczej przeważali oficerowie radzieccy. **12 października 1943 r.** jednostka stoczyła **bitwę pod Lenino**, która – mimo faktycznej klęski – została przedstawiona w propagandzie komunistycznej jako wielkie zwycięstwo.

Na przełomie **listopada i grudnia 1943 r.** odbyła się **konferencja** Wielkiej Trójki w **Teheranie**. Roosevelt uznał wówczas nieoficjalnie **prawo ZSRR do decydowania w sprawach Polski** i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Roosevelt i Churchill zaakceptowali propozycje Stalina dotyczące przyszłych granic Polski, o czym polski rząd nie został poinformowany. **Podstawą granicy wschodniej** miała być **linia Curzona** (zobacz rozdz. I.2.). Wstępnie ustalono **przesunięcie granic Polski na zachód** i wysunięto koncepcję, że linią graniczną mogłaby być **rzeka Odra**. Alianci starali się skłonić Polaków do zaakceptowania takiej koncepcji zmian terytorialnych, jednak nie przyznawali się do tego, że decyzja w tej sprawie została już podjęta. Utrzymywali, że jest to ciągle przedmiot dyskusji.

Po śmierci generała Władysława Sikorskiego **premierem rządu** został polityk Stronnictwa Ludowego – **Stanisław Mikołajczyk**, a **Naczelnym Wodzem** – **generał Kazimierz Sosnkowski**. Mikołajczyk był **zwolennikiem ustępstw** w sprawie wschodniej granicy Rzeczypospolitej. Uważał, że tylko taka polityka doprowadzi do przywrócenia stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Radzieckim oraz umożliwi polskiemu rządowi powrót do kraju i przejęcie władzy. Liczył, że kompromis z ZSRR oraz poparcie mocarstw zachodnich pomogą odbudować suwerenne państwo polskie.

Polskie Siły Zbrojne i Ludowe Wojsko Polskie w latach 1944–1945

Ważny dla pozycji Polski na arenie międzynarodowej był fakt, że rząd RP dysponował siłami zbrojnymi walczącymi u boku aliantów. Z oddziałów ewakuowanych z ZSRR utworzono na Bliskim Wschodzie **2. Korpus** Polskich Sił Zbrojnych (liczący ok. 50 tys. żołnierzy). W **1944 r.** wziął on udział w walkach **we Włoszech**. Między innymi zdobył w **maju** po krwawych i zaciętych walkach wzgórze i klasztor **Monte Cassino** (czytaj: kasino), co otworzyło aliantom drogę do Rzymu.

Po lądowaniu aliantów w **Normandii** i utworzeniu drugiego frontu polscy żołnierze wzięli udział w walkach we Francji, a następnie w Holandii i na terenie Rzeszy Niemieckiej. **1. Dywizja Pancerna** generała **Stanisława Maczka**, nazywana „Czarnymi Diabłami”, stoczyła w sierpniu 1944 r. pod **Falaise** (czytaj: falez) i **Chambois** (czytaj: sząbła) zwycięskie walki z wojskami niemieckimi próbującymi wyrwać się z okrążenia w Normandii. Następnie brała udział w pościgu za wycofującym się przeciwnikiem oraz w **wyzwoleniu Holandii i Belgii**. 6 maja 1945 r. przyjęła kapitulację garnizonu niemieckiej bazy floty wojennej w **Wilhelmshaven** (czytaj: wilhelmshafen).

1. Samodzielna Brygada Spadochronowa generała **Stanisława Sosabowskiego** brała udział w operacji desantowej **pod Arnhem** w Holandii we wrześniu 1944 r.

Polskie okręty uczestniczyły w działaniach na Morzu Śródziemnym, w osłanianiu konwojów na Oceanie Atlantyckim, w desantach w północnej Afryce oraz na Sycylii i w Normandii. **Polskie lotnictwo** myśliwskie i bombowe wzięło udział w operacjach na terenie Francji i Niemiec oraz dostarczało pomoc powstańcom warszawskim. W maju 1945 r. **Polskie Siły Zbrojne liczyły około 200 tysięcy żołnierzy**.

Polscy żołnierze walczyli również na **froncie wschodnim**. Na zajętych przez Armię Czerwoną Kresach Wschodnich powstał **1. Korpus Polski**, a następnie **1. Armia Wojska Polskiego** (w ich skład weszła także 1. Dywizja im. Tadeusza Kościuszki). **Ludowe Wojsko Polskie** przy boku Armii Czerwonej brało udział

Polscy żołnierze dostarczają amunicję podczas bitwy o Monte Cassino

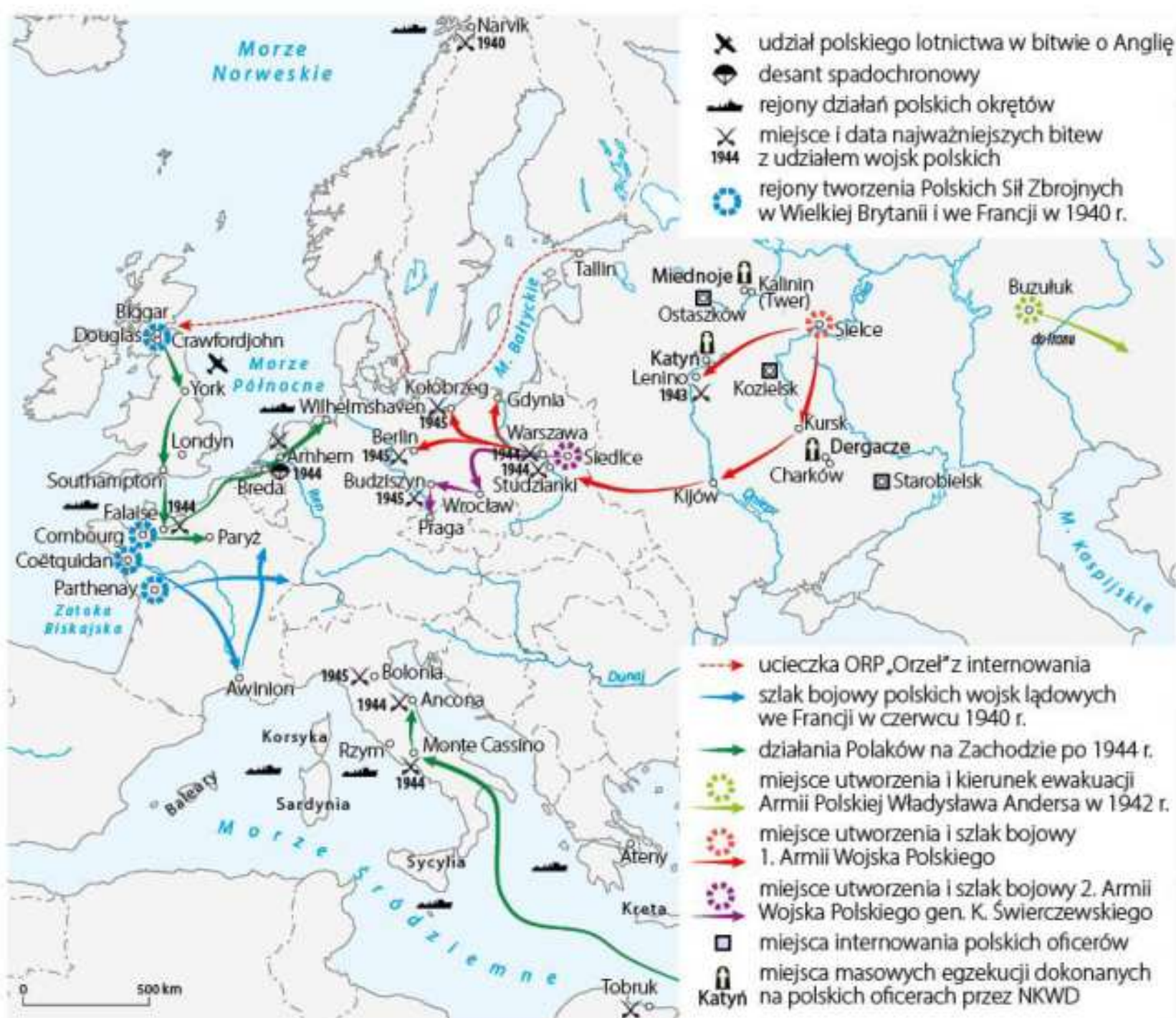
Po trzech nieudanych próbach zdobycia Monte Cassino przez aliantów do walki skierowano 2. Korpus Polski. Dopiero on po długotrwałych walkach (12–17/18 maja 1944 r.) opanował wzgórze.

w operacji warszawskiej zakończonej zajęciem **Warszawy** (w styczniu 1945 r.), przełamaniu **Wału Pomorskiego**, zdobyciu **Kołobrzegu** oraz operacji berlińskiej zakończonej szturmem i **zdobyciem Berlina** i (2 maja 1945 r.).

Polska flaga zawieszona na berlińskiej Kolumnie Zwycięstwa, 2 maja 1945 r.

Biało-czerwona flaga, jako symbol zwycięstwa, zawisła również na Bramie Brandenburskiej. W szturmie Berlina brali udział żołnierze 1. Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki.

Polacy na frontach II wojny światowej. Rejony działań Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie i Ludowego Wojska Polskiego

ĆWICZENIE

Wymień bitwy, w których walczyli polscy żołnierze podczas II wojny światowej, i wskaż, gdzie się one odbyły.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw wkład Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie i Ludowego Wojska Polskiego w zwycięstwo nad III Rzeszą.
2. Scharakteryzuj politykę rządu generała Władysława Sikorskiego. Wyjaśnij, dlaczego premierzy Sikorski i Mikołajczyk dążyli do nawiązania możliwie najlepszych stosunków dyplomatycznych z ZSRR.
3. Wyjaśnij, dlaczego doszło do zerwania stosunków polsko-radzieckich w 1943 r. i jakie konsekwencje miał ten fakt.
4. Omów decyzje dotyczące państwa i narodu polskiego, które zapadły na konferencji w Teheranie.

5. Polskie Państwo Podziemne. Walka zbrojna i cywilna z okupantem

Powstanie i rozwój konspiracji na ziemiach polskich. Narodziny Polskiego Państwa Podziemnego

Kotwica ze splecionych liter P i W – znak Polski Walczącej, symbol Polskiego Państwa Podziemnego

Mimo klęski wrześniowej Polacy nie pogodzili się z utratą niepodległego państwa i zamierzali podjąć walkę z okupantem. Już **27 września 1939 r.**, w wolnej jeszcze wówczas Warszawie, powstała z upoważnienia marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza **organizacja konspiracyjna** o nazwie **Służba Zwycięstwu Polski (SZP)**. Na terenach objętych okupacją niemiecką i radziecką powstawały spontanicznie także inne lokalne organizacje podziemne – z końcem roku było ich około 150.

Działalność w podziemiu podjęły polskie partie i utworzyły – obok struktur politycznych – również konspiracyjne organizacje zbrojne. **Stronnictwo Ludowe** powołało **Bataliony Chłopskie (BCh)**. **Polska Partia Socjalistyczna**, w konspiracji pod nazwą PPS-WRN (Wolność, Równość, Niepodległość), utworzyła **Gwardię Ludową (GL)**¹. Natomiast **Stronnictwo Narodowe** powołało **Narodową Organizację Wojskową (NOW)**. Również Związek Harcerstwa Polskiego przeszedł do konspiracji – w postaci zarówno **Szarych Szeregów** utworzonych przez przedwojenne kierownictwo organizacji, jak i **Hufców Polskich** utworzonych przez harcerzy nurtu katolicko-narodowego.

Premier Władysław Sikorski chciał ograniczyć wpływ działaczy sanacyjnych w strukturach zbrojnych w kraju. W tym celu w miejsce SZP powołał w listopadzie 1939 r. **Związek Walki Zbrojnej (ZWZ)**. Jego Komendantem Głównym został wkrótce **generał Stefan Rowecki ps. „Grot”**. Większość lokalnych organizacji konspiracyjnych podporządkowała się ZWZ.

Najsprawniej przebiegało tworzenie struktur konspiracyjnych w Generalnym Gubernatorstwie. Natomiast na terenach okupowanych przez ZSRR większość lokalnych organizacji konspiracyjnych oraz struktur ZWZ została w 1940 r. rozbita.

Oprócz wojskowej struktury ZWZ rząd emigracyjny powołał strukturę polityczną – **Delegaturę Rządu RP na Kraj**. Miała ona stanowić **tajną administra-**

1. Od 1942 r. komuniści z PPR zaczęli posługiwać się tą samą nazwą – Gwardia Ludowa (GL) – dla własnych formacji zbrojnych na terenach Polski.

cję cywilną na terenie okupowanego kraju. Na jej czele stał **Delegat Rządu na Kraj**, którego zadaniem było reprezentowanie polskich władz wobec społeczeństwa oraz stronnictw politycznych. Główne siły polityczne w kraju (SL, SN, PPS-WRN i Stronnictwo Pracy) podjęły współpracę poprzez powołanie wspólnej reprezentacji. Ten organ polityczny – mogący spełniać funkcję podziemnego parlamentu – zmieniał nazwy, od stycznia 1944 r. przybrał miano **Rady Jedności Narodowej**.

14 lutego 1942 r. ZWZ, z rozkazu premiera Sikorskiego, został przekształcony w **Armię Krajową (AK)**. Przeprowadzono **akcję scaleniową**, w wyniku której w skład AK weszła (obok Gwardii Ludowej PPS-WRN) część oddziałów **Batalionów Chłopskich** oraz **Narodowej Organizacji Wojskowej**. W efekcie wiosną 1944 r. AK liczyła ponad **350 tysięcy żołnierzy**.

W 1943 r. został przez Niemców aresztowany generał Rowecki „Grot”. Na jego następcę wyznaczono **generała Tadeusza Komorowskiego ps. „Bór”**.

Przysięga żołnierzy oddziału należącego do Okręgu Nowogródek AK, 1944 r.

Fałszywy okupacyjny dokument tożsamości Komendanta Głównego AK w latach 1943–1944 Tadeusza Komorowskiego ps. „Bór”

Armii Krajowej nie podporządkowały się **Narodowe Siły Zbrojne**, powstałe z połączenia części **Narodowej Organizacji Wojskowej** oraz Związku Jaszczurczego związanego ze skrajnym skrzydłem środowisk nacjonalistycznych – Obozem Narodowo-Radykalnym (ONR).

Poza strukturami Polskiego Państwa Podziemnego pozostawali komuniści skupieni w utworzonej w 1942 r. za zgodą Stalina **Polskiej Partii Robotniczej**. Początkowo kierowała nią grupa polskich działaczy komunistycznych przerzuconych do kraju drogą lotniczą z ZSRR. Po okresie wewnętrznych walk na czele partii stanął jej krajowy działacz – **Władysław Gomułka**. Dysponowała ona organizacją zbrojną – **Gwardią Ludową / Armią Ludową (GL/AL)**. Struktury polityczne PPR oraz jej formacje zbrojne – do czasu wkroczenia Armii Czerwonej na ziemie polskie w 1944 r. – były nieliczne i istniały głównie na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Próby nawiązania współpracy między władzami Polskiego Państwa Podziemnego a PPR zakończyły się niepowodzeniem. Głównym powodem była zależność tej partii od Stalina i jej gotowość do realizowania polityki sowieckiej wobec Polski.

Po zerwaniu polsko-radzieckich stosunków politycznych PPR oficjalnie przestała uznawać Rząd RP. 31 grudnia 1943 r. powołała **Krajową Radę Narodową (KRN)**, która ogłosiła się jedynym organem władzy mającym prawo występować w imieniu narodu polskiego. Na czele KRN stanął **Bolesław Bierut**.

Polskie Państwo Podziemne w walce z okupantem

Zakończenie wojny obronnej 1939 r. nie oznaczało, że wszystkie polskie oddziały wojskowe zaprzestały walki. Niektóre podjęły **działalność partyzancką**. Najbardziej znany przykład stanowi oddział **majora Henryka Dobrzańskiego ps. „Hubal”**. Istniał on do kwietnia 1940 r., kiedy to został rozbity, a jego dowódca poległ.

Do prowadzenia bieżących działań przeciw okupantowi Komenda Główna AK powołała **Kedyw (Kierownictwo Dywersji)**. Jego zadaniem była działalność **sabotażowa i dywersja** skierowana zwłaszcza przeciwko transportom kolejowym, a także wykonywanie wyroków śmierci na funkcjonariuszach niemieckiego aparatu bezpieczeństwa odpowiedzialnych za zbrodnie oraz na agentach i **kolaborantach**. Ponadto oddziały Kedywu uwalniały więźniów, zdobywały broń i amunicję na potrzeby bieżącej walki oraz planowanego w przyszłości powstania powszechnego. Na wschodnich Kresach Rzeczypospolitej, na zapleczu frontu niemiecko-radzieckiego, działalność dywersyjną prowadziła wydzielona z AK organizacja **„Wachlarz”**.

Sabotaż – forma walki z okupantem polegająca na wadliwym wykonywaniu przez pracowników wyrobów, urządzeń, części maszyn lub broni (np. zapalników do pocisków czy elementów silników), uszkodzaniu lub niszczeniu narzędzi, maszyn, a także podpalaniu i wysadzaniu magazynów oraz środków transportu.

Dywersja – działania prowadzone przez oddziały zbrojne w okupowanym kraju, polegające na niszczeniu zasobów ludzkich i materialnych wroga – wysadzaniu mostów i torów kolejowych oraz niszczeniu transportów z zaopatrzeniem, magazynów z bronią, amunicją i paliwem.

Na rozwój partyzantki wpłynęły wydarzenia na Zamojszczyźnie, gdzie pod koniec 1942 r. Niemcy rozpoczęli wysiedlanie polskiej ludności. Armia Krajowa organizowała również obronę ludności polskiej na Kresach, zwłaszcza **na Wołyniu**, na którym w 1943 r. **Ukraińska Powstańcza Armia** rozpoczęła akcję usuwania i mordowania ludności polskiej.

Walkę podjęli **Żydzi w getcie warszawskim**, gdy Niemcy przystąpili do jego ostatecznej likwidacji. **Powstanie** rozpoczęło się **19 kwietnia 1943 r.** i trwało **4 tygodnie**. Kierowała nim głównie Żydowska Organizacja Bojowa (utworzona w konspiracji w połowie 1942 r. przez lewicowych działaczy żydowskich). Wzięły w nim udział także oddziały prawicowego Żydowskiego Związku Wojskowego.

W ramach walki z okupantem prowadzono **działania dywersyjno-propagandowe**. Tak zwana Akcja „N” polegała na drukowaniu ulotek i gazetek w języku niemieckim. Informowano w nich między innymi o ogromnych stratach ponoszonych przez nazistów na froncie wschodnim i przekonywano niemieckich żołnierzy, że wojna z aliantami jest niemożliwa do wygrania.

Prasa konspiracyjna podtrzymywała ludność polską na duchu, informując o akcjach zbrojnych podziemia przeciwko okupantowi oraz o zwycięstwach aliantów. Mobilizowała do stawiania oporu poprzez upowszechnianie cywilnych form walki. Taka forma działania wiązała się jednak z realnym zagrożeniem. Za posiadanie gazetki czy opowiadanie dowcipów groziła kara śmierci lub wysłanie do obozu koncentracyjnego.

Mimo okupacji funkcjonował polski wymiar sprawiedliwości: **Wojskowe Sądy Specjalne** oraz **Cywilne Sądy Specjalne**. Wyroki wykonywały specjalne grupy bojowe AK.

Ważną rolę odegrał **wywiad** Polskiego Państwa Podziemnego. Między innymi dostarczył on aliantom wiadomości o niemieckich przygotowaniach do agresji na Związek Radziecki. Sukcesem było zdobycie **informacji** o ośrodku produkcji rakiet **V-1** i **V-2** w **Peenemünde** (czytaj: penemunde; na wyspie Uznam), a później odnalezienie jednego z pocisków V-2 (niewybuch) i przesłanie jego fragmentu do Londynu.

Bomba latająca V-1 transportowana przez niemieckich żołnierzy w kierunku pola startowego

Ławeczka Jana Karskiego w Krakowie

Jan Karski (1914–2000) został uhonorowany przez instytut Jad Waszem tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

Polacy jako pierwsi przekazali na Zachód szczegółowe informacje o ogromie zbrodni popełnianych przez nazistów na Żydach. Pierwszy raport o rozpoczętym w Auschwitz–Birkenau ludobójstwie opracował rotmistrz **Witold Pilecki**. Dał się schwytać w łapance, aby dostać się do obozu. Kolejne raporty dotyczące eksterminacji Żydów opracował **Jan Karski**. Gdy wydostał się z okupowanego kraju, osobiście poinformował prezydenta USA Roosevelta o Holokauście.

Polacy wobec zagłady Żydów

BEKANNTMACHUNG

Betrifft:

Beherbergung von geflüchteten Juden.

Es besteht Anlass zu folgendem Hinweis: Gemäss der 3. Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 15. 10. 1941 (VO. Bl. GG. S. 595) unterliegen Juden, die den jüdischen Wohnbezirk unbefugt verlassen, der Todesstrafe.

Gemäss der gleichen Vorschrift unterliegen Personen, die solchen Juden wissentlich Unterschlupf gewähren, Beköstigung verabfolgen oder Nahrungsmittel verkaufen, ebenfalls der Todesstrafe.

Die nichtjüdische Bevölkerung wird daher dringend gewarnt:

- 1) Juden Unterschlupf zu gewähren,
- 2) Juden Beköstigung zu verabfolgen,
- 3) Juden Nahrungsmittel zu verkaufen.

Tschennochau, den 24. 9. 42.

**Der Stadthauptmann
Dr. Franke**

OGŁOSZENIE

Dotyczy:

przetrzymania ukrywających się żydów.

Zachodzi potrzeba przypomnienia, że stosownie do § 3 Rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Gen. Gub. z dnia 15. X. 1941 roku (Dz. Rozp. dla GG. str. 595) żydzi, opuszczający dzielnicę żydowską bez zezwolenia, podlegają karze śmierci.

Według tego rozporządzenia, osobom, które takim żydom świadomie udzielają przytułku, dostarczają im jedzenia lub sprzedają artykuły żywnościowe, grozi również kara śmierci.

Niniejszym ostrzega się stanowczo ludność nieżydowską przed:

- 1) udzielaniem żydom przytułku,
- 2) dostarczaniem im jedzenia,
- 3) sprzedawaniem im artykułów żywnościowych.

Częstochowa, dnia 24. 9. 42.

Obwieszczenie władz GG z 1942 r. informujące o karze śmierci za ukrywanie Żydów oraz za sprzedaż lub dostarczenie im pożywienia

Władze niemieckie wprowadziły **karę śmierci dla osób dających schronienie Żydom**, a co więcej – także dla ich rodzin. Polska była jedynym krajem, w którym wprowadzono tak drastyczne represje wobec udzielających pomocy ukrywającej się ludności żydowskiej. Mimo to znaleźli się wśród Polaków tacy, którzy byli gotowi podjąć ryzyko. W **Markowej na Podkarpaciu** Niemcy rozstrzelali, oprócz ukrywających się Żydów, dającą im schronienie **rodzinę Ulmów**: Józefa i będącą w ciąży Wiktorię oraz sześcioro ich dzieci w wieku od 1,5 do 8 lat. W sposób zorganizowany pomagała ludności żydowskiej **Rada Pomocy Żydom „Żegota”** podległa Delegaturze Rządu. Znajdowała dla Żydów schronienia, wspierała ich finansowo, a osobom o niesemickim wyglądzie zapewniała sfalszowane dokumenty oraz pracę. Polacy stanowią najliczniejszą grupę (ok. 1/4) wśród osób odznaczonych medalem **Sprawiedliwy wśród Narodów Świata** przyznawanym przez Jad Waszem – izraelski Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu. Wyróżnienie to otrzymało ponad 7000 Polaków, chociaż osób ratujących ludność żydowską było o wiele więcej. Wielu za udzieloną pomoc zapłaciło życiem swoim i swoich bliskich. Dzięki ich postawie uratowało się kilkadziesiąt tysięcy Żydów. Symbolem bohaterstwa stała się **Irena Sendlerowa**, która przyczyniła się do ocalenia kilkuset dzieci żydowskich. Siostra zakonna **Matylda Getter** ratowała żydowskie dzieci z warszawskiego getta, organizując akcję ukrywania ich w klasztorach i prowadzonych przez zakon sierocińcach.

Irena Sendlerowa (1910–2008)
na zdjęciu z 1944 r.

Sendlerowa dostarczała do warszawskiego getta żywność, odzież i leki. Podjęła się także umieszczania wyprowadzanych potajemnie z getta dzieci żydowskich w sierocińcach, klasztorach i polskich rodzinach. Jesienią 1943 r. została kierowniczką referatu dziecięcego „Żegoty”.

Większość społeczeństwa nie angażowała się w pomoc Żydom. Bierność ta mogła wynikać z obojętności, a czasami z niechęci do obcej religijnie, kulturowo i obyczajowo społeczności żydowskiej. Przed niesieniem pomocy ludzi powstrzymała dbałość o własne bezpieczeństwo – strach o życie własne i najbliższych, związany z wyjątkowo surowymi represjami, jakie Niemcy stosowali na ziemiach polskich wobec osób ukrywających Żydów. Problem stanowił też brak materialnych warunków do udzielenia wsparcia prześladowanej ludności żydowskiej.

Odrębną grupę stanowili tak zwani **szmalcownicy**, którzy szantażowali Żydów oraz ukrywających ich Polaków, aby wymusić od nich pieniądze i kosztowności pod groźbą wydania w ręce Niemców. Wśród kolaborantów nie zabrakło również Żydów, którzy współpracowali z Gestapo i pomagali wyłapywać ukrywających się współbraci oraz donosili na ukrywających ich Polaków.

Postawy społeczeństwa polskiego wobec okupantów

Opór społeczeństwa polskiego wobec polityki okupanta, określany mianem **walki cywilnej**, trwał od pierwszych tygodni okupacji. Możliwości prowadzenia takiej walki były różne na poszczególnych obszarach okupowanej Polski. Na terenach wcielonych do Rzeszy obecność licznej ludności niemieckiej i volksdeutscheów ułatwiała śledzenie aktywności Polaków. Pod okupacją ZSRR Polacy stanowili często mniejszość, a zagrożeniem dla konspiracji była współpraca części miejscowej ludności, głównie niepolskiej, z władzami sowieckimi. Znacznie korzystniejsze warunki panowały w Generalnym Gubernatorstwie.

W walce cywilnej uczestniczyli przedstawiciele wszystkich grup społecznych i zawodowych. **Lekarze** sporządzali **falszywe zaświadczenia** o niezdolności do pracy, co chroniło w pewnym stopniu przed przymusowymi robotami w Niemczech. **Profesorowie** szkół wyższych i **nauczyciele** organizowali **tajne nauczanie**. Natomiast **ziemianie** i **zamożni chłopi** udzielali **wsparcia materialnego** potrzebującym i zaopatrywali partyzantów w żywność. **Duchowni** wystawiali nowe **metryki urodzenia** działaczom konspiracyjnym i ukrywającym się Żydom (tym o niesemickim wyglądzie). Siostry zakonne ukrywały w klasztorach żydowskie dzieci. Formą przeciwstawiania się okupantowi była **pomoc społeczna** udzielana więźniom obozów koncentracyjnych, rodzinom wysiedlonym z ziem wcielonych do Rzeszy i uciekinierom z Kresów Wschodnich.

Stosowano także **bierny opór**. Polegał on między innymi na wykonywaniu z opóźnieniem i byle jak zarządzeń władz okupacyjnych oraz na mało wydajnej i niestarannej pracy na rzecz okupanta. Chłopi nie przestrzegali zakazu uboju zwierząt, przemycali produkty do miast i handlowali nimi na **czarnym rynku**.

Dla dzieci i młodzieży organizowano **tajne nauczanie** (określane też jako tajne komplety). Wobec likwidacji szkolnictwa na terenach wcielonych do Rzeszy i ograniczeniu nauczania w GG do szkoły podstawowej i zawodowej stało się ono formą walki z okupantem.

Starano się **chronić polskie dziedzictwo kulturowe**, ukrywając dobra kultury przed okupantem. W tajnych drukarniach publikowano książki, między innymi napisane podczas okupacji *Kamienie na szaniec* Aleksandra Kamińskiego, wiersze Czesława Miłosza, Tadeusza Gajcego czy Krzysztofa Kamila Baczyńskiego. Dzięki **działalności twórczej i artystycznej** przeciwstawiano się niemieckiej polityce mającej na celu wyniszczenie elity intelektualno-artystycznej kraju i polskiego życia kulturalnego.

Działające w ramach Polskiego Państwa Podziemnego **Kierownictwo Walki Cywilnej** wzywało do bojkotu zarządzeń okupanta szkodliwych dla społeczeństwa, a przynoszących korzyść Niemcom. Apelowano, by Polacy nie zgłaszali się jako ochotnicy do pracy w Niemczech, a także by bojkutowali osoby, które wpisały się na volkslistę lub utrzymywały stosunki towarzyskie z Niemcami. Kodeks zachowań społecznych wobec okupanta ujęto w **Dziesięć przykazań walki cywilnej**.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Dziesięć przykazań walki cywilnej – odezwa Kierownictwa Walki Cywilnej do społeczeństwa polskiego, 1942 r.

[...]

4. Podstawowym nakazem i obowiązkiem jest poszanowanie prawowitych władz polskich na emigracji oraz posłuch wobec zarządzeń czynników miarodajnych w Kraju.
5. Nakazem walki cywilnej w stosunku do okupanta jest bojkot jego zarządzeń i wezwań [...] oraz absolutny bojkot w stosunkach handlowych, kulturalnych i towarzyskich.
6. Obowiązuje konieczność solidarności społeczeństwa, wspieranie bliźniego Polaka wszędzie, gdzie grozi mu zguba lub nędza. [...]
9. Wobec odstępców i zaprzańców obowiązuje bojkot jak wobec wroga i rejestrowanie ich jako zdrajców.
10. Powinnością każdego Polaka jest troska o ocalenie i zachowanie polskości we wszelkiej postaci, a więc ludzkiej, kulturalnej i materialnej [...].

„Biuletyn Informacyjny” 7 maja 1942, nr 18 (122)

ĆWICZENIE

Wskaż, jakie powinności spoczywały – zdaniem Kierownictwa Walki Cywilnej – podczas okupacji na Polakach. Jak powinni zachowywać się wobec okupanta i osób dopuszczających się kolaboracji?

Nie wszyscy Polacy stosowali się do zaleceń Polskiego Państwa Podziemnego. Zdarzały się przypadki zdrady i **kolaboracji** – dobrowolnej współpracy z organami władz okupacyjnych i działania na szkodę społeczeństwa polskiego, donosicielstwa czy na przykład udziału aktorów w propagandowych, antypolskich filmach. W GG zostanie volksdeutschem – co zrobili nieliczni – i współpraca

z okupantem oznaczały zdradę i były nieraz karane śmiercią. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy podpisanie volkslisty było koniecznością. Odmowę Niemcy karali często wystaniem do obozu całej rodziny. Do podpisania volkslisty zmuszano zwłaszcza Ślązaków i Kaszubów.

Na ziemiach wcielonych do ZSRR przypadki kolaboracji Polaków z władzami okupacyjnymi były znacznie częstsze. Wynikało to między innymi ze względów ideologicznych. Część mieszkającej na Kresach ludności ukraińskiej, białoruskiej, żydowskiej, a także polskiej gotowa była budować nowy porządek społeczny.

Nasilający się terror nazistowski i komunistyczny oraz informacje o zbrodniach dokonywanych przez okupantów na narodzie polskim powodowały, że postawy niechęci, a z czasem i nienawiści wobec nich stawały się coraz powszechniejsze.

Młodzież w walce z okupantem

Najliczniejszą organizacją młodzieżową na ziemiach polskich w okresie okupacji były **Szare Szeregi** skupiające harcerzy. Współpracowały one z Delegaturą Rządu RP na Kraj oraz Armią Krajową.

Najmłodsi ich członkowie – **Zawiszacy**, w wieku 12–14 lat – mieli za zadanie kontynuować naukę na tajnych kompletach i przygotowywać się do służby pomocniczej. Byli między innymi listonoszami **Harcerskiej Poczty Polowej** podczas powstania warszawskiego. Starsi, w wieku 15–17 lat, uczestniczyli w **akcjach małego sabotażu**. Malowali na murach i niemieckich afiszach kotwice ze splecionych liter P i W (znak Polski Walczącej), litery V (ang. *victory* – zwycięstwo), żółwie z napisem *pPp* (pracuj, Polaku, powoli). Na latarniach i murach cmentarnych pisali: *Nur für Deutsche* (niem. tylko dla Niemców). Kolportowali ulotki, zrywali niemieckie flagi, zastępując je polskimi. Akcje małego sabotażu wymagały odwagi i groziły śmiercią, podobnie jak zbrojna walka z okupantem.

Harcerska
Poczta
Polowa

Młodzież powyżej 18 lat działała w **Grupach Szturmowych** podporządkowanych **Kedywowi AK**. Prowadziła w nich działania dywersyjne – wysadzała mosty kolejowe i pociągi oraz odbijała więźniów. Jej dziełem były między innymi **akcja pod Arsenalem** opisana w *Kamieniach na szaniec*, a także udany **zamach na Franza Kutschere** (czytaj: kuczerę) – dowódcę SS i Policji w Warszawie. Podczas powstania warszawskiego młodzi ludzie walczyli w batalionach szturmowych „**Parasol**” i „**Zośka**”, dając wiele dowodów patriotyzmu i bohaterstwa.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień najważniejsze instytucje, stronnictwa polityczne i organizacje zbrojne Polskiego Państwa Podziemnego, a także te, które pozostały poza jego strukturami.
2. Przedstaw formy walki zbrojnej i cywilnej z okupantem oraz wyjaśnij, na czym polegały.
3. Oceń stosunek Polaków do tragedii narodu żydowskiego. W jaki sposób Polacy pomagali Żydom?
4. Scharakteryzuj postawę Polaków wobec okupantów.

6. Ziemie polskie i sprawa polska w końcowym etapie wojny. Powstanie warszawskie. Narodziny Polski Ludowej

Plan „Burza” i jego realizacja

W nocy z 3 na 4 stycznia 1944 r. **Armia Czerwona przekroczyła przedwojenną granicę Polski**. Dla władz RP oraz Armii Krajowej stanowiło to sygnał do rozpoczęcia na Kresach Wschodnich **akcji „Burza”**. Zakładała ona podjęcie walki z Niemcami w chwili rozpoczęcia przez nich odwrotu z danego terytorium, a przed wkroczeniem wojsk sowieckich. Polska konspiracyjna administracja (delegatury terenowe) utworzona na opanowywanych obszarach miała się ujawnić i wystąpić wobec wkraczającej Armii Czerwonej w roli gospodarza. Aktywność Polskiego Państwa Podziemnego na tych terenach miała stanowić argument w rozgrywce o przyszły kształt polskiej państwowości.

Na Wołyniu realizacja planu „Burza” doprowadziła do chwilowego współdziałania 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK z sowieckimi wojskami. Po ciężkich walkach z Niemcami jednostka przedarła się na Polesie, a następnie na Lubelszczyznę.

Współdziałanie AK z Armią Czerwoną miało miejsce również podczas walk o **Wilno** w lipcu 1944 r. Jednak po zdobyciu miasta dowódca Okręgu Wilno AK podpułkownik Aleksander Krzyżanowski ps. „Wilk” został aresztowany, a oddziały polskie – rozbrojone. Akowców, którzy nie zgodzili się wstąpić do Ludowego Wojska Polskiego, osadzono w obozach. Część oddziałów przedarła się na ziemie Polski centralnej, a pozostałe podjęły walkę partyzancką z oddziałami NKWD.

W zdobytym 25 lipca wspólnie przez jednostki AK i Armię Czerwoną **Lwowie** powstała **polska administracja** cywilna oraz polski **garnizon wojskowy**. Jednak po dwóch dniach aresztowano zaproszonych na rozmowy dowódców AK, a polskie oddziały rozbrojono.

Mimo sukcesów wojskowych – zmobilizowania i uzbrojenia około 50 tysięcy ludzi oraz udziału w wyzwoleniu wielu miejscowości – **pod względem politycznym plan „Burza” zakończył się niepowodzeniem**. Oddziały AK na terenach na wschód od Bugu zostały rozbrojone i internowane, a dowódcy i przedstawiciele administracji cywilnej podległej Delegaturze Rządu – aresztowani.

Narodziny Polski Ludowej

Polska Ludowa – nieoficjalne, choć powszechnie używane przez władze komunistyczne określenie państwa polskiego w latach 1944–1989. Nazwa ta miała wymiar propagandowy – wskazywano w ten sposób, że władzę w Polsce przejął lud, czyli robotnicy i chłopci.

Władze sowieckie dopiero **po przekroczeniu przez Armię Czerwoną Bugu** były skłonne uznać, że wyzwalamy się tereny polskie. Nie zamierzały oddawać obszarów zagarniętych w 1939 r., a ustanowienie wschodniej granicy Polski na tej rzece miało już wstępną akceptację aliantów. Na **Lubelszczyźnie** powtórzyły się wydarzenia znane z Kresów – współdziałanie AK z Armią Czerwoną w wyzwolaniu ważniejszych miast, a następnie zmuszenie polskich oddziałów do złożenia broni. Władza na tym obszarze została oficjalnie przekazana **Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego (PKWN)**. Był to **zdominowany przez komunistów tymczasowy organ władzy wykonawczej** utworzony za zgodą Stalina przez przybyłych do Moskwy członków Krajowej Rady Narodowej. **22 lipca 1944 r.** Radio Moskwa ogłosiło jego **manifest**. **PKWN nie podejmował samodzielnych decyzji** – pozostawał całkowicie zależny od władz sowieckich. W tajnym układzie z 27 lipca PKWN zrzekł się na rzecz ZSRR terenów na wschód od Bugu z Wilnem i Lwowem.

Afisz z tekstem *Manifestu PKWN*

W manifeste stwierdzano, że:
„Emigracyjny «rząd» w Londynie i jego delegatura w Kraju jest władzą samowładczą, władzą nielegalną, opiera się na bezprawnej faszystowskiej konstytucji z kwietnia 1935 roku. [...]”

W chwili wyzwolenia Polski, w chwili gdy sojusznicza Armia Czerwona i wraz z nią Wojsko Polskie wypędza okupanta z Kraju, w tym momencie musi powstać legalny ośrodek władzy, który pokieruje walką narodu o ostateczne wyzwolenie”.

Pod kontrolą PKWN znajdowały się wówczas jedynie obszary **między Bugiem a Wisłą**, zajęte przez Armię Czerwoną w lipcu i sierpniu 1944 r. Była to tak zwana **Polska Lubelska**. Komuniści z PPR oraz nowe władze nie cieszyli się popularnością w społeczeństwie polskim. Oparcie stanowiła dla nich obecność **oddziałów Armii Czerwonej i NKWD**.

Aby zdobyć przychylność chłopów, PKWN wydał **dekret o reformie rolnej**. Na jego mocy przeprowadzono przymusową i nieodpłatną parcelację wszystkich majątków ziemskich o powierzchni ponad 50 ha. Do końca 1944 r. około 100 tysiącom chłopów rozdano 200 tysięcy hektarów ziemi.

Już w sierpniu 1944 r. władze Polski Lubelskiej wydały **dekret nakazujący rozwiązanie wszystkich organizacji konspiracyjnych uznających rząd emigracyjny**. Z punktu widzenia komunistów ich dalsza działalność stawała się nielegalna. Jednak wielu członków polskiego podziemia nie zamierzało uznać władzy osadzonej w Polsce przez ZSRR. Komuniści utworzyli do ich zwalczania **Milicję Obywatelską (MO)** oraz specjalne jednostki wojskowe – **Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW)**. Rozpoczęto też tworzenie pierwszych wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego (temat tej tzw. ubecji poruszono w rozdz. III.1.). Jednak główny ciężar **walki z polskim podziemiem niepodległościowym** spoczywał na jednostkach sowieckiego **NKWD**.

Represjom poddano żołnierzy AK i NSZ oraz osoby uznane za wrogie nowym porządkom. Do końca 1944 r. na terenie Polski Lubelskiej NKWD aresztowało około 40 tysięcy osób, z czego 10 tysięcy wywieziono do obozów w ZSRR. Radzieckie i polskie (komunistyczne) sądy wojskowe skazały co najmniej kilkaset osób na karę śmierci lub długoletniego więzienia. W odpowiedzi podziemie niepodległościowe przeprowadzało akcje odwetowe, zabijając oficerów radzieckich oraz funkcjonariuszy komunistycznego aparatu bezpieczeństwa, MO, PPR i PKWN.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Dekret PKWN o ochronie państwa z 30 października 1944 r.

Art. 2. Kto udaremnia lub utrudnia wprowadzenie w życie reformy rolnej, albo nawołuje do czynów, skierowanych przeciw jej wykonywaniu lub publicznie pochwala takie czyny, podlega karze więzienia lub karze śmierci. [...]

Art. 6. Kto w czasie wojny bez prawnego zezwolenia władzy wyrabia, przechowuje, nabywa lub zbywa aparat radiowy, nadawczy lub odbiorczy, podlega karze więzienia lub karze śmierci. [...]

Art. 8. Kto [...] zakłada związek mający na celu przestępstwo albo związek, którego istnienie, ustrój lub cel ma pozostać tajemnicą wobec władzy państwowej albo kto w takim związku bierze udział, kieruje nim lub udziela mu pomocy, podlega karze więzienia lub karze śmierci. [...]

Art. 11. Kto, mając wiarygodne wiadomości o przestępstwach określonych w art. 1–10 niniejszego dekretu lub o przygotowaniach do ich popełnienia, zaniecha donieść o tym w porę władzy, podlega karze więzienia lub karze śmierci.

Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, t. 3, 1944–1945, Warszawa 2000, s. 2292.

ĆWICZENIE

Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale scharakteryzuj metody umacniania władzy przez komunistów.

Powstanie warszawskie

W związku z tym, że plan „Burza” nie spełnił pokładanych w nim nadziei, Rząd RP i władze Polskiego Państwa Podziemnego **zaczęły rozważać wywołanie powstania w Warszawie**. Liczyły na to, że opanowanie stolicy przez Armię Krajową zmusi Stalina do uznania rządu emigracyjnego za legalną władzę, co umożliwi odbudowę niepodległej i suwerennej Polski. Decyzję o **rozpoczęciu powstania** w dniu **1 sierpnia 1944 r.** podjął Komendant Główny Armii Krajowej Tadeusz Komorowski ps. „Bór”.

Do walki przystąpiło około 23 tysięcy powstańców, z których jedynie około 10% miało broń. Armia Czerwona – powstrzymana wówczas przez Niemców na przedpolach Pragi – poniosła duże straty i przeszła do obrony. Kolejnej ofensywy na kierunku warszawskim już nie podjęła, gdyż wsparcie powstania nie leżało w politycznym interesie Stalina. Przejęcie władzy w stolicy przez AK i przedstawicieli Rządu RP utrudniłoby mu podporządkowanie sobie Polski.

Po początkowych sukcesach powstańców do kontrataku przystąpili Niemcy. Łączna liczba żołnierzy niemieckich, którzy wzięli udział w walkach w Warszawie, wyniosła blisko 50 tysięcy. W pierwszej fazie powstania Polacy zdobyli na nieprzyjaciela znaczne ilości broni i amunicji. Pozwoliło im to na kontynuowanie walki. Otrzymywali również pomoc od lotnictwa alianckiego, w tym polskiego, w postaci zrzutów broni, amunicji, lekarstw i żywności. Startujące z Włoch samoloty nie były jednak w stanie dostarczyć wystarczającej ilości zaopatrzenia, a duża jego część wpadała w ręce Niemców. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy był brak zgody Stalina na lądowanie samolotów alianckich za linią frontu, na terenach kontrolowanych przez Armię Czerwoną. On sam również nie udzielił pomocy powstańcom.

Mimo bohaterstwa powstańców Niemcy zdobyli na początku września Stare Miasto i Powiśle, a następnie odcięli Śródmieście od Czerniakowa. Opanowali większość Warszawy. Dopiero wówczas, gdy powstanie chyliło się ku upadkowi, Stalin pozwolił udzielić pomocy walczącym oddziałom polskim. Jednostki Ludowego Wojska Polskiego 16 września sforsowały Wisłę, zdobyły przyczółki na jej zachodnim brzegu oraz nawiązały współpracę z powstańcami. Niewsparte jednak dodatkowymi siłami, zostały rozbite. Większość żołnierzy poległa lub została zamordowana po dostaniu się do niemieckiej niewoli.

Żołnierze batalionu „Zośka” po przejściu kanałami do Śródmieścia, 2 września 1944 r.

Podziemny system kanałów zapewniał powstańcom możliwość komunikacji i łączności oraz stanowił drogę ewakuacji z dzielnic, których nie byli w stanie dłużej bronić.

Upadek powstania był już wówczas przesądzony. Niepowodzeniem zakończyły się próby przyścia z odsieczą przez oddziały AK znajdujące się poza Warszawą. Wobec upadku Mokotowa, Żoliborza i utraty nadziei na pomoc z zewnątrz generał Tadeusz Komorowski ps. „Bór” **2 października 1944 r. podpisał kapitulację.**

Powstańcza mogiła na Starym Mieście

Podczas powstania Niemcy dopuszczali się masowych mordów, których ofiarą padły co najmniej 63 tysiące osób. Kilkadziesiąt tysięcy zginęło w wyniku bombardowań i ostrzału artylerii. Łącznie życie straciło ponad 100 tysięcy cywilów. Wojska powstańcze utraciły około 17 tysięcy w zabitych i zaginionych. Ponadto prawie 25 tysięcy zostało rannych. Straty Niemców obejmowały około 2000 zabitych i ponad 9000 rannych.

Po upadku powstania Niemcy wysiedlili całą ludność Warszawy. Większość po pobycie w obozie przejściowym w Pruszkowie została zwolniona. Jednak część, zwłaszcza młodzież, wywieziono do obozów koncentracyjnych (ok. 50 tys.) i na roboty do Niemiec (ok. 150 tys.). **Miasto – z rozkazu Hitlera – zostało skazane na zagładę.** Większość budynków, które przetrwały powstanie, wysadzono. Zniszczono blisko 85% zabudo-

wy lewobrzeżnej Warszawy. Bezpowrotne straty poniosła polska kultura – utracone zostały bezcenne zbiory archiwalne, muzealne i biblioteczne.

Wysiedleńcy z Warszawy
w obozie przejściowym
w Pruszkowie

Sprawa polska w ostatnim etapie wojny i po jej zakończeniu

W 2. połowie 1944 r. **premier Stanisław Mikołajczyk** dwukrotnie udawał się do Moskwy, aby **szukać porozumienia ze Stalinem**. Negocjowano sprawę przyszłych granic Polski oraz utworzenia rządu obejmującego polityków emigracyjnych oraz członków PKWN. Żądania radzieckie w tych kwestiach były jednak nie do zaakceptowania przez stronę polską. Ostatecznie **w listopadzie 1944 r.** rząd Mikołajczyka podał się do dymisji, a w jego miejsce powstał **nowy gabinet Tomasza Arciszewskiego**. Przyjął on za zasadę obronę suwerenności państwa polskiego oraz nienaruszalności jego granic. Stanowisko to mogło mieć jedynie znaczenie symboliczne, a nie praktyczne, ponieważ **mocarstwa zachodnie** faktycznie już uznały **prawo Stalina do decydowania o losie ziem polskich i narodu polskiego**.

Tymczasem PKWN przekształcił się 31 grudnia 1944 r. w **Rząd Tymczasowy**. Zwycięska **ofensywa styczniowa** Armii Czerwonej, z udziałem Ludowego Wojska Polskiego, **oddła w jego ręce ziemie będące dotąd pod okupacją niemiecką**, w tym zniszczoną Warszawę.

19 stycznia 1945 r. nowy dowódca **Armii Krajowej** Leopold Okulicki wydał **rozkaz o jej rozwiązaniu**. W konspiracji pozostała jednak, tworzona na bazie AK, **organizacja „NIE”**, która miała kontynuować działalność konspiracyjną, ale już nie jako wielotysięczne siły zbrojne, a jako stosunkowo nieliczna organizacja kadrowa.

Defilada 1. Armii Wojska Polskiego
w Warszawie, 19 stycznia 1945 r.

Pomnik przywódców Wielkiej Trójki w Jałcie

Nadzieje na odbudowę suwerennej Polski oraz powrót rządu RP do kraju przekreśliły decyzje podjęte przez przywódców Wielkiej Trójki **na konferencji w Jałcie** na Krymie **w lutym 1945 r.** Franklin D. Roosevelt i Winston Churchill zaakceptowali postulat Józefa Stalina dotyczący **przebiegu wschodniej granicy Polski** wzdłuż linii Curzona. Zgodzili się również na powstanie **Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej** opartego na komunistycznym Rządzie Tymczasowym, do którego mieli zostać włączeni „przywódcy demokratyczni z samej Polski i Polacy z zagranicy”. **Rząd Arciszewskiego odrzucił postanowienia konferencji.**

Próbie porozumienia ze stroną radziecką podjęli w kraju przedstawiciele Polskiego Państwa

Podziemnego. Jednak po przybyciu na rozmowy zostali – mimo składanych im wcześniej gwarancji bezpieczeństwa – aresztowani i wywiezieni do Moskwy. Wśród 16 zatrzymanych byli: **Leopold Okulicki**, wicepremier **Jan S. Jankowski** i przewodniczący Rady Jedności Narodowej **Kazimierz Pużak**. Zostali oni skazani w procesie, który odbył się w Moskwie w czerwcu 1945 r. Okulicki otrzymał wyrok 10 lat, a Jankowski – 8 lat więzienia. Obaj zmarli w nim w niewyjaśnionych okolicznościach. Dwóch innych oskarżonych skazano na 5 lat więzienia, kolejni otrzymali kary od 4 miesięcy do 1,5 roku (Pużak), a trzy osoby uniewinniono.

Część polityków emigracyjnych, ze Stanisławem Mikołajczykiem na czele, zdecydowała się na ugodę ze Stalinem i polskimi komunistami. W efekcie **28 czerwca 1945 r.** powstał w Warszawie **Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej**. Był on zdominowany przez komunistów. Znaleźli się w nim ponadto przedstawiciele tylko części niezależnych emigracyjnych i krajowych środowisk politycznych. Weszło ich do rządu zaledwie czterech, w tym **Stanisław Mikołajczyk jako wicepremier**. Rząd ten uznały Wielka Brytania i USA, a następnie większość innych państw. Tym samym **przestały one uznawać rząd Arciszewskiego.**

P postanowienia **konferencji w Poczdamie** (lipiec–sierpień 1945 r.; zobacz rozdz. I.2.) ostatecznie przesądziły o losach Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polski, na kolejne kilkadziesiąt lat. Potwierdziły dominującą rolę ZSRR w tym regionie. **Państwo polskie** było wprawdzie niepodległe w rozumieniu prawa międzynarodowego, jednak w rzeczywistości – **pozbawione niezależności**. Istotne znaczenie miał również fakt, że Związek Radziecki stawał się gwarantem przynależności do Polski ziem uzyskanych przez nią na zachodzie.

Na wschodzie poza granicami państwa znalazły się Lwów i Wilno – należące do najsilniejszych ośrodków kultury polskiej.

Bilans II wojny światowej dla narodu polskiego

Liczba ludności Polski zmniejszyła się z ponad 35 milionów w 1939 r. do niecałych **24 milionów** w **1945 r.** Była to konsekwencja strat poniesionych w wyniku wojny i okupacji, w tym zagłady ludności żydowskiej oraz zmiany granic i przesiedleń ludności. Polska, będąca dotąd krajem wielonarodowościowym, stała się **państwem prawie jednolitym narodowościowo.**

Terytorium Polski zmniejszyło się o blisko 20% – do 312 tysięcy km². Pod względem **potencjału ekonomicznego** ziemie uzyskane na zachodzie i północy przewyższały jednak tereny utracone na wschodzie. Korzystne pod względem gospodarczym było też zdobycie przez Polskę szerokiego dostępu do Morza Bałtyckiego.

ĆWICZENIE

Porównaj kształt terytorialny Polski w latach 1939 i 1945.

Naród polski **utracił** znaczną część **dziedzictwa kulturowego i historycznego**. Zniszczono wiele **dzieł sztuki**: zabytkowych budowli, obrazów i rzeźb, a także **zbiorów bibliotek i archiwów**. Dzieła sztuki na masową skalę **grabili** Niem-

cy. Czyniły to zarówno powołane przez nich w tym celu instytucje, jak i sami nazistowscy funkcjonariusze. Po zajęciu Polski przez Armię Czerwoną część z tych zagrabionych obiektów trafiła z kolei jako zdobycz wojenna do Związku Radzieckiego. Podczas wojny zostali **zamordowani** lub **polegli w walce** liczni przedstawiciele **polskiej elity kulturalnej**.

Obalona kolumna Zygmunta III Wazy w Warszawie

Kolumna została trafiona niemieckim pociskiem czołgowym w czasie powstania warszawskiego. Stare Miasto wówczas niemal w całości zniszczono. Dotyczyło to także m.in. Zamku Królewskiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jaki był najważniejszy cel akcji „Burza”. Czy – twoim zdaniem – mógł on zostać osiągnięty?
2. Przedstaw okoliczności, w jakich komuniści przystąpili do przejmowania władzy w Polsce. Jakie czynniki im to umożliwiły?
3. Omów przyczyny wybuchu powstania warszawskiego. Jak oceniasz decyzję o jego rozpoczęciu?
4. Wytłumacz, co dla narodu i państwa polskiego oznaczały postanowienia konferencji w Jałcie i Poczdamie.
5. Wskaż najważniejsze konsekwencje II wojny światowej dla narodu polskiego.

EUROPA I ŚWIAT PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

1. Następstwa II wojny światowej

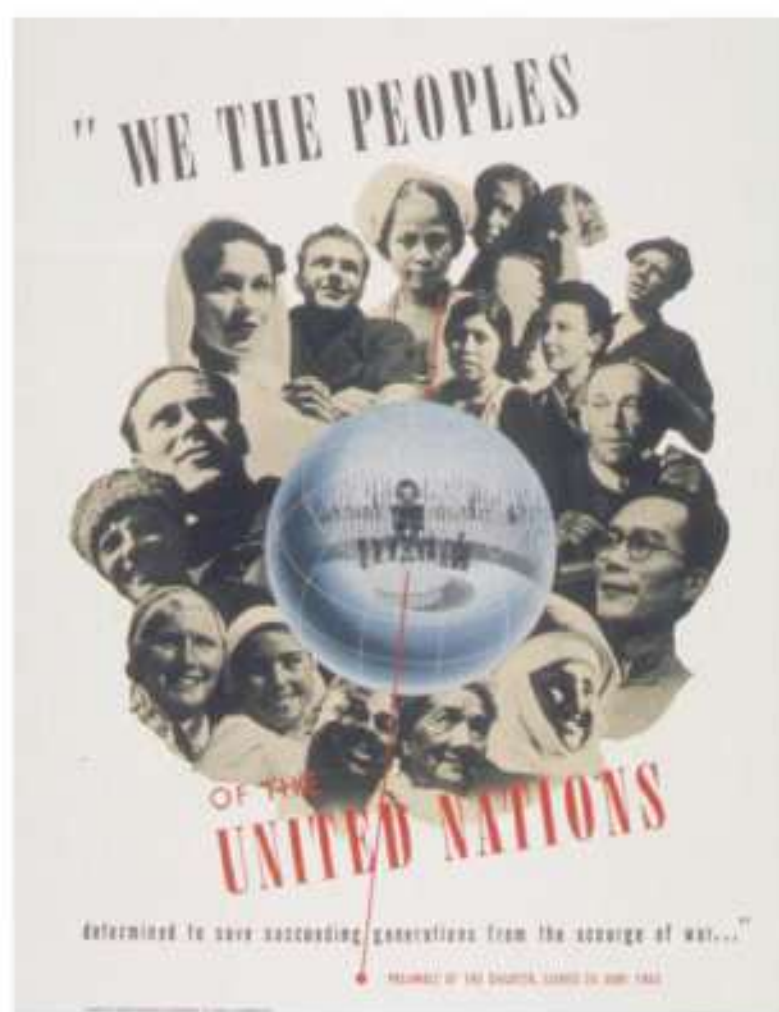
Organizacja Narodów Zjednoczonych

Gdy II wojna światowa dobiegała końca, mocarstwa koalicji antyhitlerowskiej negocjowały już kształt nowego porządku światowego. Uznały między innymi potrzebę utworzenia **organizacji międzynarodowej**, której zadaniem będzie zagwarantowanie trwałego pokoju w przyszłości. Wierzano, że okaże się ona skuteczniejsza niż przedwojenna Liga Narodów. Najważniejsze zasady, na jakich miała działać, uzgodniono już w 1944 r. Nadano jej nazwę: **Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ)**.

Trwająca od kwietnia do czerwca 1945 r. **konferencja założycielska** w San Francisco (czytaj: san fransisko) zakończyła się podpisaniem **Karty Narodów Zjednoczonych**. W obradach brali udział wyłącznie przedstawiciele **państw**

zwycięskiej koalicji. Siedzibą ONZ stał się **Nowy Jork** – była to wymowna oznaka pozycji, jaką osiągnęły USA w wyniku wojny. Jako **główne cele organizacji** przyjęto: utrzymanie pokoju, ładu i bezpieczeństwa na świecie, organizowanie współpracy międzynarodowej oraz wspieranie przestrzegania praw człowieka na świecie.

Organem, który otrzymał największe uprawnienia, była **Rada Bezpieczeństwa ONZ**. W jej skład weszło **pięciu członków stałych** (USA, Wielka Brytania, ZSRR, Francja, Chiny) oraz **członkowie niestali** wybierani na **dwuletnie kadencje**. Bardzo istotne było ustalenie, że **każdy z wymienionych członków stałych** ma **prawo weta** wobec zapadających decyzji (**rezolucji**). Rada Bezpieczeństwa uzyskała między innymi prawo nakładania sankcji na kraje niestosujące się do zasad Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Plakat wydany z okazji przyjęcia Karty Narodów Zjednoczonych 26 czerwca 1945 r.

Słowa umieszczone na plakacie to początkowy fragment preambuły Karty Narodów Zjednoczonych: „My, ludy Narodów Zjednoczonych, zdecydowane uchronić przyszłe pokolenia od klęski wojny...”.

Zgromadzenie Ogólne ONZ (skupiające na równych prawach wszystkie państwa członkowskie) otrzymało uprawnienie do wydawania uchwał. Stanowiły one jednak tylko zalecenia i nie były zobowiązujące dla krajów członkowskich. Sekretariat ONZ, kierowany przez **Sekretarza Generalnego**, zyskał natomiast charakter organu wykonawczego – powierzono mu bieżące działania administracyjne. Dla rozstrzygania sporów między państwami ustanowiono ponadto **Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości** z siedzibą w **Hadze** (Holandia).

Společno-gospodarcze następstwa wojny

Wojenne okrucieństwa, utrata bliskich, rodzinnego domu, ciągła groźba śmierci – to doświadczenia, które stały się udziałem milionów ludzi w czasie II wojny światowej. Społeczeństwa dotknięte wojną były też świadkami kolaboracji, aktów zdrady oraz grabieży. Obserwowały często ujawnienie się najniższych ludzkich instynktów, które jednym pozwalały przeżyć, a innym – wzbogacić się kosztem drugiego człowieka. **Poszanowanie dla prawa i norm moralnych zostało podważone**. **Psychika** osób, które przeżyły wojnę, została **obciążona tymi doświadczeniami**, a ich powrót do normalności – choć upragniony – był niezwykle trudny. Nie zawsze umieli oni wrócić do normalnego rytmu pracy, codziennych spraw i relacji z innymi ludźmi.

II wojna światowa przyniosła ogromne straty ludnościowe, zniszczenia oraz zadłużenie wielu państw. Stało się to źródłem powojennych **problemów gospodarczych** i zaciążyło na **poziomie życia ludności**. Poważne konsekwencje społeczno-gospodarcze miał sposób prowadzenia działań wojennych. Kluczowe dla osiągnięcia celów militarnych było wówczas **atakowanie** nie tylko obiektów wojskowych, lecz także **ośrodków przemysłowych i węzłów komunikacyjnych** oraz **miast**. W konsekwencji bazy przemysłowa i transportowa uległy ogromnym zniszczeniom – zwłaszcza w **europejskiej części ZSRR, Polsce, Francji, Niemczech i Japonii**.

W 1946 r. przemysł krajów europejskich produkował zaledwie 3/4 tego, co przed wojną (niemiecki jedynie 22%). Podobnie było z produkcją rolniczą, przez co Europa cierpiała z powodu poważnego niedoboru żywności. Ponadto ogromna liczba osób utraciła swój **prywatny dobytek, miejsca pracy i zamieszkania**. Wiele osób przetrwało wojnę w **złej kondycji fizycznej** na skutek odniesionych ran, niedożywienia oraz **w złym stanie psychicznym**, który był konsekwencją przeżyć wojennych. Z powodu trudności ekonomicznych kilka lat po zakończeniu wojny charakteryzowało się niskim poziomem życia ludności, która niejednokrotnie wręcz cierpiała głód. Na przykład w Wielkiej Brytanii w lipcu 1946 r. wprowadzono racjonowanie chleba. Problemem był brak opału w miesiącach zimowych. Powracający z wojny żołnierze mieli duże trudności ze znalezieniem zatrudnienia. Wiele było wśród nich inwalidów. Wszędzie utrzymywało się **wysokie bezrobocie**.

Jedna z reprezentacyjnych dzielnic stolicy Japonii, Tokio, tuż po wojnie

Amerykańskie naloty na japońskie miasta spowodowały zniszczenie w nich ok. 40% zabudowy – zarówno domów mieszkalnych, jak i setek fabryk. Po wojnie problemem Japonii i wszystkich krajów dotkniętych bezpośrednimi działaniami wojennymi stały się bezdomność (w tym wielu osieroconych dzieci), brak żywności, fatalne warunki sanitarne, bezrobocie.

Natomiast kraje, które uniknęły bezpośrednich zniszczeń, zwłaszcza **Stany Zjednoczone Ameryki**, uzyskały szansę rozwoju ekonomicznego. Potrzeby czasu wojny – zarówno własne, jak i sojuszników – oznaczały **duży wzrost produkcji w USA**. Dochód narodowy na mieszkańca zwiększył się tam w latach 1938–1946 **dwuipółkrotnie**. Państwa europejskie bardzo zadłużyły się w czasie wojny u swojego amerykańskiego sojusznika, co po jej zakończeniu dało Stanom Zjednoczonym znaczną przewagę ekonomiczną nad Europą. Umocniły one na świecie swoją pozycję gospodarczą, a w konsekwencji – także polityczną.

Następstwem wojny były **migracje** ludności na wielką skalę. Już w jej trakcie wiele osób musiało opuścić swoje miejsca zamieszkania. Uciekały one przed frontem lub wbrew swojej woli były wysiedlane albo wywożone do pracy przymusowej. Liczni byli jeńcy wojenni oraz więźniowie obozów koncentracyjnych. Tym, którzy przeżyli, koniec wojny dawał szansę na **powrót w rodzinne strony**. Jednak dla wielu osób przyczyny migracji były odmienne. W okresie po II wojnie światowej nastąpiły **kolejne przymusowe przesiedlenia**. Wynikało to z faktu, że wiele rządów dążyło do uczynienia swoich państw bardziej jednolitymi narodowo. Ponadto przedstawiciele narodów odpowiedzialnych za wojnę nie byli mile widziani w krajach, które przeżyły koszmar okupacji.

Dzieci z obozu dla przesiedlanych, 1946 r.

Po wojnie alianci stanęli przed zadaniem zapewnienia warunków życia dla milionów osób (Francuzów, Rosjan, Polaków i wielu innych narodowości), które w wyniku wojny znalazły się daleko od swoich domów. Dawni jeńcy, robotnicy przymusowi, osierocone dzieci i uchodźcy zostali umieszczeni w specjalnych obozach rozmieszczonych głównie na terenie Niemiec. Określano ich angielską nazwą *dipisi* (od ang. *displaced persons* – osoby przemieszczone).

Obszarem wielkich migracji była zwłaszcza środkowa Europa (zobacz rozdz. III.1). Na największą skalę przemieszczali się po wojnie **Niemcy** (ponad 7 mln już po ustaniu działań wojennych). Wynikało to z decyzji podjętej na konferencji poczdamskiej o ich przymusowym wysiedleniu z Czechosłowacji i ziem przyznanych Polsce. Wielu opuszczało jednak domy już wcześniej – najpierw przed nadciągającą armią radziecką, a później z lęku przed zemstą podporządkowanych niedawno społeczeństw. **Polacy** byli z kolei usuwani z tych ziem przedwojennej Rzeczypospolitej, które przypadły ZSRR.

Nowy porządek międzynarodowy

II wojna światowa zmieniła zdecydowanie układ sił na arenie międzynarodowej. W jej wyniku **USA i ZSRR** zyskały pozycje dwóch **supermocarstw**, które po 1945 r. szybko przeszły od współpracy do ostrej rywalizacji. ZSRR znacznie przesunął swoje granice na zachód, a ponadto podporządkowywał sobie kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Dawne potęgi polityczne utraciły natomiast pierwszoplanową rolę. W przypadku **Wielkiej Brytanii i Francji** powodem były olbrzymie koszty wojny, a w kolejnych latach – stopniowy rozpad ich imperiów kolonialnych. **Niemcy i Japonia** poniosły klęskę militarną i na dłuższy czas przestały się liczyć w polityce światowej. Przyszłość państw pokonanych, znajdujących się pod okupacją, była niepewna. Utraciły one na pewien czas suwerenność – w Niemczech, Austrii i Japonii decyzje podejmowały alianckie władze okupacyjne.

Supermocarstwo – pojęcie, którego zaczęto używać po II wojnie światowej na określenie państw, które ze względu na swój potencjał polityczny, militarny i ekonomiczny wywierają decydujący wpływ na stosunki międzynarodowe w skali całego świata.

Zachodnia granica ZSRR po II wojnie światowej

W wyniku wydarzeń II wojny światowej oraz następujących w jej trakcie ustaleń międzynarodowych w granicach Związku Radzieckiego znalazły się:

- obszary Finlandii, które kraj ten utracił w wojnie zimowej (1939–1940), a od 1944 r. także fiński region Petsamo;
- niepodległe do 1940 r. Estonia, Łotwa i Litwa;
- obwód kaliningradzki (do 1945 r. niemiecki);
- wschodnie tereny Polski;
- Ruś Zakarpacka, należąca przed wojną do Czechosłowacji (a później przejściowo do Węgier);
- północna Bukowina i Besarabia (do 1940 r. rumuńskie).

ĆWICZENIE

Korzystając z atlasu historycznego i informacji znalezionych w internecie, wskaż na mapie obszary, które znalazły się w granicach ZSRR w wyniku wydarzeń z lat 1939–1945.

Chiny po okresie okupacji japońskiej pogrążyły się w latach 1946–1949 na nowo w wojnie domowej pomiędzy komunistami a mającym charakter prawicowy rządem. Trwała ona od końca lat 20., a wojna z Japonią spowodowała jedynie chwilowy rozejm pomiędzy stronami tego wewnętrznego konfliktu. **Zwycięstwo komunistów** i przejęcie przez nich władzy nie zakończyło okresu społecznego i gospodarczego zamętu. Miejsce Chin w Radzie Bezpieczeństwa ONZ aż do 1971 r. zajmował **Tajwan**, gdzie schronił się rząd narodowy, gdyż chińskiego rządu komunistycznego nie uznały państwa zachodnie.

Sowietyzacja państw Europy Środkowo-Wschodniej

Decyzje podjęte przez mocarstwa koalicji antyhitlerowskiej w końcowej fazie wojny oznaczały uznanie znacznej części Europy Środkowo-Wschodniej za sferę wpływów sowieckich. Uzgodnienia mówiły jednak o przeprowadzeniu w poszczególnych państwach tego obszaru wolnych wyborów. Tymczasem Stalin zmierzał do pełnego podporządkowania tych krajów. Nie miał zamiaru oddawać decyzji o ich przyszłości w ręce ich obywateli. Wykorzystał fakt, że od końca wojny znajdowały się tam **wojska radzieckie**, **NKWD** oraz **miejscowi politycy przygotowani przez Stalina do rządzenia w jego imieniu**.

Proces uzależniania krajów omawianego regionu przebiegał stopniowo. Tuż po wojnie można było jeszcze się łudzić, że zostaną uszanowane do pewnego stopnia ich niezawisłość i własne systemy społeczno-ekonomiczne. Komuniści w poszczególnych krajach mieli zróżnicowane poparcie. Nigdzie jednak jego stopień nie był dostatecznie duży, by zgodnie z demokratycznymi procedurami mogli oni rządzić samodzielnie. Musieli stopniowo odsuwać od wpływów polityków innych partii oraz osłabiać bądź wręcz delegalizować kolejne stronnictwa polityczne. Takie działania zyskały nazwę „**taktyki salami**” (eliminowanie przeciwników porównane do odkrajania kolejnych plasterków wędliny). Także z samych partii komunistycznych usuwano osoby, które mogłyby się okazać nie dość lojalne wobec nakazów płynących z Moskwy. Aby przejąć pełnię władzy, komuniści **rozbudowywali służby bezpieczeństwa**, przejmowali kontrolę nad **resortami siłowymi** i **aparatem sprawiedliwości**. Zasadą było ponadto ograniczanie wpływów i prześladowanie Kościołów.

Fragment pomnika wystawionego w 1947 r. żołnierzom radzieckim na Górze Gellerta (obecnie przeniesiony) w stolicy Węgier, Budapeszcie

Obecność wojsk radzieckich w krajach Europy Środkowo-Wschodniej odegrała decydującą rolę w podporządkowaniu ich ZSRR.

Resorty siłowe – ministerstwa nadzorujące policję, wojsko i służby specjalne, czyli formacje używające środków przymusu i kontroli społecznej.

W krajach Europy Środkowo-Wschodnich, zależnych od ZSRR, powstawały **systemy jednopartyjne** albo z paroma stronnictwami uzależnionymi od rządzącej partii komunistycznej (jak w Polsce). Kiedy tego dokonano, wybory parlamentarne traciły jakiekolwiek realne znaczenie. Nowe, komunistyczne rządy były podporządkowane Moskwie – nazywano je satelitami ZSRR. W ten sposób następowała **sowietyzacja krajów Europy Środkowo-Wschodniej**. Z ZSRR pochodziły także **wzorce ideologiczne oraz ekonomiczne, w tym: gospodarka centralnie planowana, nacjonalizacja przemysłu, kolektywizacja rolnictwa** (poprzedzona najpierw reformą rolną).

Do **Czechosłowacji** po wojnie powrócił z emigracji demokratyczny **prezydent Edvard Beneš** (czytaj: edward benesz). Władzę sprawował **rząd koalicyjny**, w skład którego, obok polityków powracających z uchodźstwa, weszli **komuniści**. Ci ostatni osiągnęli duży **sukces w wyborach** z maja 1946 r. (38% głosów) i zdominowali rząd. Objęli **resorty siłowe**, a to pozwoliło im rozprawić się z przeciwnikami politycznymi. W **1948 r.** uchwalono nową konstytucję, wzorowaną na stalinowskiej. Prezydent Beneš podał się wówczas do dymisji. Komuniści przejęli pełnię władzy.

Demonstracja zorganizowana przez czechosłowackich komunistów – wrzesień 1947 r. – i godło Komunistycznej Partii Czechosłowacji

Na **Węgrzech**, w odróżnieniu od Czechosłowacji, **partia komunistyczna miała niewielu zwolenników**. Wybory z listopada 1945 r. **wygrała Niezależna Partia Drobnych Rolników** (NPDR), uzyskując ponad połowę głosów. Miała ona poparcie różnych grup społecznych, osób opowiadających się za umiarkowanymi reformami i niechętnych komunizmowi. Drugie miejsce zajęli socjaldemokraci, a komuniści – dopiero trzecie. **Presja Stalina** spowodowała jednak, że powołano rząd koalicyjny, w którym **resorty siłowe znalazły się w rękach komunistów**. Wykorzystywali oni toczące się procesy przestępców wojennych i kolabo-

rantów do oskarżania przeciwników politycznych i ich aresztowania. W **1947 r.** udało im się doprowadzić do **rozłamu w NPDR**. Dzięki rozbiciu najsilniejszej dotąd partii, **zmanipulowaniu** kolejnych **wyborów** oraz podporządkowaniu sobie socjaldemokratów komuniści objęli rządy.

W **Rumunii** komuniści znaleźli się w rządzie pod naciskiem sowieckim. Pewną popularność zapewniło im przeprowadzenie reformy rolnej. Jednak aby sięgnąć po pełną władzę, musieli sfałszować wybory. Stopniowo osłabiali inne partie polityczne, a następnie zdelegalizowali je i na początku 1948 r. utworzyli **system jednopartyjny**.

W **Bułgarii** komuniści konkurowali z partią chłopską. Umocnili swoją pozycję w wyniku wyborów, które odbyły się w końcu 1945 r. Były one **sfałszowane**, a partie opozycyjne je zbojkotowały. **Jesienią 1946 r.** na czele rządu stanął przywódca komunistów **Georgi Dymitrow**.

Georgi Dymitrow (1882–1949) na zdjęciu z lat 30.

Dymitrow bywał określany jako osoba numer dwa – po Stalinie – w światowym ruchu komunistycznym.

W latach 1934–1943 stał na czele Kominternu (III Międzynarodówki). Do 1946 r. przebywał głównie w ZSRR. Później, już jako premier Bułgarii, stosunkowo szybko naraził się Stalinowi. Zmarł w trakcie leczenia w Moskwie. Podejrzewano, że został zamordowany na rozkaz Stalina, na co nie ma jednak dostatecznych dowodów.

W **Albanii** oddziały partyzanckie kierowane przez komunistów wyzwoliły kraj i doprowadziły ich do władzy. Już wybory z grudnia 1945 r. nie miały nic wspólnego z demokracją. Przeciwnicy polityczni zostali zamordowani bądź uwięzieni.

Także **Jugosławia** stała się państwem komunistycznym, jednak – w odróżnieniu od wcześniej omówionych – uniezależniła się szybko od Moskwy. Silna **komunistyczna partyzantka Josipa Broz-Tity** w znacznej mierze sama wyzwoliła kraj, z niewielką tylko pomocą Armii Czerwonej. Wojska radzieckie nie pozostały po wojnie na terenie Jugosławii. W **listopadzie 1945 r.** w atmosferze zastraszenia odbyły się **wybory**, zbojkotowane przez siły antykomunistyczne. Głosować można było jedynie na listę Frontu Ludowego zdominowanego przez komunistów. Wkrótce oficjalnie wprowadzono **system jednopartyjny**.

Stalin dążył do podporządkowania sobie władz Jugosławii. Udało mu się narzucić licznych sowieckich „doradców”. Jednak wśród samych komunistów jugosłowiańskich niewielu było takich, którzy wprost znajdowali się na usługach Moskwy.

Niepokój Stalina wywoływało niezależne stanowisko Broz-Tity w kwestiach międzynarodowych. Kiedy sowiecki przywódca starał się podważyć jego pozycję, Broz-Tito doprowadził **w kwietniu 1948 r. do aresztowania kilku tysięcy zwolenników Stalina**. Nastąpiło **zerwanie stosunków między ZSRR a Jugosławią**, która zaczęła szukać porozumienia z Zachodem.

Proces przejmowania władzy przez komunistów w Polsce został omówiony w rozdziale III.1.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw cele, jakie miała realizować Organizacja Narodów Zjednoczonych, i zasady jej funkcjonowania.
2. Wskaż najważniejsze społeczno-ekonomiczne i polityczne następstwa II wojny światowej.
3. Omów metody przejmowania władzy przez komunistów w krajach zależnych od ZSRR.

2. Geneza zimnej wojny i jej przejawy do kryzysu kubańskiego (1962 r.)

Geneza zimnej wojny

Narastające już w końcowej fazie II wojny światowej **rozbieżności interesów** między Związkiem Radzieckim a jego zachodnimi sojusznikami po wojnie szybko się nasiliły. Każde z państw starało się zapewnić sobie możliwie silną pozycję na arenie międzynarodowej. **ZSRR** podporządkowywał sobie państwa Europy Środkowo-Wschodniej, a także zmierzał do poszerzania swojej sfery wpływów w innych regionach świata. Kraje Europy Zachodniej, wyczerpane wojną, nie mogły czuć się w tej sytuacji bezpiecznie. Wzmocnione z II wojny światowej wyszły natomiast **Stany Zjednoczone**. Co więcej – od lata 1945 r. posiadały broń jądrową, wówczas jako jedyny kraj na świecie.

Związek Radziecki i państwa Zachodu coraz mocniej podkreślały także dzielące je **różnice ideologiczne**. Stalin określał państwa zachodnie jako imperialistyczne, a system kapitalistyczny oskarżał o wyzysk ekonomiczny klas pracujących. Natomiast kraje zachodnie, o długiej tradycji demokratyczno-liberalnej, podkreślały totalitarny charakter rządów sowieckich.

Zaniepokojenie sytuacją w Europie wyraził dobitnie **Winston Churchill w przemówieniu w Fulton (USA) w marcu 1946 r.** Stwierdził wtedy między innymi: „Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem spadła w poprzek Kontynentu żelazna kurtyna. Za tą linią leżą wszystkie stolice starych państw Europy Środkowej i Wschodniej – Warszawa, Budapeszt, Belgrad, Bukareszt i Sofia”. Słowa o „**żelaznej kurtynie**” stanowiły zapowiedź podziału świata na dwa wrogie, rywalizujące ze sobą bloki. Przejawy narastania konfliktu można było dostrzec w wielu miejscach kontynentu europejskiego. Narastał **spór o przyszłość Niemiec**. Obszarem współzawodnictwa stały się także Bałkany, z czym wiązała się zwłaszcza **wojna domowa w Grecji**.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty przemówienia Winstona Churchilla w Fulton, 5 marca 1946 r.

Partie komunistyczne, które były bardzo małe we wszystkich tych państwach wschodnioeuropejskich, zostały podniesione do rangi dominującej i potęgi nieproporcjonalnej do ich liczebności, i usiłują wszędzie zdobyć totalitarną kontrolę.

Rządy policyjne przeważają w każdym z nich [...]. Nie jest to z pewnością ta wyzwolona Europa, o której zbudowanie walczyliśmy. Ani też taka, która by zawierała istotne warunki trwałego pokoju.

[...] w wielkiej liczbie krajów odległych od granic Rosji i na całym świecie tworzone są i działają komunistyczne piąte kolumny w całkowitej jedności i absolutnym posłuszeństwie wobec poleceń otrzymywanych z komunistycznego centrum [...].

J. Krasuski, *Europa Zachodnia. Dzieje polityczne 1945–1993*, Warszawa 1995, s. 61.

ĆWICZENIE

1. Znajdź w internecie informacje na temat znaczenia pojęcia „piąta kolumna”. Dlaczego Churchill użył go w odniesieniu do sytuacji na świecie po wojnie?
2. Wyjaśnij, przed jakimi zagrożeniami dla świata, a zwłaszcza Europy, ostrzegał Churchill w przemówieniu.

W USA panowało przekonanie, że własną wolność można zabezpieczyć tylko poprzez powstrzymywanie komunizmu we wszystkich regionach świata. Dał temu wyraz **prezydent Harry Truman** w przemówieniu z **marca 1947 r.** Zapowiedział, że Stany Zjednoczone będą wspierać „wolne narody”, które przeciwstawiają się presji z zewnątrz bądź próbom przejęcia władzy przez komunistyczną mniejszość. Ta tak zwana **doktryna Trumana** przypieczętowała rozpoczęcie **zimnej wojny**.

Okładka komiksu *Is This Tomorrow* (Czy takie będzie jutro?) wydanego w USA w 1947 r.

Komiks miał pouczać Amerykanów o niebezpieczeństwach związanych z przenikaniem komunizmu do Stanów Zjednoczonych i o zagrożeniu amerykańskich wartości. Wzywał do zapobieżenia groźbie obalenia amerykańskiego rządu przez komunistów i zniewolenia kraju – tak jak to się stało z państwami, które Moskwa już wcześniej sobie podporządkowała.

Związek Radziecki zainicjował natomiast **powstanie we wrześniu 1947 r. Kominformu** (Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych). Miał on zapewniać koordynację działań partii z krajów Europy Środkowo-Wschodniej, samego ZSRR, a ponadto Włoch i Francji.

W 1949 r. ZSRR przeprowadził próbną eksplozję **własnej bomby atomowej**. Od tego momentu oba supermocarstwa musiały brać pod uwagę, jak przerażające konsekwencje miałyoby doprowadzenie do ewentualnej III wojny światowej. Dlatego ich **zimnowojenna konfrontacja** przybrała formy bardziej **pośrednie**. Odbывała się często na **peryferyjnych obszarach świata** – początkowo zwłaszcza w regionie Dalekiego Wschodu, gdzie komunizm miał oparcie już nie tylko w Związku Radzieckim, lecz także w Chinach.

Narodziny dwóch państw niemieckich

We wschodniej części Niemiec okupowanej przez ZSRR postępowało wprowadzanie sowieckich wzorców ekonomicznych i politycznych. Konfiskowano prywatne fabryki i majątki ziemskie. Poprzez wymuszone połączenie partii socjaldemokratycznej i komunistycznej zmierzano do ukształtowania systemu jednopartyjnego.

Państwa Zachodu zaniepokojone tą sytuacją postanowiły przyspieszyć tworzenie suwerennych, demokratycznych władz niemieckich we własnych strefach okupacyjnych. Miały one z czasem przejąć rządy z rąk aliantów. W czerwcu 1948 r. na obszarze stref: amerykańskiej, brytyjskiej i francuskiej **przeprowadzono reformę walutową**, co stanowiło ważny krok do ich trwałego połączenia.

Stalin zareagował bardzo gwałtownie. Nakazał rozpoczęcie **24 czerwca 1948 r. blokady Berlina**. Polegała ona na zamknięciu lądowych dróg zaopatrzenia **zachodnich sektorów** miasta i odcięciu dostaw prądu. Stalin chciał w ten sposób wymusić zgodę państw Zachodu na utworzenie ogólnoniemieckiego rządu z udziałem komunistów. Blokada trwała **prawie 11 miesięcy**, okazała się jednak porażką strony radzieckiej. Państwa zachodnie przeprowadziły największą w historii operację lotniczą – stałe zaopatrzenie miasta z pomocą samolotów, czyli tak zwany **most powietrzny**.

Na wiosnę 1949 r. **zachodnie strefy okupacyjne** zostały połączone, a latem przeprowadzono w nich demokratyczne wybory wygrane przez partie centroprawicowe. **We wrześniu 1949 r.** nowo wyłoniony rząd ogłosił **powstanie Republiki Federalnej Niemiec (RFN)** ze stolicą w Bonn.

Natomiast **w październiku strefa radziecka** przekształciła się w **Niemiecką Republikę Demokratyczną (NRD)**, rządzoną przez komunistów. Podział Niemiec na dwa państwa miał trwać przez kolejne 40 lat.

Trzy zachodnie sektory Berlina połączono w odrębną jednostkę polityczną pod nazwą **Berlin Zachodni** (nie była to część RFN). **Radziecki sektor** miasta stał się **stolicą NRD**.

Najmłodszy mieszkańcy zachodniej części Berlina przypatrują się wyładunkowi mąki z amerykańskiego samolotu w sierpniu 1948 r.

Zachodnie sektory Berlina zamieszkiwało ok. 2,5 mln osób. Aby dostarczyć im zaopatrzenie, wykonano ponad 200 tys. lotów. Przesyłano żywność, lekarstwa, węgiel i paliwo.

Powstanie bloków polityczno-wojskowych: NATO i Układu Warszawskiego

Państwa Zachodu – w odpowiedzi na utrwalanie się sowieckiej dominacji na wschód od żelaznej kurtyny – postanowiły zacieśnić swoją współpracę. Decydujące znaczenie dla utworzenia przez nie sojuszu polityczno-wojskowego miała postawa **Stanów Zjednoczonych**. Postąpiły one inaczej niż po I wojnie światowej i tym razem **nie powróciły do polityki izolacjonizmu**. 4 kwietnia **1949 r.** podpisano **Sojusz Północnoatlantycki (NATO)**. Jego członkami zostało 12 państw: USA, Kanada, Wielka Brytania, Francja, Belgia, Holandia, Luksemburg, Islandia, Norwegia, Dania, Portugalia i Włochy. Układ dotyczył przede wszystkim wzajemnej pomocy militarnej w wypadku, gdyby któreś z tych państw padło ofiarą napaści. W 1952 r. do sojuszu dołączyły Grecja i Turcja, a w 1955 r. – RFN.

Państwa **bloku komunistycznego** były już wówczas do tego stopnia podporządkowane ZSRR, że Stalin nie widział potrzeby tworzenia formalnego sojuszu. Jednak po jego śmierci (1953 r.) w państwach Europy Środkowo-Wschodniej pojawiły się oznaki szukania pewnej samodzielności. Ponadto niepokój Moskwy wywołało przystąpienie RFN do NATO. Zapadła decyzja o silniejszym powiązaniu państw bloku sowieckiego poprzez zawarcie oficjalnego porozumienia. Nastąpiło to **w maju 1955 r.** w Warszawie. W skład sojuszu zwanego **Układem Warszawskim** weszły: ZSRR, NRD, Polska, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Bułgaria i Albania.

Powstanie dwóch bloków polityczno-militarnych w latach 1949–1955

ĆWICZENIE

Które kraje Europy Zachodniej znalazły się poza NATO? Poszukaj w internecie informacji o tym, który kraj zachodnioeuropejski przystąpił jako kolejny do NATO i w którym roku to nastąpiło.

Wojna koreańska

Początkowo konflikt zimnowojenny najostrzej dał o sobie znać na obszarze **Korei**. Zgodnie z ustaleniami konferencji poczdamskiej podczas wyzwolenia Półwyspu Koreańskiego spod okupacji japońskiej wojska radzieckie miały zajmować tereny leżące na północ od **38. równoleżnika**, a amerykańskie – na południe od tej linii. Podział ten stał się następnie podstawą utworzenia dwóch

państw. **Na północy** powstała komunistyczna **Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna**, natomiast **na południu** – **Republika Koreańska**. Do połowy 1949 r. wojska radzieckie i amerykańskie opuściły półwysep.

Komunistyczny przywódca Korei Północnej **Kim Ir Sen**, popierany przez ZSRR i Chiny, podjął próbę opanowania południowej części półwyspu. **Atak wojsk północnokoreańskich** nastąpił **w czerwcu 1950 r.** Wobec faktu, że doszło do niewątpliwej agresji, **Rada Bezpieczeństwa ONZ** uchwaliła **wysłanie sił międzynarodowych na pomoc Korei Południowej**. Było to możliwe wyłącznie dlatego, że delegat ZSRR bojkotował od pół roku obrady (w proteście przeciw temu, że Chiny były reprezentowane w Radzie przez rząd Tajwanu). W związku z tym nie mógł zgłosić weta.

Swoje wojska wysłało na półwysep kilkanaście krajów – zdecydowanie **najwięcej USA**. **Wojskami ONZ** dowodził **amerykański generał Douglas MacArthur** (czytaj: daglas makartur). Korea Północna, która wcześniej opanowała prawie cały półwysep, teraz sama została niemal w całości zajęta. Do działań zbrojnych **włączyły się Chiny** i wysłały swoich żołnierzy, aby uratowali komunistyczne państwo koreańskie. Wkrótce front ustabilizował się na dwa lata w pobliżu linii oddzielającej oba państwa koreańskie przed wojną. **W lipcu 1953 r. podpisano rozejm**, na mocy którego linia ta stała się linią demarkacyjną. Pokoju nie zawarto do dzisiaj. W wyniku wojny, która nie zmieniła w sposób istotny sytuacji na Półwyspie Koreańskim, zginęło około 2 milionów osób. Sukcesem Zachodu było zapobieżenie zajęciu jego południowej części przez komunistów z północy.

Linia demarkacyjna – linia czasowo rozgraniczająca strony konfliktu zbrojnego w czasie rozejmu.

Generał Douglas MacArthur w otoczeniu oficerów podczas desantu na Półwysep Koreański, 15 września 1950 r.

W czasie trwania wojny koreańskiej generał MacArthur proponował przeprowadzenie uderzenia także na terytorium Chin. Zgłosił bardzo kontrowersyjny projekt zaatakowania miast chińskich z użyciem bomb atomowych. W wyniku tego popadł w konflikt z prezydentem Harrym Trumanem i został zdymisjonowany.

Powstanie węgierskie 1956 r.

Po śmierci Stalina w 1953 r. osłabła pozycja dotychczasowych przywódców partii komunistycznej na Węgrzech. Decydującą rolę zaczął odgrywać wówczas **Imre Nagy** (czytaj: nodź), który objął stanowisko premiera. Podjął on działania, które przysporzyły mu wiele popularności w społeczeństwie: wstrzymał kolektywizację rolnictwa oraz doprowadził do poprawy zaopatrzenia sklepów w towary. Nakazał też likwidację obozów pracy przymusowej. Jednak w 1955 r. zwolennikom starych porządków udało się podważyć jego pozycję i usunąć go z funkcji premiera, a nawet z partii.

Referat Chruszczowa o kulcie jednostki – „odwilż” – destalinizacja

Nowy (od września 1953 r.) przywódca Związku Radzieckiego Nikita Chruszczow **25 lutego 1956 r.**, na zjeździe radzieckiej partii komunistycznej, wygłosił **referat *O kulcie jednostki i jego następstwach***. Skrytykował w nim podtrzymywanie mitu Stalina jako nieomylnego przywódcy. Uznał go m.in. za winnego sfabrykowanych procesów politycznych. Ujawnił skalę represji, jakim poddano społeczeństwo w ZSRR. Obciążył także Stalina winą za błędy w polityce gospodarczej.

Efektom rozpowszechnienia referatu była tzw. **odwilż** – zarówno w ZSRR, jak i w krajach od niego zależnych. Zwiększono swobodę wypowiedzi i działalności publicznej, łagodzone metody sprawowania władzy i kontroli społeczeństw. Rozliczano ponadto niektórych winnych zbrodni z przeszłości, a licznych niewinnie skazanych wypuszczano z więzień. Był to proces określany jako **destalinizacja**.

Wkrótce jednak wydarzenia w ZSRR (zobacz informacje w ramce powyżej) zachęciły Węgrów do wystąpienia z żądaniem zmian politycznych. **W październiku 1956 r. rozpoczęły się demonstracje.** W trakcie jednej z nich około **200 tysięcy** manifestantów zebrało się, aby wyrazić poparcie dla przemian zachodzących wówczas w Polsce (zobacz rozdz. III.2.). **Zburzyli oni pomnik Stalina i opanowali siedzibę radia.** Służby bezpieczeństwa ostrzelały zgromadzony tłum.

24 października do Budapesztu wjechały sowieckie czołgi. Odpowiedzią na to był wybuch powstania. ZSRR, aby załagodzić sytuację, wyraził **zgode na powrót Nagya na stanowisko premiera.** Zaskoczeniem dla Moskwy stało się jednak zdecydowanie, z jakim rozpoczął on zabiegi na rzecz reform wewnętrznych w państwie, a także uniezależnienia go od Związku Radzieckiego. **1 listopada 1956 r. Nagy zapowiedział przeprowadzenie wolnych wyborów oraz ogłosił neutralność kraju i jego wystąpienie z Układu Warszawskiego.**

W trzy dni później **radzieckie wojska dokonały zbrojnej interwencji**. Jedyne część żołnierzy węgierskich stawiała opór. Walki w stolicy toczyły się przez tydzień. W niektórych miejscach kraju próby oporu trwały do grudnia.

ZSRR nie tylko dokonał inwazji, lecz także utworzył jednocześnie na Węgrzech nowy, posłuszny sobie rząd. Zastosował on represje wobec niepokornych. W więzieniach znalazło się wówczas około 20 tysięcy osób. Ponad 200 tysięcy Węgrów uciekło na Zachód. **Nagya** postawiono przed sądem i **skazano na śmierć**. Państwa zachodnie nie wsparły wolnościowego zrywu Węgrów. Obawiały się poważniej angażować w kraju znajdującym się w strefie wpływów sowieckich. Spodziewały się, że mogłoby to grozić otwartym konfliktem zbrojnym pomiędzy zimnowojennymi mocarstwami.

Budapesztańska ulica w trakcie powstania w 1956 r. z widocznymi szczątkami zniszczonych radzieckich pojazdów, w tym czołgu

W walkach z interweniującymi oddziałami radzieckimi śmierć poniosło ok. 3000 Węgrów. Strona sowiecka straciła 720 ludzi.

W cieniu rywalizacji supermocarstw

Zimna wojna miała charakter wielowymiarowy – obejmowała sferę polityczną, militarną, ideologiczną, propagandową, ekonomiczną i wywiadowczą. Dotyczyła również rywalizacji o pierwszeństwo w podboju kosmosu (zobacz rozdz. II.5.).

 Zimnowojenna rywalizacja skłaniała największe kraje świata do wzmagania **wyścigu zbrojeń** – rozbudowywania i dozbrajania swoich armii, w tym rozwoju **broni jądrowej**. Zwłaszcza **USA** bardzo zwiększyły wydatki na cele militarne. Jesienią 1952 r. przeprowadziły pierwszą eksplozję **bomby wodorowej** (termojądrowej) o mocy znacznie większej od bomby atomowej. **ZSRR** zyskał tę nową broń już w 9 miesięcy po Amerykanach. Stany Zjednoczone na początku lat 60. dysponowały około 20 tysiącami głowic jądrowych. Związek Radziecki osiągnął tę liczbę 15 lat później.

Rekonstrukcja radzieckiej tzw. car bomby – największej bomby jądrowej, jaką kiedykolwiek zdetonowano w próbnej eksplozji

Armia radziecka przeprowadziła testową eksplozję tej lotniczej bomby termojądrowej (o wadze 27 ton) w 1961 r. Wybuch miał siłę 3500 razy większą niż moc bomby zrzuconej w 1945 r. na Hiroszimę.

Na przełomie lat 50. i 60. wciąż trwały **spory o status Berlina Zachodniego**. Związek Radziecki domagał się między innymi usunięcia z jego terenu wojsk państw zachodnich. Nie mogąc uzyskać ustępstw, skłonił władze NRD do zamknięcia **w sierpniu 1961 r.** przejść granicznych z zachodnimi dzielnicami miasta. Komuniści przystąpili do wznoszenia otaczającego Berlin Zachodni muru granicznego. Celem jego budowy było także powstrzymanie ucieczek obywateli NRD na Zachód. **Mur berliński** stał się **najwymowniejszym symbolem zimnej wojny i podziału świata**.

Okres po II wojnie światowej był epoką dekolonizacji – uzyskiwania niepodległości przez ludy Azji i Afryki podbite przez Europejczyków w poprzednich stuleciach. Wyzwalające się kraje stały się obszarem zaciętej rywalizacji pomiędzy państwami komunistycznymi a zachodnimi. **ZSRR**, a w jeszcze większym stopniu **Chiny**, wspomagały **działające tam ruchy radykalne i rewolucyjne**. Liczyły na to, że ich zwycięstwo będzie oznaczało wprowadzenie nowo powstałych państw do obozu komunistycznego. **USA i państwa zachodnie** wspierały natomiast **te rządy, które zwalczały na swoim terenie ruchy lewicowe, w tym komunistyczne**. Zazwyczaj nie zwracały przy tym większej uwagi na charakter tych rządów i nie wahały się wspomagać dyktatorów.

Kryzys kubański

Kuba, choć była państwem niepodległym, pozostawała od końca XIX w. zależna od USA. W latach 50. XX w. na wyspie ukształtował się system dyktatorski. Kraj przeżywał bardzo poważne trudności społeczno-ekonomiczne. Narastające niezadowolenie było podłożem ruchu rewolucyjnego, na czele którego stanął **Fidel Castro** (czytaj: kastro). Z początkiem **1959 r. rewolucjoniści przejęli władzę**. Stopniowo ich reformy zaczęły zmierzać ku **modelowi komunistycznemu**. Narazili się Stanom Zjednoczonym nacjonalizacją wielkiej własności ziemskiej, przedsiębiorstw i banków, których właścicielami w znacznym procencie byli Amerykanie.

Zerwanie związków ekonomicznych z USA oraz nieprzemyślane reformy spowodowały, że gospodarka Kuby znalazła się na skraju załamania. Państwo to mogło uzyskać pomoc jedynie od krajów komunistycznych. Sytuację wykorzystał Związek Radziecki, uzależniając od siebie Kubę w stopniu jeszcze większym, niż czyniły to wcześniej Stany Zjednoczone. ZSRR postanowił ponadto wykorzystać

Ernesto Che Guevara (czytaj: cze gewara) i Fidel Castro na kubańskim znaczku pocztowym wyemitowanym w 25. rocznicę rewolucji na Kubie

Castro w dużej mierze zawdzięczał swój sukces militarny Che Guevarze. Ten pochodzący z Argentyny rewolucjonista odegrał także istotną rolę w porewolucyjnym rządzie kubańskim, w którym odpowiadał za przeprowadzenie wielu przekształceń ekonomicznych oraz współtworzył aparat terroru. Che Guevara był zagorzałym komunistą – w odróżnieniu od Castro, który miał umiarkowanie lewicowe poglądy i początkowo nie planował dla Kuby komunistycznej przyszłości.

powstanie nowego komunistycznego państwa zaledwie 300 kilometrów od wybrzeży amerykańskich, aby poprawić swoją pozycję strategiczną wobec USA. **Porozumiał się z Castro** w sprawie **rozmieszczenia na Kubie rakiet średniego zasięgu**. Mogły być one wyposażane w głowice jądrowe. Obsługiwać je mieli żołnierze sowieccy.

W październiku 1962 r. **Amerykanie odkryli pierwsze instalacje wyrzutni rakietowych na Kubie**. Natychmiast **zażądali ich usunięcia** i wprowadzili **morską blokadę wyspy**. Tymczasem zbliżał się do niej konwój radzieckich okrętów. Obie strony brały pod uwagę rozwiązanie siłowe, a radzieckie wojska jądrowe zostały postawione w stan gotowości. Dni **od 24 do 28 października 1962 r.** były okresem, gdy świat był najbliższy w XX w. wybuchu wojny atomowej.

Jednak równocześnie toczyły się rokowania pomiędzy **prezydentem USA Johnem F. Kennedym** (czytaj: dżonem ef kenedim) a **przywódcą ZSRR Nikitą Chruszczowem**. Ostatecznie to **Chruszczow się ugiął** i zgodził na zawrótce okrętów i likwidację zaczątków sowieckiego arsenału na Kubie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jak rozumiesz pojęcie *zimna wojna*. Jakie były jej przyczyny i przejawy?
2. Scharakteryzuj wydarzenia, do których doszło na Węgrzech w 1956 r.
3. Wytłumacz, jaką rolę odegrał kryzys kubański w stosunkach między USA i ZSRR.
4. Jakie najpoważniejsze – twoim zdaniem – zagrożenia dla świata i poszczególnych krajów niosła ze sobą rywalizacja mocarstw w dobie zimnej wojny?

3. Kryzysy międzynarodowe drugiej fazy zimnej wojny. Rozpad bloku sowieckiego

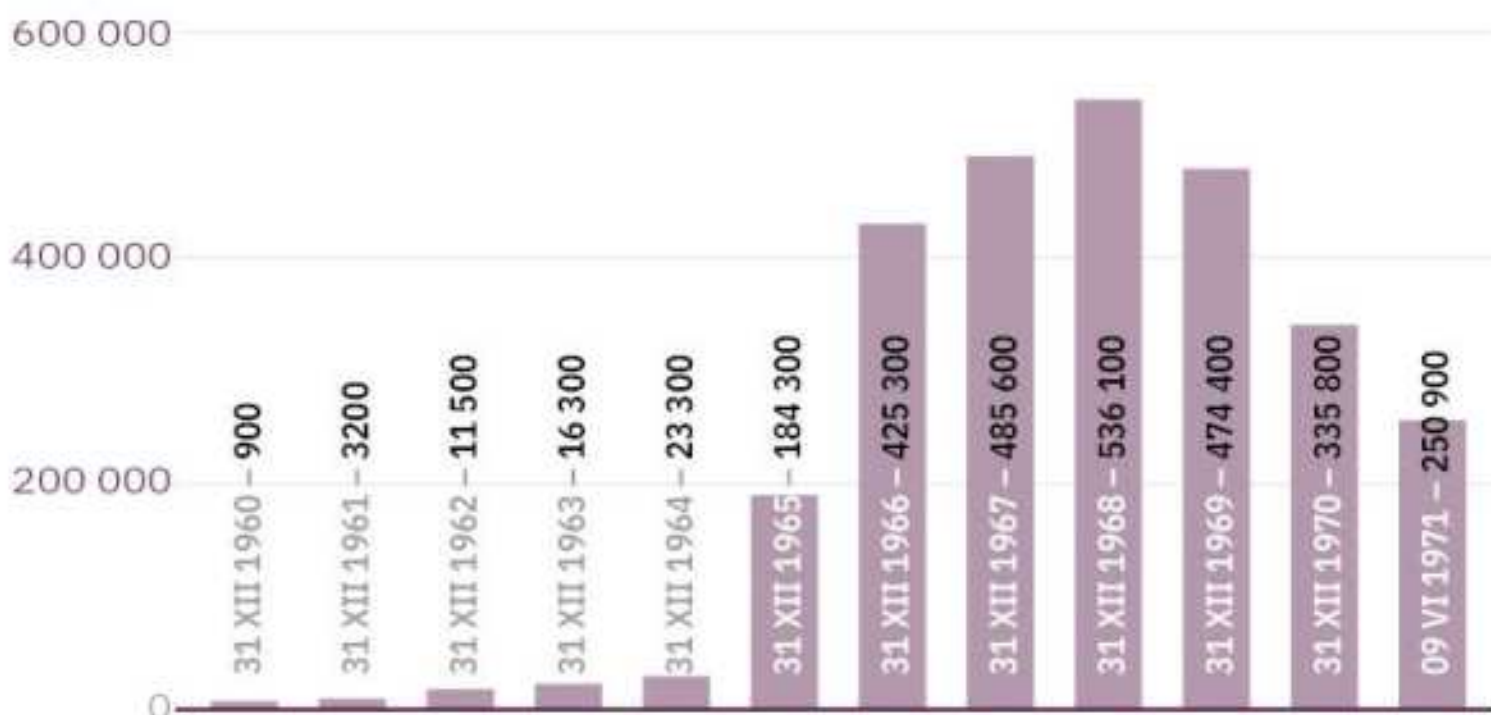
Wojna w Wietnamie

Wietnam pozostawał do lat 50. XX w. kolonią francuską. Od czasów II wojny światowej rozwijał się tam ruch wyzwolenczy, który z czasem zdominowali komuniści mający poparcie ZSRR i Chin. **W 1954 r.** Francuzi ponieśli klęskę i musieli uznać **niepodległość** Wietnamu. Został on tymczasowo podzielony na dwa państwa – **komunistyczną Północ** i **prozachodnie Południe**. Rządzący **Wietnamem Północnym Ho Chi Minh** (czytaj: ho szy min) od początku dążył do opanowania także Wietnamu Południowego. Autorytarny i niepopularny w społeczeństwie rząd Południa utrzymywał się przy władzy w dużym stopniu dzięki wsparciu USA.

Na Południu rozwijała się **komunistyczna partyzantka – Wietkong** – podporządkowująca sobie stopniowo coraz więcej obszarów kraju. Ho Chi Minh wspierał jej działania. **W 1964 r.**, gdy przejęcie władzy na Południu przez Wietkong stawało się coraz bardziej prawdopodobne, zareagowały **Stany Zjednoczone**. Zaniepokojone siłą ruchów komunistycznych w tym regionie świata podjęły decyzję o rozpoczęciu **bezpośredniej interwencji wojskowej**. Amerykanie wysyłali do Wietnamu Południowego coraz liczniejsze oddziały oraz rozpoczęli bombardowanie obiektów na terenie Wietnamu Północnego. Nie przeprowadzili natomiast przeciwko niemu ofensywy lądowej w obawie, iż mogłoby to sprowokować interwencję wojsk chińskich.

ZSRR i Chiny zwiększyły wówczas pomoc wojskową dla wietnamskich komunistów. Amerykanie nie byli w stanie zlikwidować partyzantki Wietkongu. Skutecznie stawiała ona opór dzięki **lepszemu znajomości trudnego, porośniętego dżunglą terenu** i dużemu poparciu miejscowej ludności.

Na początku 1968 r. Wietnam Północny podjął ofensywę. Nie przyniosła ona wówczas zwycięstwa komunistom, spowodowała jednak bardzo poważne straty wśród Amerykanów. W związku z **rosnącą liczbą ofiar** i brakiem perspektyw ostatecznej wygranej **Stany Zjednoczone** postanowiły **stopniowo ograniczyć liczebność** swoich sił w Wietnamie. Do decyzji tej przyczyniła się także **rosnąca niepopularność wojny w społeczeństwie amerykańskim**. Ciężar walki miał spocząć głównie na armii Wietnamu Południowego, która jednak samodzielnie nie była w stanie prowadzić skutecznej walki przeciw wojskom komunistycznym.

Liczebność wojsk amerykańskich zaangażowanych w wojnę w Wietnamie w latach 1960–1971

ĆWICZENIE

Scharakteryzuj zmiany poziomu zaangażowania militarnego USA w wojnę wietnamską.

Pomnik w Waszyngtonie upamiętniający żołnierzy amerykańskich poległych w Wietnamie (ang. *Vietnam Veterans Memorial*)

Na ścianach z czarnego granitu, tworzących pomnik, wyryto nazwiska poległych. Straty amerykańskie w Wietnamie wyniosły ponad 58 tys. zabitych.

W 1973 r. zawarto porozumienie o zawieszeniu broni i przeprowadzeniu wyborów. **Komuniści złamali je jednak na początku 1975 r.** Przeprowadzili wówczas ofensywę, która pozwoliła im **zająć 30 kwietnia Sajgon – stolicę Wietnamu Południowego**. W następnym roku ogłoszono zjednoczenie obu części kraju jako Socjalistycznej Republiki Wietnamu.

Śmigłowce przewożące osoby ewakuowane z Sajgonu (operacja „Frequent Wind”) lądują na amerykańskim lotniskowcu, 29 kwietnia 1975 r.

Gdy wojska Wietnamu Północnego zajmowały Sajgon, armia USA przeprowadziła dramatyczną akcję ewakuacji z miasta obywateli amerykańskich i części ich wietnamskich sojuszników. Ewakuowano ok. 7000 osób. Większość Wietnamczyków, którzy współpracowali z rządem Wietnamu Południowego i ze Stanami Zjednoczonymi, nie zdołała uciec z kraju. W tzw. obozach reedukacyjnych (będących obozami pracy niewolniczej) znalazło się co najmniej 200 tys. z nich.

Czechosłowacja. Praska Wiosna 1968

W latach 60. w społeczeństwie Czechosłowacji narastały **żądania reform**. Nacisk na zmiany był znaczny także w obrębie partii komunistycznej. Na jej czele stanął **na początku 1968 r. Aleksander Dubček** (czytaj: dubczek). Wkrótce przeprowadził zniesienie cenzury, zagwarantował prawo do zgromadzeń i zrzeszania się oraz swobodę wypowiedzi. Nastąpiło ogromne ożywienie publicznej dyskusji nad dalszymi zmianami. Wydarzenia tego okresu zostały nazwane **Praską Wiosną**.

Rozwój sytuacji niepokoił władze radzieckie, a także przywódców partii komunistycznych w krajach bloku sowieckiego (zwłaszcza NRD i Polski). Zdecydowano o podjęciu interwencji zbrojnej. **W nocy z 20 na 21 sierpnia 1968 r. wojska Układu Warszawskiego przekroczyły granicę Czechosłowacji.** Udziału w inwazji odmówiła Rumunia. Dubček został wywieziony wraz ze współpracownikami do Moskwy i zmuszony do podpisania porozumienia oznaczającego **odwrócenie procesu reform**. Odpowiedzią były protesty społeczne, pokojowe demonstracje oraz próby blokowania dróg przejazdu czołgów. Działania te nie miały jednak szans powodzenia, gdyż siły okupujące kraj liczyły około 500 tysięcy żołnierzy.

Pomnik pamięci Jana Palacha i Jana Zajícę w Pradze

16 stycznia 1969 r. 20-letni student Jan Palach, w proteście przeciwko zdławieniu Praskiej Wiosny, podpalił się na placu Waclawa w Pradze. Zmarł w szpitalu trzy dni później. Wierzył, że jego ofiara wstrząśnie społeczeństwem czechosłowackim i stanie się impulsem do kolejnego wolnościowego zrywu. W jego ślady poszedł miesiąc później 18-latek Jan Zajíc. Już wcześniej – we wrześniu 1968 r. – aktu samospalenia dokonał w Warszawie Polak Ryszard Siwiec, były żołnierz AK. Czyn ten stanowił protest przeciwko inwazji wojsk Układu Warszawskiego, a więc i polskich, na Czechosłowację. Miał miejsce podczas państwowych uroczystości dożynkowych w obecności władz oraz tysięcy zgromadzonych osób.

Interwencja wojskowa Układu Warszawskiego w Czechosłowacji była skutkiem obaw przywódców ZSRR i innych państw komunistycznych, że przemiany polityczne w jednym kraju mogą stać się przykładem dla społeczeństw innych państw bloku sowieckiego. Dlatego stłumienie Praskiej Wiosny stało się podstawą dla sformułowania zasady ograniczenia suwerenności poszczególnych krajów członkowskich Układu Warszawskiego. Określana jest ona jako „**doktryna Breżniewa**”. Leonid Breżniew, sekretarz generalnym KC KPZR w latach 1964–1982, stwierdził w swoim wystąpieniu jesienią 1968 r.: „Wspólnota socjalistyczna jako całość ma prawo do interwencji na terytorium każdego państwa członkowskiego bloku socjalistycznego w sytuacji, gdy wewnętrzne lub zewnętrzne siły, wrogie wobec socjalizmu, usiłują zakłócić rozwój tego kraju i przywrócić ustrój kapitalistyczny”.

Wojna w Afganistanie

W ostatnim okresie istnienia Związku Radzieckiego bardzo poważną rolę odegrała kwestia **Afganistanu**. W państwie tym w 1978 r. władzę objęli w wyniku przewrotu wojskowego miejscowi komuniści. Moskwa natychmiast uzyskała wpływ na nowy rząd. Zaczął on wprowadzać **sowiecki model społeczno-ekonomiczny** oraz starał się **wyeliminować wpływy islamu w życiu społecznym**. W kraju narastał opór przeciw nowemu porządkowi.

Przedstawiony na fotografii pierwszy etap wycofywania się wojsk radzieckich z Afganistanu nastąpił już w 1986 r.

We wrześniu 1979 r. przywództwo w Afganistanie przeszło w ręce polityków, którzy próbowali prowadzić politykę międzynarodową w mniejszym stopniu zależną od Moskwy. W odpowiedzi na to **ZSRR zdecydował się przejąć pełną kontrolę nad Afganistanem**. W grudniu **1979 r. podjął zbrojną interwencję** i narzucił krajowi nowy, całkowicie podporządkowany sobie rząd.

Przeciwko prosowieckiemu rządowi i sowieckim wojskom **wystąpiła silna partyzantka**. **Wspierały ją Stany Zjednoczone**, zaopatrując w uzbrojenie i wspomagając finansowo.

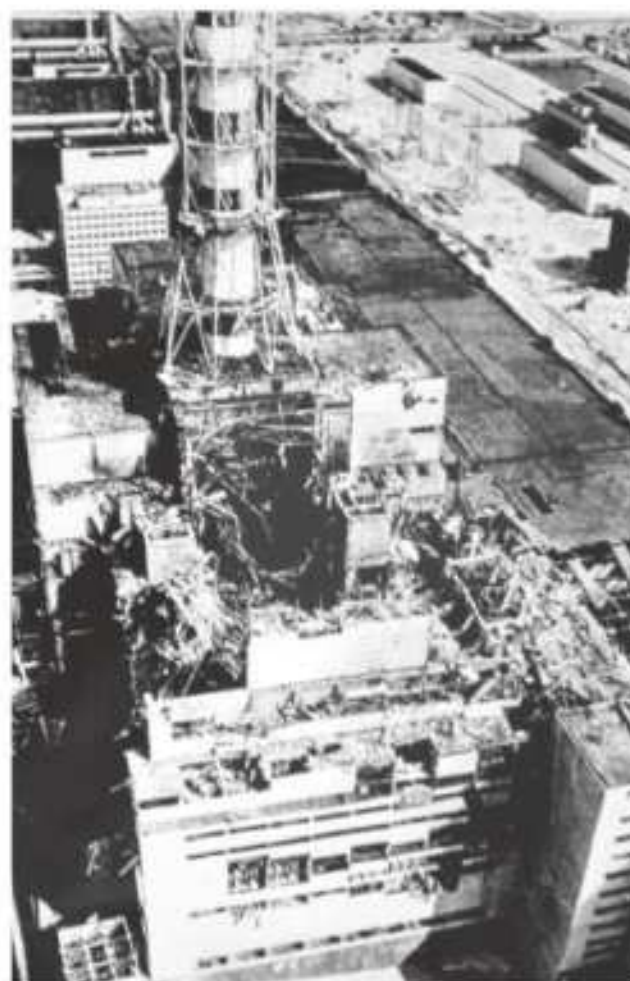
Partyzanci kontrolowali tereny góryste i stopniowo rozszerzali obszar swoich działań. Ich przeciwnicy zachowali pod kontrolą jedynie większe miasta. Radzieckie zaangażowanie militarne w Afganistanie trwało ponad 9 lat. **Liczba ofiar wśród żołnierzy radzieckich oraz koszty prowadzenia wojny** rosły, nie dając Moskwie żadnych korzyści. ZSRR nie był w stanie wygrać tej wojny. W lutym **1989 r. jego siły interwencyjne wycofały się z Afganistanu**.

Kryzys i pierestrojka w ZSRR. Ostatni etap zimnej wojny

W połowie lat 80. Związek Radziecki znajdował się w sytuacji jednoczesnego załamania gospodarczego i kryzysu społecznego oraz niepowodzeń w rywalizacji na arenie międzynarodowej. Koszty interwencji w Afganistanie i toczącego się wyścigu zbrojeń dodatkowo obciążały niewydolną gospodarkę. Sowieckie wydatki zbrojeniowe były w latach 70. i 80. większe niż amerykańskie. Nie zapewniły jednak Moskwie przewagi militarnej, ponieważ Amerykanie górowali nad ZSRR pod względem naukowo-technologicznym. Nowe technologie militarne wprowadzane przez USA w okresie prezydentury **Ronalda Reagana** (1981–1989) oraz prowadzona przez niego zdecydowana, mocarstwowa polityka zagraniczna zachwiały pozycją ZSRR.

Przed zadaniem rozwiązywania narastających problemów stanął nowy (od 1985 r.) radziecki przywódca – **Michaił Gorbaczow**. Chciał on ratować istnienie ZSRR poprzez gruntowne reformy, jednak bez odchodzenia od komunizmu. Wierzył, że ustrój ten można uzdrowić, wprowadzając większą aktywność obywatelską oraz ograniczając uprzywilejowaną pozycję funkcjonariuszy partyjnych.

Hasłami planowanych zmian były **głasnost** i **pierestrojka**. **Głasnost**, czyli **jawność**, oznaczała dostęp społeczeństwa do ukrywanych dotąd informacji (o problemach społecznych kraju, zbrodniach systemu dokonanych w przeszłości, korupcji ludzi władzy). Dzięki tej zasadzie zezwolono na swobodną wymianę poglądów i rozwój organizacji obywatelskich. **Pierestrojka** (**przebudowa**) zakładała natomiast ograniczanie systemu centralnego sterowania gospodarką na rzecz większej niezależności przedsiębiorstw i dopuszczenia elementów wolnego rynku.

Zniszczony blok elektrowni w Czarnobylu. Zdjęcie wykonane w dzień po katastrofie

W nocy z 25 na 26 kwietnia 1986 r. miał miejsce wybuch w elektrowni atomowej w Czarnobylu na północy Ukrainy. Śmierć dosięgła pracowników elektrowni i osoby biorące udział w gaszeniu pożaru bez odpowiednich zabezpieczeń, a później także część okolicznych mieszkańców dotkniętych skutkami promieniowania. Władze długo nie informowały o wydarzeniu, chociaż radioaktywny obłok rozprzestrzenił się po Europie. Skompromitowany został nie tylko poziom technologii w ZSRR. Oburzenie wywołała postawa rządzących, którzy – aby ukryć prawdę o skali zdarzenia – zwlekali z pomocą dla osób mieszkających na zagrożonym obszarze.

Reformy Gorbaczowa nie były jednak dość głębokie, by zahamować kryzys ogarniający ZSRR. Nie poprawiły też położenia materialnego ludności. *Głasność* ujawniła przy tym nadużycia rządzących, czym przyczyniła się do wzrostu **społecznego oburzenia wobec władzy**. Większa swoboda działalności społecznej zaktywizowała ponadto **ruchy narodowe**. Stało się to impulsem do szukania przez poszczególne republiki (zwłaszcza bałtyckie, kaukaskie i Ukrainę) drogi do uniezależnienia się od Moskwy.

Litewska moneta wyemitowana w 25. rocznicę demonstracji wolnościowych – tzw. Bałtyckiego Łańcucha

23 sierpnia 1989 r. – w rocznicę paktu Ribbentrop–Mołotow, który zdecydował m.in. o utracie niepodległości przez państwa bałtyckie – odbyła się na ich terenie olbrzymia demonstracja nazwana Bałtyckim Łańcuchem. Tworzyły go 2 mln ludzi, którzy podali sobie ręce na 600-kilometrowej trasie łączącej stolicę Litwy, Estonii i Łotwy.

W polityce zagranicznej Gorbaczow uznał za konieczne **złagodzenie rywalizacji z państwami zachodnimi**, a zwłaszcza **ograniczenie kosztownego wyścigu zbrojeń**. W konsekwencji w drugiej połowie lat 80. odbył się szereg radziecko-amerykańskich rozmów, które zaowocowały zdecydowaną poprawą relacji pomiędzy oboma supermocarstwami. Za umowny **koniec zimnej wojny** uznaje się **spotkanie przywódców ZSRR i USA** – Michaiła Gorbaczowa i George'a H.W. Busha (czytaj: džordża busza) – w **grudniu 1989 r.**

Demokratyzacja w krajach Europy Środkowo-Wschodniej

Radzieckie starania o poprawę stosunków z Zachodem oraz jednoczesne osłabienie mocarstwowej pozycji ZSRR skutkowało **stopniowym zmniejszaniem się zależności** krajów Europy Środkowo-Wschodniej od Moskwy. W państwach tych rozwijały się ruchy opozycyjne wobec metod sprawowania władzy przez komunistów oraz ideologii komunistycznej. Poza tym przynajmniej część funkcjonariuszy samych partii komunistycznych dostrzegała potrzebę zmian. Reformy dokonujące się w ZSRR wzmacniały te tendencje. Co więcej, Gorbaczow namawiał rządzących w poszczególnych krajach bloku socjalistycznego do dialogu z opozycją. W większości państw leżących na wschód od żelaznej kurtyny **demokratyczne przemiany** dokonały się **na przełomie lat 80. i 90.** w sposób ewolucyjny i bezkrwawy.

Proces zmian, zapoczątkowany rozmowami pomiędzy władzą a opozycją, najszybciej nastąpił **w Polsce**. Doprowadził **wiosną 1989 r.** do **kompromisu** i częściowo wolnych wyborów. **We wrześniu** powstał rząd z udziałem opozycji i pierwszym w Europie Środkowo-Wschodniej **niekomunistycznym premierem**. Zagadnienia te omówiono w rozdziale IV.1.

Na Węgrzech nastąpiły zmiany w kierownictwie rządzącej partii komunistycznej. W końcu 1988 r. zezwolono na tworzenie niezależnych organizacji społecznych, a następnie także partii politycznych. Szybko przystąpiono do reform gospodarczych. **Latem 1989 r. władza i opozycja porozumiały się** co do dalszych zmian. Po zwycięskich **wyborach parlamentarnych w marcu 1990 r. opozycja przejęła władzę**.

Przywódca NRD Erich Honecker (czytaj: honeker) uporczywie trwał u władzy – mimo zmian zachodzących w bloku sowieckim. **Jesienią 1989 r.** nasiliły się jednak **protesty społeczne**. Honecker i zwolennicy utrzymania dotychczasowego porządku zostali zmuszeni do ustąpienia z zajmowanych stanowisk. **9 listopada 1989 r.** otwarto granice pomiędzy NRD a RFN i Berlinem Zachodnim, a nocą **Niemcy przystąpili do burzenia muru berlińskiego**. Upadek komunizmu w NRD umożliwił rozpoczęcie procesu ponownego **zjednoczenia Niemiec**, co nastąpiło ostatecznie **w październiku 1990 r.**

Amerykański znaczek pocztowy wyemitowany
w 2000 r. w serii „Świętując stulecie” –
upamiętniający zburzenie muru berlińskiego

Zburzenie muru berlińskiego stało się symbolem odzyskania
wolności przez kraje Europy Środkowo-Wschodniej oraz
zakończenia zimnej wojny.

W Czechosłowacji jesienią 1989 r. stolicę kraju, **Pragę**, ogarnęły **demonstracje**. Koordynowało je Forum Obywatelskie utworzone przez antykomunistyczną opozycję. Wydarzenia te nazwano **aksamitną rewolucją**. Brutalne akcje milicji nie powstrzymały protestujących. Ostatecznie w partii komunistycznej podjęto decyzję o stopniowej demokratyzacji państwa. **Prezydentem** został najbardziej znany **przedstawiciel opozycji** – pisarz **Václav Havel** (czytaj: waclaw hawel). Opozycja przejęła w pełni władzę po zwycięskich **wyborach parlamentarnych w czerwcu 1990 r.** Ambicje narodowościowe spowodowały, że kraj nie przetrwał jako federacja. 1 stycznia **1993 r.** nastąpił jego **podział na dwa odrębne państwa: Czechy i Słowację**.

W Bułgarii zwolennicy reform w partii komunistycznej dokonali w listopadzie 1989 r. zmian w jej kierownictwie. Następnie porozumieli się z opozycją co do przeprowadzenia wolnych wyborów. Komuniści – zreorganizowani i pod nową nazwą – je wygrali. Jednak prezydentem kraju został przedstawiciel opozycji. Kolejne wybory parlamentarne (1991 r.) zakończyły się zwycięstwem partii opozycyjnych.

W Rumunii, w przeciwieństwie do przedstawionych wcześniej państw, zmiana władzy miała **dramatyczny i krwawy przebieg**. Sprawujący rządy **Nicolae Ceaușescu** (czytaj: nikolae czałczesku) wobec narastających protestów społecznych nakazał zorganizować w grudniu 1989 r. w stolicy kraju, Bukareszcie, wiec po-

parcia dla siebie. Jednak **zgromadzony tłum zwrócił się przeciwko niemu**. Na stronę ludności zaczęło przechodzić wojsko. Władzy komunistycznego dyktatora próbowała natomiast bronić policja polityczna. Walki pochłonęły około 1000 ofiar śmiertelnych. **Manifestanci zdobyli pałac prezydencki**. Ceaușescu starał się zbiec, został jednak pojmany, osądzony przez doraźny trybunał i wraz z żoną **rozstrzelany**. Władzę przejęli jednak działacze **wywodzący się z partii komunistycznej**. Stworzone przez nich stronnictwo wygrywało kolejne wybory parlamentarne, ale nie dokonywało głębszej zmiany systemu. **Opozycja sięgnęła po zwycięstwo dopiero w 1996 r.**

W Albanii komuniści zdecydowali się na wprowadzenie demokratycznych reform dopiero w grudniu 1990 r. Wygrali pierwsze wybory, jednak kolejne (1992 r.) zakończyły się ich klęską i utratą władzy.

Zniszczenia w Sarajewie.
Zdjęcie z końca 1996 r.

Oblężenie stolicy Bośni i Hercegowiny – Sarajewa – przez wojska serbskie trwało 44 miesiące. Miasto było ostrzeliwane z okolicznych wzgórz i odcięte od dostaw żywności.

Najbardziej tragiczne były po 1989 r. losy wieloetnicznej **Jugosławii**. Już od lat 80. narastały tam przejawy **wrogości pomiędzy zamieszkującymi państwo narodami** (i przedstawicielami różnych religii). Miały one źródła jeszcze w wieku XIX, a nasiliły się w okresie międzywojennym. W końcu XX w. stało się jasne, że nie wygasły pod komunistyczną władzą. Kryzys gospodarczy powodował, że mieszkańcy zamożniejszych jugosłowiańskich republik: **słoweńskiej i chorwackiej** niechętnie dokładali się do funkcjonowania biedniejszych części kraju. Jednocześnie **rosła polityczna dominacja Serbów** wywołująca niezadowolenie przedstawicieli innych narodowości. W okresie przemian przetłomu lat 80. i 90. **przywódca serbskich komunistów Slobodan Milošević** (czytaj: miloszewicz) przyjął **nacjonalizm serbski** jako ideologię, dzięki której chciał utrzymać się u władzy. W niektórych regionach (zwłaszcza w **Kosowie**) narastały **lokalne konflikty etniczne**.

W czerwcu 1991 r. Słowenia i Chorwacja ogłosiły niepodległość. Wystąpiła przeciw nim Serbia i podporządkowana jej już wówczas jugosłowiańska armia federalna. Rozpoczęło to długoletnią, brutalną **wojnę**, która trwała **do 1995 r.** W jej trakcie niepodległość ogłosiły też **Macedonia** oraz **Bośnia i Hercegowina**. Ostatecznie Jugosławia uległa trwałemu rozpadowi, a poszczególne jej republiki uzyskały pełną niepodległość.

Wojna pochłonęła od 200 do 300 tysięcy ofiar śmiertelnych. 3–4 miliony osób musiały porzucić swoje domy (w przypadku Bośni i Hercegowiny dotyczyło to

połowy ludności). W trakcie walk miały miejsce, dokonywane przez wszystkie strony konfliktu, zbrodnie wojenne, czystki etniczne, akty ludobójstwa, a także masowe gwałty.

Rozpad Związku Radzieckiego

Polityka reform Gorbaczowa i coraz bardziej oczywista dla obywateli państwa radzieckiego kompromitacja systemu komunistycznego sprawiły, że pojawiły się **żądania demokratyzacji**. Dopuszczono zakładanie partii politycznych. Jednocześnie coraz silniejsze stawały się **dążenia niepodległościowe** takich **republik**, jak Litwa czy Ukraina. Także republika rosyjska przyjęła uchwałę o wyższości swojego prawa nad ogólnopaństwowym prawem radzieckim. **W czerwcu 1991 r. prezydentem Rosji** został wybrany w demokratycznych wyborach **Borys Jelcyn** – wówczas już polityk bezpartyjny, gdyż wystąpił rok wcześniej z partii komunistycznej.

Reformy, osłabienie władzy centralnej i roli partii komunistycznej oraz wycofanie się ZSRR z konfrontacji z USA budziły **sprzeciw zachowawczej części funkcjonariuszy państwowych i partyjnych**. W **sierpniu 1991 r.** przeprowadzili oni **pucz**, na czele którego stanął wiceprezydent ZSRR – Giennadij Janajew. Wobec zdecydowanej postawy Jelcyna i mieszkańców Moskwy, broniących siedziby rosyjskiego parlamentu, **próba przewrotu zakończyła się klęską**.

Efekt puczu moskiewskiego okazał się odwrotny do zamierzonego. Radziecka **partia komunistyczna została rozwiązana**. Natomiast **8 grudnia 1991 r.** przywódcy Rosji, Ukrainy i Białorusi podpisali **układ rozwiązujący Związek Radziecki**. Sowieckie imperium, które w tak wielkim stopniu naznaczyło historię świata w XX w., przestało istnieć. **Radzieckie republiki uzyskały niepodległość**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj konflikty w Wietnamie i Afganistanie. Jaki był ich związek z zimnowojenną rywalizacją supermocarstw?
2. Porównaj przebieg zdarzeń na Węgrzech w 1956 r. (omówionych w rozdz. II.2.) i w Czechosłowacji w 1968 r. Wskaż podobieństwa i różnice. Zwróć uwagę na dążenia wolnościowe w obu krajach i sowiecką reakcję na nie.
3. Wyjaśnij przyczyny rozpadu bloku sowieckiego na przełomie lat 80. i 90. XX w.

4. Proces integracji europejskiej

Geneza integracji europejskiej

Po II wojnie światowej wiele czynników skłaniało kraje Europy Zachodniej do zacieśniania współpracy. Dotyczyło to **zwłaszcza kwestii gospodarczych**. Zniszczone wojną państwa potrzebowały współdziałania, aby odbudować swoją pozycję ekonomiczną. **Kończyła się** trwająca przez stulecia **dominacja** polityczna, technologiczna i gospodarcza **Europy w świecie**. Współpraca państw europejskich miała im pozwolić na konkutowanie z najsilniejszymi światowymi gospodarkami. Z kolei zagrożenie komunistyczne i zimna wojna skłaniały do łączenia sił **w aspekcie militarnym**. Zostało to zrealizowane poprzez utworzenie Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) w 1949 r.

Coraz poważniej traktowano ideę, zgodnie z którą najlepszym środkiem dla uniknięcia kolejnej wojny niszczącej Europę miało być zjednoczenie kontynentu. W realiach funkcjonowania żelaznej kurtyny, oddzielającej państwa bloku sowieckiego, było to wówczas możliwe tylko w odniesieniu do Europy Zachodniej.

Po 1945 r. wielu polityków prezentowało opinii publicznej projekty integracji Europy i inspirowało kolejne inicjatywy zmierzające do realizacji tej idei. Jednym z najważniejszych był Francuz **Robert Schuman** (czytaj: szuman). Natomiast były brytyjski premier **Winston Churchill** już we wrześniu 1946 r. przedstawił koncepcję „Stanów Zjednoczonych Europy”. Ich utworzenie miało pozwolić kontynentowi odrodzić się po tragedii II wojny światowej oraz „położyć kres nacjonalizmowi i podżeganiu do wojny”, które w XX w. już dwukrotnie doprowadziły do konfliktów zbrojnych na skalę globalną. Z kolei papież **Pius XII** wiązał koncepcję jedności europejskiej z bardzo ważną dla niego ideą odbudowy Europy chrześcijańskiej, której narody wyzbyłyby się egoizmu i wspólnie zatroszczyły o pokój.

Początki integracji. EWG

Politycy, którzy opowiadali się za podjęciem działań integracyjnych, uznali konieczność rezygnacji poszczególnych rządów europejskich z części ich suwerennych uprawnień na rzecz ogólnoeuropejskich instytucji. Jako pierwsza powstała **w maju 1949 r. Rada Europy**. Utworzona pierwotnie przez 10 państw zachodnioeuropejskich, z końcem lat 70. skupiała już 21 krajów. Jej działania polegały przede wszystkim na **koordynacji współpracy gospodarczej, społecznej, kulturalnej i naukowej oraz dbałości o przestrzeganie praw czło-**

wieka. To ostatnie zagadnienie stało się z czasem jej pierwszoplanowym zadaniem, gdyż pozostałe kwestie były stopniowo przejmowane przez kolejne powstające wkrótce organizacje europejskie.

W 1951 r. powstała **Europejska Wspólnota Węgla i Stali** zrzeszająca **Francję, Belgię, Holandię, Luksemburg, RFN i Włochy**. Jej celem był rozwój gospodarczy krajów członkowskich poprzez **budowanie wspólnego rynku** surowców oraz produktów przemysłu wydobywczego i hutniczego.

W 1957 r. rządy sześciu wymienionych państw podpisały **traktaty rzymskie**. Na ich mocy **1 stycznia 1958 r.** rozpoczęła działalność **Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG)**. Do jej zadań należało stopniowe **stworzenie w ciągu najbliższych kilkunastu lat wspólnego rynku dla wszystkich towarów i usług**.

Pomnik Roberta Schumana (1886–1963) w Brukseli

Schuman to jeden z pionierów procesu integracji europejskiej.

Był politykiem chrześcijańsko-demokratycznym, premierem

Francji w latach 1947–1948 i parokrotnie ministrem, a przy tym propagatorem porozumienia francusko-niemieckiego. To

jego plan stał u podstaw prac nad powołaniem Europejskiej

Wspólnoty Węgla i Stali. Dzień ogłoszenia tego planu 9 maja

1950 r. jest obchodzony w krajach Unii Europejskiej jako Dzień Europy. Także w Warszawie odbywa się z tej okazji tzw. Parada

Schumana.

Powołano wówczas także **Europejski Bank Inwestycyjny**, którego zadaniem było wspieranie kredytami i dotacjami mniej rozwiniętych regionów w obrębie EWG. Po kilku latach porozumiano się ponadto co do prowadzenia **wspólnej polityki rolnej**. W 1968 r. zrealizowano zakładany cel w postaci zniesienia ceł na towary rolne i przemysłowe w wymianie handlowej pomiędzy państwami członkowskimi EWG. W ten sposób tak zwany **wspólny rynek** stał się faktem.

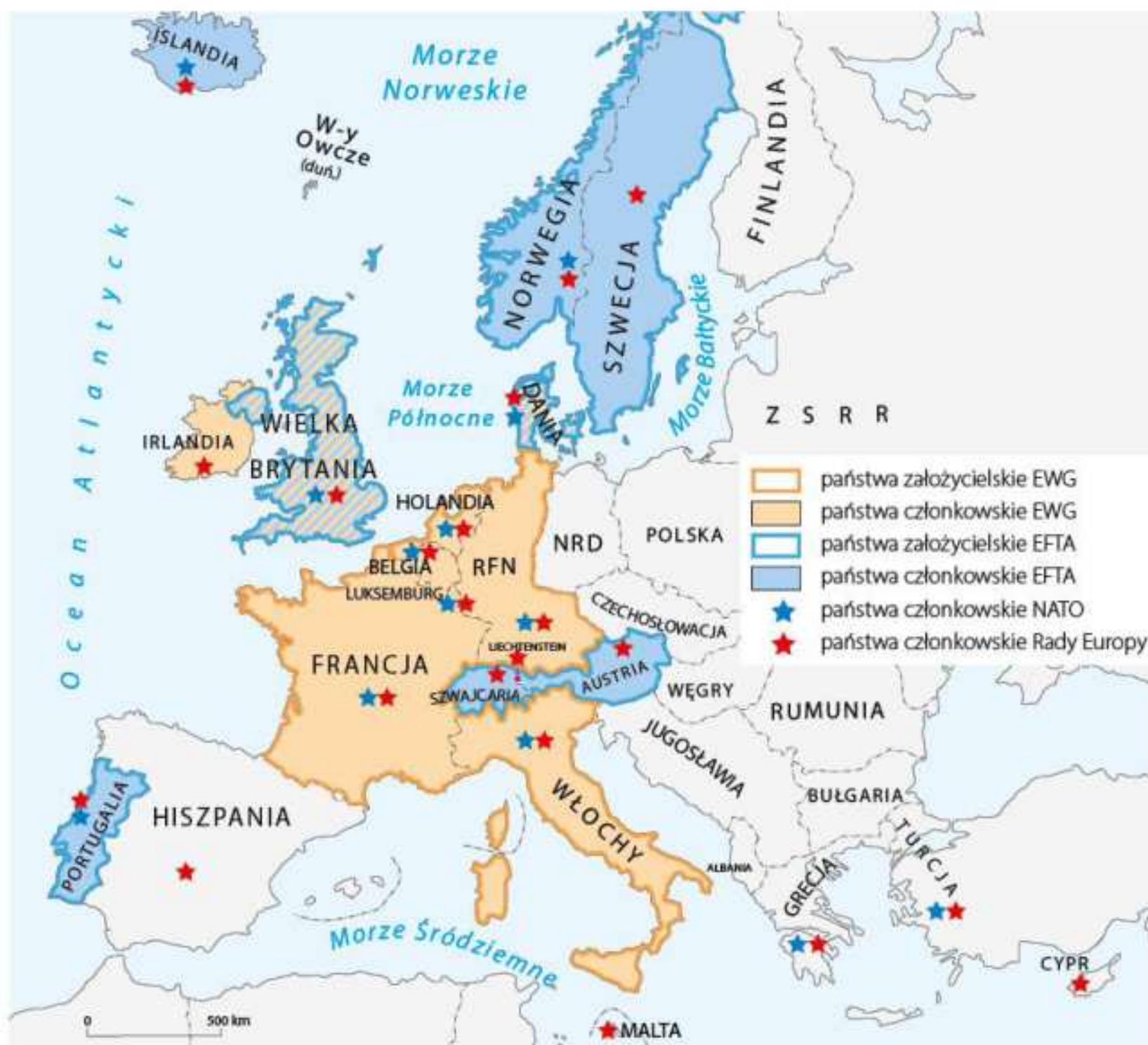

Uroczystość podpisania traktatów rzymskich 25 marca 1957 r.

Również kraje, które nie należały do EWG, dostrzegały korzyści płynące z polityki wolnego handlu międzynarodowego. Dlatego **w 1960 r. Wielka Brytania, Dania, Norwegia, Szwecja, Portugalia, Szwajcaria i Austria** utworzyły **Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu (EFTA)**.

Procesy zjednoczeniowe były często spowalniane z powodu obaw przed ograniczeniem suwerenności poszczególnych państw oraz w wyniku rozbieżności interesów rządów krajów europejskich. Na przykład w latach 60. Francja blokowała przystąpienie do EWG Wielkiej Brytanii, gdyż uważała ją za państwo zbyt silnie związane z USA. W Paryżu nastawiano się raczej na współpracę z Niemcami Zachodnimi.

W latach 70. tendencje integracyjne znów jednak zaczęły brać górę. **W 1973 r. Wielka Brytania i Dania opuściły EFTA i wstąpiły do EWG.** W tym samym roku **do EWG przystąpiła także Irlandia.** Pod koniec lat 70. wprowadzono wolny handel artykułami przemysłowymi pomiędzy członkami obu europejskich organizacji gospodarczych: EWG i EFTA.

Integracja europejska do końca lat 70. XX w.

ĆWICZENIE

Wymień i wskaż na mapie kraje należące do EWG oraz EFTA oraz dwa kraje, które w latach 70. opuściły EFTA i stały się członkami EWG.

W połowie lat 70. dobiegły kresu dyktatorskie rządy sprawujące dotąd władzę w Portugalii, Hiszpanii i Grecji. Otworzyło to tym krajom drogę do starań o członkostwo w organizacjach jednoczącej się Europy. **Grecja** przystąpiła do **EWG** w 1981 r., a **Hiszpania i Portugalia** – w 1986 r. Wraz ze zjednoczeniem w 1990 r. Niemiec **obszar dawnego NRD**, włączony do RFN, stał się częścią EWG.

Unia Europejska

W 1992 r. podpisano w **Maastricht Traktat o Unii Europejskiej**. Zawiązywało ją 12 krajów wchodzących w tym czasie w skład EWG. Unia miała być jednolitym rynkiem w pełni wolnego przepływu towarów, usług, ludzi i kapitału. Ustalono przy tym, że na spotkaniach ministrów państw członkowskich będzie uzgadniana polityka zagraniczna i bezpieczeństwa. **Unia Europejska (UE) powstała 1 listopada 1993 r., gdy traktat wszedł w życie**. W dwa lata później przystąpiły do niej **Szwecja, Finlandia i Austria**.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Preambuła Traktatu o Unii Europejskiej podpisanego 7 lutego 1992 r. w Maastricht

[Przywódcy 12 krajów Wspólnoty Europejskiej]

ZDECYDOWANI przejść do nowego etapu procesu integracji europejskiej [...],

PRZYWOŁUJĄC historyczne znaczenie przezwyciężenia podziału kontynentu europejskiego oraz potrzebę ustanowienia trwałych podstaw budowy przyszłej Europy,

POTWIERDZAJĄC swe przywiązanie do zasad wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz państwa prawnego,

PRAGNĄC pogłębić solidarność między swymi narodami w poszanowaniu ich historii, kultury i tradycji,

PRAGNĄC umocnić demokratyczny charakter i skuteczność działania instytucji [...],

ZDECYDOWANI umocnić swe gospodarki, a także doprowadzić do ich zbliżenia oraz do ustanowienia unii gospodarczej i walutowej, w tym – zgodnie z postanowieniami niniejszego Traktatu – wspólnej i stabilnej waluty,

WYRAŻAJĄC MOCNĄ WOLĘ popierania postępu gospodarczego i społecznego swych narodów, poprzez urzeczywistnienie rynku wewnętrznego oraz umacniania spójności i ochrony środowiska naturalnego oraz prowadzenia polityk, które zapewnią, że integracji gospodarczej towarzyszyć będzie równoczesny postęp w innych dziedzinach,

ZDECYDOWANI ustanowić obywatelstwo wspólne dla obywateli swych krajów,

ZDECYDOWANI realizować wspólną politykę zagraniczną i bezpieczeństwa, w tym określać wspólną politykę obronną, która mogłaby z czasem prowadzić do wspólnej obrony, wzmacniając w ten sposób tożsamość i niezależność Europy w celu wspierania pokoju, bezpieczeństwa oraz postępu w Europie i na świecie,

POTWIERDZAJĄC swój cel ułatwienia swobodnego przepływu osób, przy zapewnieniu bezpieczeństwa swym narodom, poprzez włączenie do niniejszego Traktatu postanowień dotyczących wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych,

ZDECYDOWANI kontynuować proces tworzenia coraz ściślejszego związku między narodami Europy, w którym decyzje są podejmowane jak najbliżej obywateli, zgodnie z zasadą pomocniczości,

MAJĄC NA UWADZE dalsze kroki, które należy przedsięwziąć na rzecz rozwoju integracji europejskiej,

POSTANOWILI ustanowić Unię Europejską [...].

Źródło: http://oide.sejm.gov.pl/oide/images/files/dokumenty/traktaty/Traktat_z_Maastricht_PL_1.pdf

ĆWICZENIE

Przeanalizuj tekst źródłowy i wskaż, na jakich wartościach twórcy Unii Europejskiej pragnęli oprzeć zjednoczenie i jakim celom miało ono służyć.

Mieszkańcy krajów tworzących Unię otrzymali – oprócz obywatelstwa swoich państw – także obywatelstwo unijne. Ważną dla nich zmianą stała się możliwość przekraczania granic europejskich państw bez paszportu i kontroli granicznych. Wprowadził ją **układ z Schengen**, który **wszedł w życie w 1995 r.** Przynależność do tego układu nie pokrywa się z przynależnością do Unii. Nie objął on automatycznie wszystkich krajów członkowskich UE. Z kolei w pierwszej dekadzie XXI w. częścią **strefy Schengen** stały się Norwegia, Islandia i Szwajcaria, mimo że nie należą one do Unii.

W 1999 r. wprowadzono **euro** jako walutę rozrachunkową (tj. do rozliczeń bezgotówkowych) pomiędzy krajami Unii Europejskiej – początkowo nie miało więc ono formy „materialnej”. **Jako środek płatniczy, czyli rzeczywiste banknoty i monety** zastępujące pieniądze używane wcześniej w krajach członkowskich, **euro pojawiło się od 2002 r.** Wielka Brytania, Dania i Szwecja pozostały jednak przy własnych walutach narodowych.

Oficjalny znak graficzny waluty euro

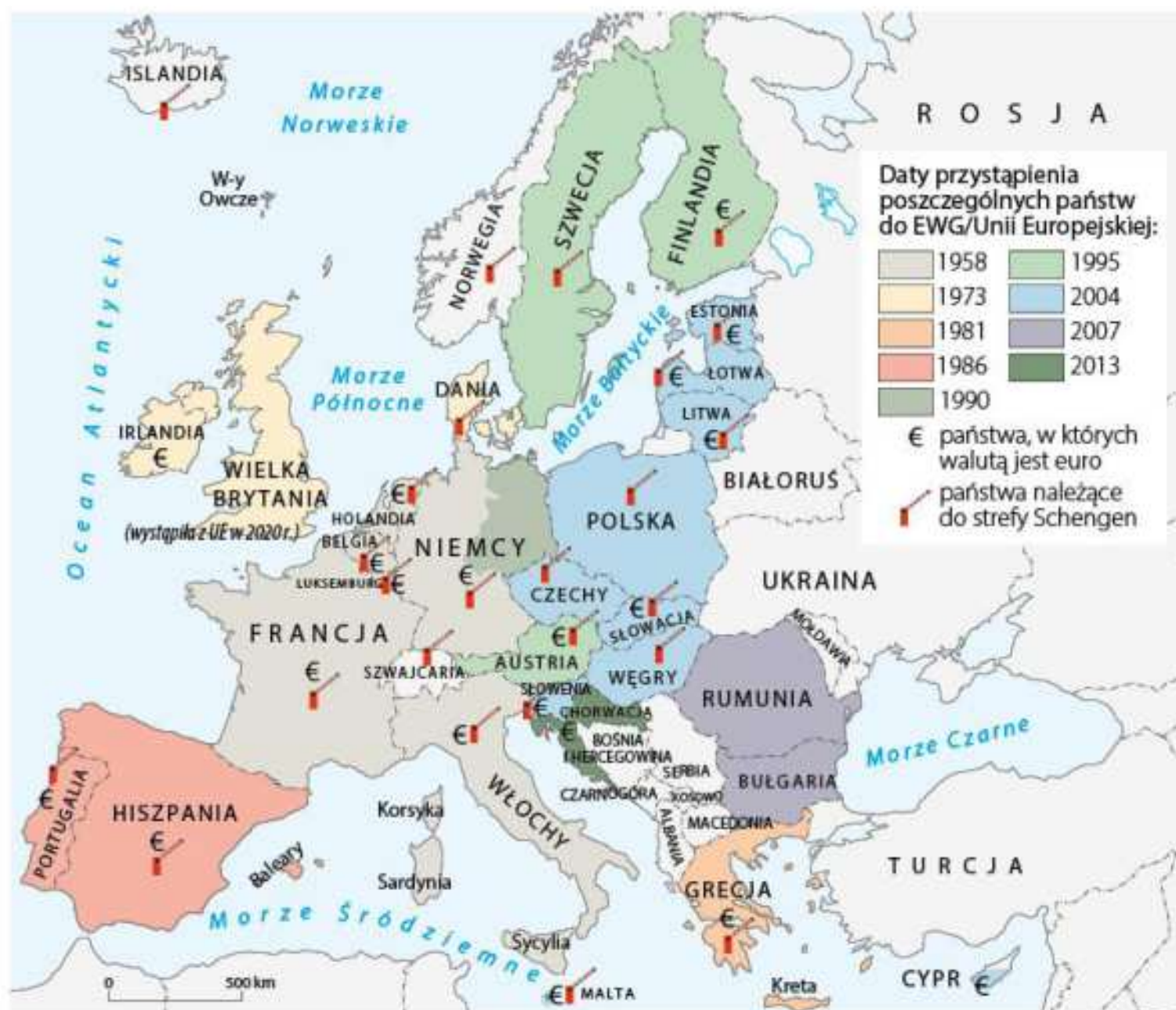
W początkach XXI w. proces jednoczenia się kontynentu wykroczył poza Europę Zachodnią i objął część państw Europy Środkowo-Wschodniej. **W 2004 r. członkami Unii Europejskiej** stało się **10 nowych państw**. Tylko dwa z nich (Malta i Cypr) nie należały wcześniej do bloku sowieckiego. Spośród państw leżących niegdyś za żelazną kurtyną do Unii przystąpiły wówczas: Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry i Słowenia. **W 2007 r.** uczyniły to Rumunia i Bułgaria, a **w 2013 r.** – Chorwacja.

1 lutego 2020 r. pierwszy raz w historii **Unii Europejskiej** jeden z krajów członkowskich **wystąpił z niej**. Uczyniła to **Wielka Brytania** w wyniku referendum, które miało miejsce w 2016 r.

Siedziba Parlamentu Europejskiego w Strasburgu

Strasburg znajduje się w północno-wschodniej Francji – w Alzacji, tuż przy granicy z Niemcami. Miasto to jest oficjalną siedzibą Parlamentu, jednak obrady częściej odbywają się w stolicy Belgii – Brukseli. Parlament Europejski istnieje od 1962 r. Początkowo jego członkowie byli wskazywani przez parlamenty poszczególnych państw członkowskich. Od 1979 r. wybory są bezpośrednie – do urn wyborczych udają się obywatele krajów unijnych.

Integracja europejska w latach 1958–2013

ĆWICZENIE

Poszukaj odpowiednich informacji w internecie i wskaż kraje Unii Europejskiej, które nie przyjęły euro jako swojej waluty.

PYTANIA I POLECENIA

1. Znajdź w literaturze popularnonaukowej oraz internecie informacje na temat niewymienionych w podręczniku osób uznawanych (obok R. Schumana) za ojców założycieli wspólnoty europejskiej – Jeana Monneta (czytaj: żana moneta), Konrada Adenauera (czytaj: andałera), Alcide De Gasperi (czytaj: alczide de gasperi). Sporządź dotyczące ich notki biograficzne w zeszycie.
2. Wyjaśnij, czym było motywowane dążenie państw europejskich do integracji. Które z czynników odegrały – twoim zdaniem – pierwszoplanową rolę?
3. Wytłumacz, w jaki sposób zmieniał się stopień integracji państw europejskich po II wojnie światowej. Jakie dziedziny życia publicznego objęła integracja?

5. Przemiany cywilizacyjne i społeczne w 2. połowie XX w.

Gospodarka a społeczeństwo

Dla XX-wiecznej gospodarki charakterystyczne stały się zależności ekonomiczne pomiędzy różnymi regionami świata, wymiana handlowa na skalę globalną, a także rozwój inwestycji i przedsiębiorstw o zasięgu wykraczającym poza granice jednego państwa. Świat stał się jedną wielką areną wymiany handlowej i rywalizacji gospodarczej. Całkowite bogactwo świata rosnęło, choć jego podział stawał się coraz bardziej nierówny. Dotyczyło to **różnic zamożności** zarówno **pomiędzy członkami jednej społeczności**, jak i **pomiędzy różnymi rejonami świata**. Zaczęto mówić (w uproszczeniu) o podziale globu na bogatą Północ i biedne Południe. Do państw najzamożniejszych należały zarówno kraje będące liderami rozwoju gospodarczego już wcześniej (Europa Zachodnia, USA, Kanada, Australia), jak i od niedawna znajdujące się na ścieżce szybkiego rozwoju (Japonia, niektóre kraje Dalekiego Wschodu i zasobne w ropę naftową państwa Bliskiego Wschodu).

Stolica Filipin – Manila – na zdjęciu z 2013 r. Na pierwszym planie widoczna dzielnica slumsów, w tle nowoczesna zabudowa

Wiele miast świata jest niezwykle skontrastowanych pod względem zamożności ich mieszkańców. Bardzo liczne są dzielnice biedy (slumsy) położone na obrzeżach największych metropolii. Ich mieszkańcy, ze względu na niskie wykształcenie i kwalifikacje, pozostają bezrobotni bądź wykonują niskopłatne prace. Warunki mieszkaniowe są tam bardzo złe, często brakuje dostępu do wody i elektryczności.

W tych warunkach nastąpił rozwój międzynarodowych **korporacji**, które opierają swoją potęgę na swobodnym rozmieszczaniu w różnych krajach świata **ośrodków** zarówno **produkcji**, jak i **zbytu towarów**. Zakłady produkcyjne lokalizują one **w krajach**, gdzie **siła robocza jest tania**, a ponadto często **nie przestrzega się praw pracowniczych, zasad bezpieczeństwa, ograniczeń pracy nieletnich** itd. Kraje te i ich mieszkańcy mają jedynie ograniczone korzyści z takiej wytwórczości, a zyski w większości trafiają poza ich granicę.

Demonstranci domagają się ukarania winnych w 26. rocznicę katastrofy w zakładach chemicznych w Bhopalu (czytaj: bopalu) w Indiach

Nocą z 2 na 3 grudnia

1984 r. w należących do amerykańskiej korporacji zakładach produkujących środki ochrony roślin doszło do awarii. W jej wyniku nastąpiło uwolnienie trującego gazu. Szybko przemieścił się on do dzielnic mieszkalnych miasta. Śmierć poniosło od razu od 2000 do 3000 osób, a kilkanaście tysięcy zmarło w następnych dniach.

W wyniku **postępu naukowo-technicznego** przemysł oferował **coraz to nowsze i doskonalsze produkty**. Usprawnienie procesu ich wytwarzania powodowało, że stawały się też tańsze i łatwiej dostępne. Dużo uwagi poświęcono **wzrostowi wydajności pracy** poprzez **lepsze zarządzanie**. Z czasem następowała również **automatyzacja oraz komputeryzacja produkcji**. Efektem był stały wzrost zamożności społeczeństw Zachodu. W krajach najlepiej rozwiniętych narodziło się tak zwane **społeczeństwo dobrobytu**, nastawione na konsumpcję luksusowych dóbr. **Społeczeństwo konsumpcyjne**, które za swój cel życiowy przyjęło sukces zawodowy, bogacenie się i nabywanie dóbr materialnych, napędzało rozwój ekonomiczny.

Konsumpcjonizm/materializm – postawa indywidualna i model życia społecznego polegające na skupieniu się na zdobywaniu dóbr materialnych. Osoby preferujące konsumpcyjny styl życia jako wyznacznik jego jakości traktują zamożność i możliwość jej wykorzystania dla uzyskania uznania społecznego.

Kwestie demograficzne

Liczba ludności świata przyrastała w okresie powojennym w tempie niespotykanym w dziejach. W 1950 r. Ziemię zamieszkiwało około 2,5 miliarda osób. W 2022 r. liczba ta przekroczyła 8 miliardów. Skala **przyrostu** była **największa w słabo rozwiniętych gospodarczo regionach Azji i Afryki Podzwrotnikowej**, a także w **Ameryce Łacińskiej**, a zdecydowanie mniejsza w najzamożniejszych rejonach Europy i Ameryki Północnej. Na całym świecie postępowało zjawisko przemieszczania się ludności ze wsi do miast. W połowie XX w. żyło w nich niespełna 30% ludności globu, a obecnie jest to już ponad 50%.

Długość życia w krajach rozwiniętych gospodarczo osiągnęła 74 lata, podczas gdy na przykład w Afryce – zaledwie 54. Mimo to największy przyrost naturalny występuje z reguły w **państwach najuboższych**, gdyż w nich właśnie **rodzi się najwięcej dzieci**.

Państwa najzamożniejsze stanęły przed problemem **starzenia się społeczeństwa**. Dotyczy to przede wszystkim krajów **Europy, a także Japonii**. Zwiększa się stale odsetek osób niepracujących zawodowo ze względu na przekroczenie wieku emerytalnego, co stanowi obciążenie dla gospodarki. Ponadto duże są **koszty opieki zdrowotnej** nad osobami starszymi. W wielu gałęziach gospodarki **brakuje pracowników**. W większości państw wysoko rozwiniętych niedobory te są wyrównywane poprzez **napływ imigrantów** z biedniejszych części świata.

Większego znaczenia – zarówno pod względem ekonomicznym, jak i politycznym oraz kulturowym – nabrały współcześnie **migracje ludności**. Przyczyny opuszczania przez wiele osób swoich krajów mają charakter materialny – ludzie ci **poszukują środków do życia**. W innych przypadkach powodem emigracji są **toczące się wojny** bądź **prześladowania polityczne**. Po II wojnie światowej migrowano głównie do **Ameryki Północnej i zachodniej Europy**. W 28 krajach **Unii Europejskiej** w 2015 r. mieszkało około 35 milionów osób urodzonych poza nią (co stanowi ok. 7% ludności). Imigranci przybywali przede wszystkim z Afryki (zwłaszcza północnej) oraz z Azji. W Niemczech zamieszkało szczególnie dużo przybyszów z Turcji, a w Wielkiej Brytanii – z Indii i Pakistanu. W ostatnich latach nasiliła się emigracja z Bliskiego Wschodu (głównie z Syrii ogarniętej wojną domową oraz z Iraku i Afganistanu). Migracje na dużą skalę odbywały się także w ramach kontynentu europejskiego. Przede wszystkim mieszkańcy Europy Środkowo-Wschodniej (Polacy, Rumuni) emigrowali do Europy Zachodniej. Inwazja Rosji na Ukrainę w 2022 r. wywołała migrację – częściowo stałą, częściowo okresową – wielu milionów Ukraińców na zachód, w tym do Polski.

W efekcie przemieszczeń ludności kształtują się **wielokulturowe społeczeństwa**, które nie zawsze potrafią poradzić sobie z **napięciami społecznymi**,

Szanghaj w Chinach

Po II wojnie światowej ludność niektórych miast przekroczyła – po raz pierwszy w historii – 10 mln mieszkańców. Na przykład w chińskim Szanghaju stało się to już w latach 50. XX w., a obecnie populacja (ogół ludności) tego miasta sięga 27 mln.

jakie powstają w ich obrębie. Źródłem konfliktów są różnice w obyczajowości i przywiązanie przybyszów do własnych wzorców kulturowych oraz ich problemy z przystosowaniem się do nowych warunków życia. Podejmują oni zazwyczaj gorzej płatne prace i nie osiągają stopnia wykształcenia ani warunków bytowych na poziomie rodzimej ludności. Z kolei odmienność ich sposobu życia, wynikająca z religii i tradycji, budzi wielokrotnie wrogie reakcje wśród mieszkańców krajów ich przyjmujących.

Z kolei **występujące wśród imigrantów poczucie wykluczenia i dyskryminacji** oraz **wrogość wobec modelu społecznego i wartości zachodniej cywilizacji** wzbudzają radykalne postawy niektórych z nich. Występując przeciw rzeczywistości społeczno-politycznej, w której przyszło im żyć, wywołują zamieszki (określane niekiedy, zwłaszcza we Francji, jako „bunt przedmieść”), a w skrajnych przypadkach stają się oparciem dla organizacji terrorystycznych. W **zamachach terrorystycznych** dokonanych przez **fundamentalistów islamskich** (organizację Al-Kaida) **w Madrycie w marcu 2004 r. i w Londynie w lipcu 2005 r.** miały swój udział osoby spośród społeczności imigranckiej (w tym nawet urodzone już w nowym kraju).

Wpływ rozwoju naukowo-technicznego na życie codzienne

W 2. połowie XX w. najbardziej rewolucyjny postęp technologiczny dokonał się w dziedzinie komunikacji oraz gromadzenia i przekazywania informacji. Dlatego za symbole tej epoki można uznać telewizor, komputer osobisty czy też telefon komórkowy.

Pierwsze **transmisje** telewizyjne przeprowadzono jeszcze przed II wojną światową. Jednak liczba użytkowników **telewizji** w zamożniejszych krajach stała się znacząca dopiero w latach 50. Od połowy następnej dekady filmy i inne programy można było oglądać niezależnie od bezpośredniego przekazu telewizyjnego dzięki **magnetowidom**. **Muzyka** była dostępna od połowy wieku na **płytkach długogrających** (nawet 25 minut nagrania na jednej stronie płyty), a od lat 70. – na **kasetach magnetofonowych**. Lata 80. przyniosły niezwykłą rewolucję – dzięki stworzonym przez japońską firmę lekkim i poręcznym **walkmanom** (czytaj: łokmenom) można było wygodnie zabrać ze sobą muzykę na ulicę. W tym samym czasie pojawiły się w sprzedaży **płyty i odtwarzacze CD** (czytaj: sidi; ang. *compact disc*), w efekcie czego płyty kompaktowe zaczęły wypierać z rynku te analogowe. Przed końcem wieku pojawił się format **DVD** (czytaj: diwidi; ang. *digital video disc*), który okazał się uniwersalnym nośnikiem obrazu, dźwięku i wszelkich danych.

W dziedzinie przetwarzania informacji początkiem nowej epoki po II wojnie światowej było zbudowanie pierwszych **komputerów**. Najpierw były one wykorzystywane przez wojsko, rządy i instytuty naukowe. Nie przypuszczano, że mogą stać się towarem rynkowym i zainteresować zwykłych ludzi. Przełomu pod tym względem dokonali **Steve Wozniak** (czytaj: stiw wozniak) i **Steve Jobs** (czytaj: stiw džobs), konstruując w 1977 r. pierwszy **komputer osobisty**, który wszedł do masowej produkcji. W latach 80. w najzamożniejszych krajach komputery stały się powszechnie dostępne. Na przełomie tej i kolejnej dekady narodził się **internet**, rewolucjonizując stopniowo łączność i przekaz informacji. Możliwości komunikowania się ludzi między sobą poszerzyła też w niezwykłym stopniu rozwijająca się w tym samym okresie **telefonii komórkowa**.

Pracownicy obsługujący komputer ENIAC (czytaj: enjak), 1946 r.

ENIAC – uznawany za pierwszy komputer – powstał w USA w latach 1943–1945, a w 1946 r. został przekazany na potrzeby armii. Wykorzystywany był m.in. przy pracach nad bombą wodorową, ale także przy analizach promieniowania kosmicznego. Jego działanie opierało się na 18 800 lampach elektronowych. ENIAC składał się z 45 szaf i ważył ok. 30 ton.

W dziedzinie środków transportu zmiany polegały w dużej mierze na wzroście ich dostępności. **Samochód** stał się **codziennym środkiem komunikacji dla mieszkańców rozrastających się miast** i najprostszym sposobem pokonywania większych odległości. Rozbudowywano intensywnie **sieci autostrad**. W zamożniejszych krajach także **podróże lotnicze** przestały być przywilejem elit.

	1960 r.	1989 r.
Stany Zjednoczone	347	589
RFN	81	412
Dania	89	282
Polska	4	128
Rumunia	1	50

Liczba samochodów osobowych na tysiąc mieszkańców w wybranych krajach w 1960 i 1989 r.

Neil Armstrong (czytaj: nil armstong) – pierwszy człowiek, który postawił stopę na Księżycu. Na zdjęciu podczas pracy przy statku księżycowym, 21 lipca 1969 r.

Chlubą ludzkości w 2. połowie XX w. stał się **podbój kosmosu**. W dużym stopniu napędzała go zimnowojenna konfrontacja pomiędzy supermocarstwami. Początkowo przewagę zdawał się mieć Związek Radziecki. **Jesienią 1957 r.** umieścił na orbicie **pierwszego sztucznego satelitę Ziemi**. USA wystrzeliły swojego satelitę trzy miesiące później. ZSRR jako pierwszy wysłał **w kosmos człowieka** – nastąpiło to **w 1961 r.** Amerykanie w spektakularny sposób wysunęli się na czoło rywalizacji w **lipcu 1969 r.** Wówczas ich statek jako pierwszy **wylądował na Księżycu**. W latach 70., gdy napięcie pomiędzy mocarstwami nieco zmalało, doszło do radziecko-amerykańskiej współpracy w kosmosie.

Osiągnięcia w opanowywaniu najbliższej przestrzeni okołoziemskiej miały bardzo praktyczne znaczenie. Umieszczone na orbicie **sztuczne satelity** odpowiadają obecnie za wiele kluczowych dziedzin życia. Przekazują sygnały telewizyjne i radiowe, są podstawą systemów telefonii komórkowej, internetu i nawigacji GPS, a także prowadzą obserwacje umożliwiające prognozowanie pogody.

Po II wojnie światowej niezwykle dynamicznie rozwijały się również nauki przyrodnicze, a w konsekwencji – **medycyna**. W 1952 r. wynaleziono **szczepionkę przeciw polio**, a w 1974 r. – przeciw **ospie wietrznej**. **Upowszechnienie szczepień oraz antybiotyków** ograniczyło występowanie chorób zakaźnych na całym świecie. W końcu lat 60. zaczęto dokonywać **przeszczepów najważniejszych narządów** (nerek, wątroby, serca). Podstawą osiągnięć medycyny stał się też **rozwój metod rozpoznawania** schorzeń. W połowie lat 50. XX w. wprowadzono do użytku ultrasonograf – **USG**, a z końcem lat 60. – **tomograf komputerowy**. Wielkim osiągnięciem nauk przyrodniczych **było odkrycie struktury DNA w 1953 r.** Umożliwiło to rozpoznanie genetycznych przyczyn wielu chorób i określanie dziedzicznego ryzyka zapadnięcia na nie.

Globalny wymiar problemów współczesnego świata i zagrożenia ładu międzynarodowego

Jednym ze zjawisk najbardziej charakterystycznych dla współczesnego świata stały się **procesy globalizacji**. Obejmują one zarówno życie ekonomiczne i polityczne, jak i kulturę popularną czy obyczaje.

Globalizacja wiąże się ze wzrostem rangi wielkich korporacji finansowych, a także instytucji ponadnarodowych (do najważniejszych należą: **Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy, Światowa Organizacja Handlu**, a także **Unia Europejska**). Rządy narodowe, szczególnie mniejszych państw, często nie są w stanie przeciwstawiać im swoich autonomicznych decyzji.

Przejawem globalizacji jest także rozwój środków służących przekazywaniu i kształtowaniu na masową skalę informacji i idei, czyli wszelkiego rodzaju mediów na czele z internetem. Globalizacja oznacza **zagęszczenie sieci powiązań zarówno pomiędzy społeczeństwami, jak i jednostkami**. Prowadzi do częściowego przynajmniej **upodobnienia się sposobu życia** w bardzo zróżnicowanych dotąd kulturach. Globalizacja **w zakresie kultury i obyczajowości** stała się możliwa dzięki **rozwojowi środków masowego przekazu** oraz rozpowszechnianiu się na całym świecie podobnych wytworów kultury popularnej. Wiele osób niepokoi fakt, że **ujednolicenie kultury oznaczać może zanik lokalnych tradycji**, specyficznych, niepowtarzalnych obyczajów, które decydują o odrębności poszczególnych narodów czy regionów.

Zjawiska związane z globalizacją wywołują **opór grup przywiązanych do tradycyjnych reguł rządzących światem**. Bywają też źródłem frustracji tych społeczności, które czują się pokrzywdzone ekonomicznie, zwłaszcza gdy odczuwają skutki **pogłębienia się różnic w zamożności poszczególnych regionów świata**. Wrogość budzi często dominacja **modelu społeczno-ekonomicznego wytworzonego w cywilizacji zachodniej** czy też **potęga polityczna USA** i ich aspiracje do odgrywania roli jedyne go supermocarstwa, które narzuca światu wypracowaną przez siebie wizję ładu globalnego. Chęć przeciwdziałania opisanym procesom miewa często **podłoże religijne bądź nacjonalistyczne** i przybiera niekiedy radykalne formy. Skrajnym przykładem są **akcje terrorystyczne**, znamienne dla realiów początku XXI w.

Zamachy terrorystyczne z 11 września 2001 r., w tym atak na zespół budynków World Trade Center w Nowym Jorku (czytaj: ʈɔɹld trejd senter, WTC; Światowe Centrum Handlu)

Płonące wieże World Trade Center

Ataku dokonała międzynarodowa islamska organizacja terrorystyczna **Al-Kaida**. Jej bojownicy porwali na wschodnim wybrzeżu USA kilka samolotów pasażerskich, które uczynili narzędziem akcji terrorystycznej. **Dwie maszyny skierowali kolejno w bliźniacze wieże WTC**. Pożar wywołany zderzeniem doprowadził do ich szybkiego zawalenia się. Trzeci samolot uderzył w **Pentagon** w Waszyngtonie. Ostatnia z maszyn miała być prawdopodobnie skierowana na Białą Dom bądź Kapitol (siedzibę Kongresu USA). Walka, jaką podjęli jej pasażerowie z zamachowcami, doprowadziła jednak do rozbicia się samolotu przed osiągnięciem celu. **Ogółem w zamachach zginęło ponad 3 tysiące osób.**

Terrorystyci traktowali wybrane przez siebie cele jako symbole amerykańskiej dominacji w świecie. Źródłem ich wrogości wobec USA było polityczne i militarne zaangażowanie Amerykanów w konflikty bliskowschodnie (wsparcie dla Izraela, zwalczanie republiki muzułmańskiej w Iranie). Znaczącą rolę odegrało też przekonanie, że rozpowszechnianie się zachodniej kultury i obyczajowości jest równoznaczne z rozprzestrzenianiem się moralnego zła i zagraża religijnym wartościom islamu.

Amerykańskie akcje zbrojne

Prezydent USA **George W. Bush** ogłosił wkrótce po zamachu „**wojnę z terroryzmem**”. Uznał, że jego kraj jest uprawniony do atakowania baz terrorystów rozmieszczonych w różnych krajach świata, a także do **prowadzenia działań przeciw krajom wspierającym terroryzm**. Przy tym akcje takie mogły mieć charakter **prewencyjny**, to znaczy wyprzedzający agresywne działania skierowane przeciwko USA. Co więcej przyjęto, że nie muszą mieć akceptacji wspólnoty międzynarodowej. Wszystkie te założenia polityki zagranicznej określono jako „**doktrynę Busha**”. Amerykanie najpierw interweniowali w **Afganistanie** (2001 r.), a następnie zaatakowali **Irak** (2003 r.) i obalili jego dyktatora Saddama Husajna. Kraj ten podzielono następnie na cztery strefy okupacyjne.

Zagrożeniem dla państw, przedsiębiorstw, instytucji finansowych czy naukowych oraz organizacji międzynarodowych jest także **cyberterroryzm**. Polega on na wykorzystywaniu technologii informatycznych, w tym internetu, do szkolenia ofiarom ataku poprzez niszczenie, modyfikację lub kradzież danych. Działania takie podejmują organizacje przestępcze, również terrorystyczne, ale także służby specjalne wrogich państw. Celem może być między innymi zakłócenie funkcjonowania infrastruktury komunikacyjnej kraju, wpłynięcie na sytuację ekonomiczną (np. kursy walut czy akcji) czy też oddziaływanie na zachowania społeczne. Kradzież danych wojskowych może skutkować obniżeniem bezpieczeństwa militarnego państwa. Motywy takich działań mają z reguły charakter polityczny i ideologiczny bądź mogą być związane z chęcią zysku.

Jednym z głównych niebezpieczeństw cywilizacyjnych współczesnego świata są **problemy ekologiczne**. Stanowią one uboczny skutek rozwoju gospodarczego i wzrostu produkcji. Zagrożeniami stały się **zanieczyszczenie środowiska naturalnego** oraz **nadmierne wykorzystanie zasobów Ziemi**. Prace wydobywcze, regulacja rzek, wycinanie drzew, by zyskać surowiec do przeróbki lub uzyskać pastwiska i pola uprawne, **zdeprawowały krajobraz wielu obszarów planety**. Źródłem zanieczyszczeń wody, gleby i powietrza były zarówno zakłady przemysłowe, jak i nawozy sztuczne oraz chemiczne środki ochrony roślin stosowane w rolnictwie. Problemów, zwłaszcza w miastach, przysparzał **wzmagający się ruch samochodowy**. Wycinanie lasów obok emisji gazów cieplarnianych przez fabryki i elektrownie stało się główną przyczyną zmian klimatycznych określaną zbiorczo jako **efekt cieplarniany**. Przejawia się on **coraz częstszym występowaniem nietypowych, groźnych zjawisk klimatycznych**. Są to **huraganowe wiatry** oraz **powodzie** w pewnych regionach, a jednocześnie długotrwałe susze na innych obszarach. **Niedobory wody to jeden z najpoważniejszych problemów wielu krajów**, w tym coraz częściej także wysoko rozwiniętych. Coraz więcej mówi się o tym, że w przyszłości wiele konfliktów zbrojnych może być wojnami o dostęp do zasobów wody pitnej. Do sporów o wodę dochodziło już na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej.

Przemiany społeczno-obyczajowe w cywilizacji Zachodu

W krajach Zachodu nastąpiły po II wojnie światowej daleko idące zmiany w zakresie norm społecznych. Te procesy szczególnie przyspieszyły w latach 60. i 70. Objęły przekształcenia modelu rodziny, roli płci i seksualności, a także sposobu życia młodzieży, pracy oraz spędzania wolnego czasu.

Do lat 60. przeważał tradycyjny model rodziny. Opierał się on na wzorcu patriarchalnym, według którego mężczyzna, będący głową rodziny, odpowiadał za jej utrzymanie. Czasami jako jedyny podejmował pracę zawodową. Jego autorytet i władza dotyczyły zarówno żony, jak i dzieci, ewentualnie innych osób pozostających na jego utrzymaniu. Przestrzenią przeznaczoną dla kobiety pozostawał dom, a do jej zadań należała troska o jego utrzymanie i o wychowanie dzieci. W życiu towarzyskim obowiązkiem żony było dobrze się prezentować u boku męża. Wiele zawodów pozostawało dla kobiet niedostępnych. W takiej sytuacji **życie publiczne, polityczne, zawodowe było zdominowane przez mężczyzn**. Jednak **zatrudnienie kobiet** systematycznie rosło. W latach 70. w USA pracowała już ponad połowa z nich, w Europie Zachodniej poziom ten został osiągnięty 10 lat później. Długo natomiast kobiety nie miały dostępu do bardziej prestiżowych zawodów ani nie osiągały wyższych szczebli kariery. Dopiero schyłek XX w. zbliżył kobiety do rzeczywistego równouprawnienia zawodowego w krajach Zachodu.

Bohaterowie amerykańskiego serialu telewizyjnego *Father Knows Best* (ang. ojciec wie najlepiej; czytaj: fader nołs best)

Serial komediowy *Father Knows Best* miał najpierw formę radiową, a w 2. połowie lat 50. zyskał ogromną popularność w formie telewizyjnej. Stanowił pochwałę rodziny, w której każdy zna swoje miejsce – ojciec pracuje zawodowo, a matka jest gospodynią domową. Amerykańskim marzeniem tego czasu był domek na przedmieściu otoczony przyszyżonym trawnikiem i co najmniej z jednym samochodem w garażu. W takim miejscu życie miało biec harmonijnie, nikt nie występował z kontrowersyjnymi poglądami, wszyscy w okolicy zachowywali się podobnie, niemal identycznie się ubierali i urządzali wnętrza domów. W latach 60. w USA ten konsumpcyjny i tradycyjny styl życia spotkał się z gwałtownym atakiem młodego pokolenia.

Po wojnie, zwłaszcza w latach 60., nastąpiło przyspieszenie przemian obyczajowych, związanych między innymi z uniezależnieniem się kultury młodzieżowej. Efektem tego było zjawisko określane jako **rewolucja seksualna i obyczajowa**. Społeczeństwo zaczęło dopuszczać relacje intymne przed ślubem, włącznie ze wspólnym zamieszkaniem pary młodych osób, czy zupełną rezygnację z zawarcia małżeństwa. Do początku lat 70. **rozwody** stały się nie tylko legalne niemal w całej Europie (poza Irlandią, Hiszpanią i Portugalią, gdzie ich legalizacja nastąpiła najpóźniej), lecz także akceptowane społecznie. Ich liczba zaczęła też gwałtownie rosnąć. Przestało być skandalem posiadanie **nieślubnych dzieci**. Na przykład w krajach skandynawskich stanowiły one w 1960 r. około 10% urodzonych. Natomiast w 1990 r. już prawie połowa dzieci rodziła się tam

poza małżeństwami (w USA było ich wtedy 20%). Znacznie wzrosła – zwłaszcza w wielkich miastach – liczba osób, które nie wchodzi w trwałe związki. Osoby te, określane niegdyś jako stare panny i starzy kawalerowie, a dziś jako **single**, przestały być wyjątkiem.

Minispódniczka – „wynałazek” projektantki Mary Quant
(czytaj: mery kuant) – na brytyjskim znaczku pocztowym
z 2009 r.

Jednym z symboli lat 60. stała się minispódniczka – odważny element stroju będący oznaką obyczajowego wyzwolenia kobiet. Podobne kontrowersje wzbudził wcześniej dwuczęściowy strój kąpielowy, czyli bikini, które pojawiło się tuż po wojnie, a popularność zdobyło na przełomie lat 50. i 60.

Stopniowo wzrastała dostępność i skuteczność środków antykoncepcyjnych. Efektem było nie tylko łatwiejsze planowanie liczby potomstwa, lecz także **większa swoboda seksualna**, która stała się jedną z charakterystycznych cech przemiany obyczajowej. W większości krajów Zachodu u schyłku lat 60. bądź w latach 70. prawo dopuściło legalne, choć pod określonymi warunkami, dokonywanie przez kobiety **aborcji**. Wymienione czynniki miały poważny wpływ na spadek liczby urodzeń.

W latach 60. i 70. kolejne kraje **znosiły karalność kontaktów homoseksualnych**. W Stanach Zjednoczonych jako pierwszy dopuścił je **stan Illinois** (czytaj: ilinoj) **w 1962 r.** Wielka Brytania zaprzestała karania za takie kontakty w 1968 r. W Polsce karalność kontaktów homoseksualnych zniósł już kodeks karny wprowadzony w II RP w 1932 r. **Ruch na rzecz praw i swobód mniejszości seksualnych** rozwinął się na Zachodzie, początkowo głównie w USA, z końcem lat 60. jako jeden z nowych ruchów społecznych. **W 1989 r. Dania** jako pierwszy kraj **zalegalizowała jednopłciowe związki partnerskie**.

Jednym z najsilniejszych ruchów społecznych stał się **ruch feministyczny**. W omawianym okresie był to tak zwany feminizm drugiej fali – nowa faza działań na rzecz emancypacji kobiet, które zostały zapoczątkowane w XIX w. Jego przedstawicielki wskazywały, że w patriarchalnym społeczeństwie kobiety nie mają możliwości pełnej realizacji swoich ambicji – zwłaszcza w sferze zawodowej czy politycznej. Feministki domagały się także **pełnej równości dla kobiet w życiu rodzinnym** i podziale obowiązków domowych. **Postulowały, aby normy etyczne dotyczące obyczajowości i życia seksualnego były takie same dla obu płci.** Te hasła, jako związane z życiem prywatnym, okazały się szczególnie trudne do realizacji.

Tendencje w przemianach kulturowych

Nowym, ważnym zjawiskiem społecznym było **wyodrębnienie się kultury młodzieżowej**. Stało się ono charakterystyczne dla przemian w kulturze Zachodu, a inspiracje przychodziły zwłaszcza ze **Stanów Zjednoczonych**. Młodzież po raz pierwszy wytworzyła **wspólny model kulturowy, przeciwstawiony obyczajowości pokolenia rodziców**. Nastąpiło to już w latach 50. wraz z pojawieniem się takich idoli, jak James Dean (czytaj: dżejms din) czy Elvis Presley (czytaj: elwis preslej).

USA przeżywały okres rozwoju gospodarczego i **rozkwitu konsumpcyjnego stylu życia**. Jednocześnie dotyczyły je liczne **konflikty społeczne**. Związane one były z kwestią rasową, czyli brakiem równouprawnienia ludności czarnej, i nierównościami społecznymi. Od połowy lat 60. ważną rolę odgrywało narastanie sprzeciwu wobec wojny w Wietnamie. Z punktu widzenia obyczajowego i kulturowego kluczowe znaczenie zyskał **bunt młodzieży** przeciwko materializmowi i konserwatyzmowi obyczajowemu pokolenia rodziców oraz zakłamaniu w życiu politycznym. **Druga połowa lat 60.** była w USA okresem gwałtownego rozwoju ruchu hippisowskiego, protestów studenckich na uniwersytetach, manifestacji ulicznych oraz palenia kart powołania do wojska. W ten sposób przejawiał się **ruch młodzieżowej kontestacji i kontrkultury**.

Kontestacja – odrzucenie czegoś, manifestowanie sprzeciwu, najczęściej wobec pewnych norm społecznych i obyczajowych, systemu politycznego i związanych z nimi wartości czy też światopoglądu.

Kontrkultura – ruch społeczny bądź grupa społeczna, które kontestując istniejącą rzeczywistość, nie ograniczają się do samego jej negowania. W miejsce odrzucanych norm proponują własne rozwiązania i wartości, które wyrażają poprzez specyficzne zachowania i twórczość.

Hippisi odrzucali konsumpcjonizm i wartości materialne jako cel życia, gardzili kultem pieniądza, pracy oraz kariery. Uważali, że osoby ze starszego pokolenia żyją w ciągłym lęku przed opinią innych i dlatego są zakłamane, niezdolne do prawdziwych uczuć i spontanicznych zachowań. Stąd za najbardziej rewolucyjny postulat, mający zmienić społeczeństwo, uznali hasło: „**Bądź sobą!**”. Do ruchu w USA należało kilka milionów młodych ludzi. Ich naśladowców można było znaleźć we wszystkich krajach, gdzie silnie oddziaływała kultura Zachodu. Niektórzy hippisi mieszkali w **komunach**, w których nie obowiązywały własność prywatna ani utrwalony porządek społeczny. Szok wśród większości społeczeństwa wywoływały ich swobodne, barwne stroje i długie włosy, niechęć do pra-

cy zarobkowej, życie we wspólnotach zamiast w rodzinie, słuchana przez nich muzyka rockowa (czytaj: rokowa), zażywanie narkotyków i swoboda seksualna. Wśród hippisów po raz pierwszy na wielką skalę dał o sobie znać problem narkotyków prowadzących do uzależnienia, a nawet śmierci wielu z nich. Było to – obok trudnych warunków bytowych i naiwności hippisowskich wyobrażeń o budowaniu nowej wspólnoty – główną przyczyną upadku opisywanego ruchu na początku lat 70.

W sierpniu 1969 r. miała miejsce kulminacja hippisowskiej kultury w postaci Festiwalu w Woodstock (czytaj: łudstok), odbywającego się pod hasłem „3 dni pokoju i muzyki”

Rozwijająca się od lat 50. **kultura młodzieżowa** różnicowała się, tworząc liczne **subkultury** kierujące się specyficznymi wzorcami zachowań. Elementami, które miały największą moc łączenia młodych ludzi w takie wyodrębnione kulturowo grupy, były **sposób ubierania się, wystawiania i spędzania wolnego czasu**. Wszystkie wymienione elementy wytwarzały odrębny **sposób bycia** odzwierciedlający **wartości** wyznawane w danej subkulturze. Czynnikiem o szczególnym znaczeniu stała się **muzyka** i wybór jej określonego gatunku był często kluczowy dla związania się z daną subkulturą. W latach 50. **beatnicy** (czytaj: bitnicy) skupiali się wokół muzyki jazzowej, w latach 60. **hippisi** – wokół rodzącego się właśnie rocka. Własną subkulturę wytworzyła w latach 70. muzyka **punk** (czytaj: pank), a na przełomie lat 70. i 80. – **hip-hop**.

Kultura masowa – zjawisko zapoczątkowane w 2. połowie XIX w. – 100 lat później przeżywała okres niezwykłego rozkwitu. **Środki masowego przekazu**, takie jak kolorowa prasa, telewizja, internet, uzyskały wielką moc kształtowania gustów, poglądów, norm zachowania i stylów życia. Ważną rolę odgrywały także osoby osiągające medialną sławę oraz status **gwiazd i idoli** muzyki, filmu, sportu czy po prostu życia towarzyskiego. Idole, tak jak **moda** czy trendy w **sposobie spędzania wolnego czasu**, stali się przedmiotami **ogólnoświatowych działań promocyjnych i reklamowych**. Przyjmowane w świecie wzorce

Grupa holenderskich punków, 1984 r.

Nazwa „punk” (w slangu oznaczała śmiecia, wyrzutka) przyjęta przez członków tej subkultury zawierała w sobie ładunek antyspołecznego buntu. Punky wyrażali sprzeciw wobec wszelkich norm i autorytetów uznanych w społeczeństwie. Odrzucili ideologie, choć blisko im było do anarchizmu. Ich hasłem było „no future” (czyt. noł fjučer) – „nie ma przyszłości”. Stanowili w dużej mierze przeciwieństwo hippisów – kpili z hippisowskiej dobrodusznej naiwności i oderwania od życia. Byli głównie dziećmi robotników, a nie przedstawicielami klasy średniej, jak hippisi.

kulturowe miały swoje źródła głównie w krajach Zachodu, a w szczególności w Stanach Zjednoczonych.

Kultura masowa objęła różnorodne formy rozrywki i wypoczynku. Rosnącą popularnością, w tym **za sprawą transmisji telewizyjnych**, cieszyły się **widowiska sportowe**. Przekształciły się one w przedsięwzięcia na wielką skalę, przyciągające przed ekrany miliony widzów. Od lat 50. gwałtownie zaczęła rozwijać się **turystyka**. Od kolejnej dekady nawet zagraniczne wyjazdy przestały być zarezerwowane dla wąskiego grona uprzywilejowanych. Innymi miejscami **popularnej rozrywki** stały się kina, galerie handlowe i parki rozrywki.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla współczesnego świata mają omówione zjawiska demograficzne, a w szczególności ruchy migracyjne.
2. Wskaż wynalazki i odkrycia, które w największym stopniu zmieniły życie codzienne ludzi we współczesnym świecie. Uzasadnij swój wybór.
3. Przedstaw przemiany życia rodzinnego oraz pozycji kobiet, które zaszły w społeczeństwach Zachodu po II wojnie światowej.
4. W jaki sposób rozwój społeczeństwa konsumpcyjnego oraz przemiany obyczajowe wpłynęły – twoim zdaniem – na postawy życiowe ludzi i wyznawane przez nich wartości? Zastanów się, jakie były pozytywne i negatywne skutki opisanych przemian.
5. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej oraz w internecie dodatkowych informacji na temat idoli kultury młodzieżowej oraz subkultur młodzieżowych w drugiej połowie XX w. Przygotuj prezentację dotyczącą postaci i zjawisk niewymienionych w podręczniku.

21X TAK -
Solidarność

III

POLSKA PO 1945 R.

1. Przejęcie władzy przez komunistów w Polsce i postawy społeczne wobec nowego systemu politycznego

Sytuacja polityczna po zakończeniu wojny

W momencie zakończenia II wojny światowej polscy komuniści z PPR, choć sprawowali rządy, nie stanowili jeszcze jedynej liczącej się siły politycznej w kraju. Wciąż istniała **legalna opozycja**. Przy czym w jej ramach liczyło się w praktyce tylko **Polskie Stronnictwo Ludowe** na czele ze **Stanisławem Mikołajczykiem** – **wicepremierem** i **ministrem rolnictwa** w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej (zobacz rozdz. I.6.). PSL stało się **partią masową**. Skupiało 800 tysięcy członków w czasie, gdy PPR liczyła jedynie 350 tysięcy. Do PSL wstępowali nie tylko chłopi i zwolennicy ruchu ludowego. Czynili to również ci, którzy widzieli w nim siłę zdolną podjąć działania zmierzające do odtworzenia w Polsce porządku demokratycznego lub przynajmniej ograniczenia wszechwładzy komunistów. Władze zalegalizowały też chadeckie Stronnictwo Pracy, natomiast odmówiły tego Stronnictwu Narodowemu. Rozpoczęto aresztowania jego działaczy.

Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej

Biuro Polityczne KC PPR stanowiło organ kierowniczy tej partii, w praktyce sprawujący rzeczywistą władzę w Polsce Ludowej. Zostało utworzone – jako tajne – w sierpniu 1944 r., natomiast w grudniu 1945 r. ogłoszono jawnie jego istnienie. W jego skład wchodziło tylko kilka osób. Byli to najważniejsi przywódcy partyjni. Nadzorowali oni działanie zarówno partii komunistycznej, jak i struktur rządowych.

Stanisław Mikołajczyk (1901–1966)
witany w Poznaniu po przybyciu do
Polski w 1945 r.

W Polsce wierzono, że choć siła jest po stronie komunistów, to przywódca PSL zjednoczy tych, którzy chcą się im przeciwstawić. On sam z kolei liczył nie tylko na przywiązanie Polaków do wolności. Spodziewał się także, że na zupełne podporządkowanie Polski Moskwie nie pozwolą mocarstwa zachodnie, które domagały się przeprowadzenia w Polsce demokratycznych wyborów.

Z PPR i obozem komunistycznej władzy były związane partie, których powstanie zainicjowali sami komuniści. Później sterowali oni ich działalnością. Zwano je „**partiami koncesjonowanymi**”. Były to **Stronnictwo Ludowe** i **Stronnictwo Demokratyczne** oraz **Polska Partia Socjalistyczna**. Miały one niewiele wspólnego z historycznymi ugrupowaniami o tych nazwach. Spośród nich jedynie PPS starała się zachowywać pewien stopień niezależności.

Niezależną pozycję utrzymywał natomiast **Kościół katolicki**, którego komuniści początkowo nie atakowali wprost i który dzięki temu stanowił przestrzeń dla większej swobody wypowiedzi. Funkcję taką spełniał przede wszystkim katolicki „**Tygodnik Powszechny**”. Jednym z jego założycieli był znawca katolickiej nauki społecznej **ksiądz Jan Piwowarczyk**, natomiast redaktorem naczelnym – **Jerzy Turowicz**. Wkrótce zaczęło się także ukazywać czasopismo „**Znak**”. Wielkim autorytetem w społeczeństwie cieszyli się **arcybiskup metropolita krakowski Adam Sapieha** oraz **prymas Polski August Hlond**.

Władze systematycznie rozbudowywały aparat przemocy i policję polityczną, podporządkowane Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego, na czele którego stał Stanisław Radkiewicz. Na wzór sowieckiego NKWD utworzyły **Urząd Bezpieczeństwa Publicznego** – nazywany powszechnie „**bezpieką**” albo „**ubecją**” (od skrótownicy UB). Walkę ze zbrojnym podziemiem antykomunistycznym prowadziły też **Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego** i **Milicja Obywatelska**. Nieustannie represjonowano wszystkich niewygodnych dla władzy, nawet członków PSL, mimo że była to partia legalna, mająca przedstawicieli w rządzie i KRN. W latach 1945–1946 aresztowano z przyczyn politycznych około 100 tysięcy osób.

Przemieszczenia ludności

Polska była krajem, w którym **powojenne migracje ludności** odbywały się na szczególnie dużą skalę. W sumie objęły one **blisko 8 milionów osób** różnych narodowości. Wynikało to zarówno z losów Polaków w czasie wojny (wywózki w głąb ZSRR i na roboty do Niemiec, udział w walkach na Zachodzie), jak i z radykalnego przesunięcia po wojnie granic Polski oraz związanych z tym przesiedleń.

Z obszarów uzyskanych kosztem Niemiec **wysiedlono** po zakończeniu wojny **ponad 3 miliony Niemców**. Tereny te określono jako **Ziemie Odzyskane**. Nazwa ta była sposobem uzasadnienia włączenia ich do państwa polskiego – traktowano je jako dawne ziemie piastowskie, przywoływano czasy średniowiecza, kiedy Polska sprawowała władzę nad znaczną ich częścią. **Przybywali tu Polacy** z innych dzielnic nowej Polski oraz Polacy zmuszeni opuścić wschodnie tereny II Rzeczypospolitej, które znalazły się teraz w granicach ZSRR. W efekcie w końcu lat 40. ponad 80% mieszkańców Ziem Odzyskanych stanowiły osoby, które nie mieszkały tam przed wojną.

Z ziem utraconych na rzecz ZSRR przesiedlono w obręb państwa polskiego około **1,5 miliona Polaków**. Powróciło też blisko **300 tysięcy** osób **wywiezionych w czasie wojny** z obszarów okupacji radzieckiej w głąb sowieckiego imperium.

Do Polski **powróciło** prawie 3/4 osób, czyli **około 2 milionów**, które znalazły się w czasie wojny **na obszarze Niemiec** bądź w sojuszniczych **krajach Zachodu**. Decydowali się na to zwłaszcza dawni robotnicy przymusowi. Natomiast większość osób zaangażowanych w emigracyjne życie polityczne czy wojskowe postanowiła nie wracać do kraju, który uległ właśnie sowietyzacji.

Zniszczony Wrocław tuż po wojnie

Przed wojną we Wrocławiu liczącym ponad 600 tys. mieszkańców żyło kilka tysięcy Polaków. Po jego przyłączeniu do Polski nastąpił napływ ludności polskiej. Szczególnie dużo przybyło mieszkańców Lwowa. Do Wrocławia przeniesiono też lwowski Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Ossolineum). Już jesienią 1945 r. uruchomiono polskojęzyczny Uniwersytet Wrocławski.

Pomimo przesunięcia polskiej granicy wschodniej po wojnie na terenach Polski pozostała znaczna liczba **ludności ukraińskiej** (oraz mniejsza białoruskiej i litewskiej). Około **500 tysięcy** przedstawicieli tych narodowości zostało wkrótce **deportowanych w granice ZSRR**.

Działalność UPA i akcja „Wisła”

Po wojnie **Ukraińska Powstańcza Armia** kontynuowała walkę o niepodległą Ukrainę, mimo że nie miała już ona szans powodzenia. UPA działała na obszarze włączonym do ZSRR, a także na terenach Polski położonych w pobliżu jej nowej, **południowo-wschodniej granicy** (na południu ówczesnego województwa rzeszowskiego, zwłaszcza w Bieszczadach). UPA przeciwstawiała się tutaj zbrojnie deportacjom ludności ukraińskiej do ZSRR. Celem jej ataków

stał się państwowy aparat przemocy. Zdarzały się też ataki na polskie wioski. Oddziały UPA na terenie Polski liczyły od 1500 do 2000 osób. Władze skierowały do walki z nimi znaczne siły wojskowe.

Rządzący Polską komuniści uznali, że nie można być pewnym lojalności **pozostającej jeszcze w granicach Polski ludności ukraińskiej**. Zakładali ponadto, że stanowi ona oparcie dla partyzantki UPA (akcja deportacyjna nasiliła wśród Ukraińców takie postawy). Dlatego też, stosując zasadę odpowiedzialności zbiorowej, władze zdecydowały o przesiedleniu reszty Ukraińców. Nastąpiło to w ramach tzw. **akcji „Wisła”, przeprowadzonej od kwietnia do lipca 1947 r.** Około 150 tysięcy Ukraińców i Łemków (mimo że ci drudzy byli wrogo nastawieni do ukraińskiego ruchu narodowego) musiało przymusowo opuścić swoje domy bez prawa powrotu. Wiele wiosek bezpowrotnie zniknęło. Wysiedleńcy byli rozmieszczani w rozproszeniu na terenach Polski zachodniej i północnej (na obszarach poniemieckich włączonych po wojnie do państwa polskiego).

Lemkowie – grupa etniczna wywodząca się ze społeczności rusińskiej, stanowiąca najdalej na zachód wysunięty jej odłam. Zamieszkiwała historycznie obszary na pograniczu polsko-słowackim od Beskidu Sądeckiego, poprzez Beskid Niski, po Bieszczady.

W 1946 r. przebywało w Polsce około 240 tysięcy osób **narodowości żydowskiej** (ponad połowa z nich przetrwała wojnę w ZSRR i przybyła do Polski w ramach powojennych przesiedleń). Ich sytuacja była trudna i skłaniała część z nich do emigracji. Domy i mienie, które musieli porzucić w czasie okupacji, miały już nowych, polskich właścicieli – z reguły niechętnych do ich zwrotu. W wielu środowiskach nastroje antysemityczne były równie silne jak przed wojną. Wzmacniały je jeszcze rozpowszechniające się stereotypy o „żydokomunie”, które narodziły się w okresie wojny polsko-bolszewickiej z lat 1919–1920. Umocniły się one w okresie radzieckiej okupacji wschodnich terenów Rzeczypospolitej po 1939 r. w związku ze współpracą niektórych Żydów z aparatem władzy sowieckiej (odegrało to prawdopodobnie istotną rolę jako podłoże mordy dokonanej na Żydach w Jedwabnem w 1941 r.). Po objęciu władzy przez komunistów w Polsce Ludowej wskazywano z kolei na zaangażowanie osób pochodzenia żydowskiego w organach nowej władzy, szczególnie UB. W Polsce tuż po wojnie powtarzały się napaści na ludność żydowską. Najgłośniejszym z takich

Grób ofiar pogromu kieleckiego

zdarzeń stał się **pogrom kielecki 4 lipca 1946 r.**, w którym według różnych danych zginęło od 37 do 42 Żydów. Wojsko i siły milicyjne nie starały się zapobiec napaści ludności miasta na Żydów. Co więcej, niektórzy funkcjonariusze podburzali tłum. Zdarzenie to przyspieszyło **decyzję wielu Żydów o wyjeździe do Palestyny**. Wkrótce pozostało ich w Polsce około 100 tysięcy.

Polskie podziemie antykomunistyczne

W momencie ustania działań wojennych ogromna część **Polskiego Państwa Podziemnego** uznawała komunistów za władzę narzuconą z zewnątrz i **nie akceptowała nowej sytuacji politycznej**. Jednak wielu żołnierzy podziemia niepodległościowego stopniowo uświadamiało sobie nierealność marzeń o odsunięciu komunistów od władzy. Ponadto w związku z powstaniem Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej dostrzegali szansę podjęcia legalnych działań. Wielu z nich było po prostu zmęczonych walką rozpoczętą jeszcze podczas niemieckiej okupacji. Ci, którzy tak myśleli, decydowali się na **porzucenie działalności partyzanckiej**. Umożliwiła im to **amnestia ogłoszona w sierpniu 1945 r.** Jednak wielu ujawniających się członków podziemia było – wbrew regułom amnestii – represjonowanych przez władze.

Partyzanci, którzy nie złożyli broni (określani jako niepodległościowe podziemie antykomunistyczne), przeprowadzali nadal zbrojne akcje skierowane przeciw funkcjonariuszom PPR i służb bezpieczeństwa oraz przeciw sowieckim oficerom. Jednak organizacja „NIE” zaprzestała działalności już w maju 1945 r. Była to konsekwencja **aresztowania generała Leopolda Okulickiego** („proces szesnastu” – zobacz rozdz. I.6.) i **jego najbliższego współpracownika generała Augusta Emila Fieldorfa „Nila”**. Pomimo to wciąż podejmowano działalność konspiracyjną. Przykładem może być postawa jednego z wielkich bohaterów polskiego podziemia niepodległościowego – rotmistrza **Witolda Pileckiego** (zobacz rozdz. I.5.).

Witold Pilecki (1901–1948) w trakcie procesu w marcu 1948 r.

Pilecki brał udział w przygotowaniach do utworzenia organizacji „NIE”. Po wojnie udał się do Włoch, ale wkrótce z rozkazu gen. Andersa powrócił do Polski, gdzie stworzył grupę konspiracyjną przekazującą rządowi na uchodźstwie informacje na temat sytuacji w kraju. Aresztowany w maju 1947 r., został oskarżony o szpiegostwo, skazany na karę śmierci i rozstrzelany w maju 1948 r. Polski Senat określił Witolda Pileckiego – w uchwale przyjętej w 60. rocznicę jego śmierci – jako „jednego z najodważniejszych ludzi na świecie”.

Ponadto we wrześniu 1945 r. powstała kolejna **organizacja polityczno-wojskowa** kontynuująca tradycję AK – „**Wolność i Niezawisłość**” (WiN). Jej zadaniem miała być głównie działalność polityczno-informacyjna umacniająca w społeczeństwie opór wobec władzy komunistycznej. Nie planowano rozwijać partyzantki, a aktywność zbrojną ograniczono do samoobrony. Wielu dowódców oddziałów wywodzących się z AK nie podporządkowało się jednak tym zaleceniom i kontynuowało walkę partyzancką. Niektórzy potrafili przejąć kontrolę nad znacznie większym obszarem i poważnie utrudniać działania władz komunistycznych poza ośrodkami miejskimi. Jednym z najślawniejszych dowódców był major **Zygmunt Szendzielarz „Łupaszka”**. Walczył on na Białostocczyźnie, Mazurach i Pomorzu do wiosny 1947 r.

Cały czas w podziemiu działało **Narodowe Zjednoczenie Wojskowe** (związane ze Stronnictwem Narodowym). Niezależnie od niego funkcjonowała część oddziałów **Narodowych Sił Zbrojnych**. Reprezentowały one opcję skrajnej prawicy wywodzącej się z tradycji polskiego ruchu nacjonalistycznego (zobacz rozdz. I.5.).

Istniały także oddziały partyzanckie, które nie były podporządkowane żadnemu ośrodkowi politycznemu czy wojskowemu. Opierały się natomiast na autorytecie swojego dowódcy. Niektóre pozostające długo w podziemiu grupy zbrojne odchodziły od działań niepodległościowych. Walczyły już tylko o przetrwanie i przyjmowały charakter zbrojnych band, zdobywających środki do przeżycia poprzez przemoc skierowaną wobec ludności cywilnej.

W konspiracji antykomunistycznej pozostawało z końcem 1945 r. około 80–100 tysięcy osób. Z tego **kilkanaście tysięcy** znajdowało się w oddziałach zbrojnych. Z czasem zyskali miano **żołnierzy niezłomnych** bądź **żołnierzy wyklętych**. To drugie określenie odnosi się do zjadłej nagonki kierowanej przeciw nim przez propagandę Polski Ludowej.

Siły wojskowe i aparatu bezpieczeństwa, zaangażowane w walkę z podziemiem, nie pozwoliły na długie jego przetrwanie. **Aktywność NSZ poważnie osłabła już wiosną 1946 r.** Nowa amnestia uchwalona przez Sejm w lutym 1947 r. skłoniła większość partyzantów pozostających jeszcze w konspiracji do ujawnienia się i zaprzestania walki. **WiN w wyniku aresztowań został rozbity jesienią 1947 r.** Pojedyncze, niewielkie oddziały antykomunistyczne trwały jeszcze w lasach. Ich rola mogła być jednak od tego czasu już tylko symboliczna.

Rozprawa z opozycją polityczną i ugruntowanie władzy komunistycznej

Władza komunistyczna – jeszcze nie w pełni ugruntowana i mająca słabe poparcie społeczne – szukała sposobu uzyskania pozorów jej akceptacji przez obywateli. Rządzący odwlekali przeprowadzenie wyborów parlamentarnych, co czynili wbrew ustaleniom konferencji międzynarodowych Wielkiej Trójki.

Zamiast wyborów zdecydowali się na **referendum**. Nie miało ono jednak dotyczyć zasadniczych i najbardziej kontrowersyjnych kwestii związanych z nowo wprowadzanymi porządkami. Pytania referendalne dotyczyły: 1) propozycji zniesienia Senatu, 2) przekształceń gospodarczych (reformy rolnej i częściowej nacjonalizacji innych gałęzi gospodarki), 3) północnej i zachodniej granicy Polski. Zostały tak skonstruowane, aby stosunkowo łatwo uzyskać odpowiedzi „tak”, które mogły być później **wykorzystane propagandowo jako dowód uznania społecznego dla władz**.

Plakat propagandowy z okresu referendum

Władze starały się przed referendum ukazać swoich przeciwników (w tym przypadku partyzantkę antykomunistyczną) jako zagrożenie dla odbudowy kraju i reform społecznych. Oskarżano ich o zмовę ze zwolennikami powrotu burżuazji, a nawet odrodzenia faszyzmu.

Rządzący rozpoczęli wielką **kampanię pod hasłem „3 x TAK”**. Natomiast PSL wezwało do wyboru odpowiedzi „nie” na **pierwsze pytanie**. Chciało w ten sposób udaremnić zamiary władz i **dowieść poparcia mieszkańców kraju dla własnej, niezależnej polityki**. Część niepodległościowego, antykomunistycznego podziemia opowiadała się za głosowaniem „nie” na dwa pierwsze pytania. Natomiast te jego formacje, które były związane z ruchem nacjonalistycznym, wystąpiły z hasłem „3 x NIE”.

Referendum odbyło się w czerwcu 1946 r. Rządzący dysponowali odpowiednimi środkami, aby **całkowicie sfałszować jego wyniki**. Oficjalne dane mówiły o poparciu przez większość głosujących stanowiska władz. Chociaż ścisła rekonstrukcja prawdziwych danych nie jest dzisiaj możliwa, historycy mają pewność, że w przypadku pierwszego pytania zdecydowana większość obywateli głosowała według zaleceń PSL.

	Oficjalne wyniki	Prawdopodobne prawdziwe wyniki wg współczesnych polskich historyków
Pytanie 1.	67%	28%
Pytanie 2.	78%	43%
Pytanie 3	92%	67%

Wyniki referendum z 1946 r. – procent odpowiedzi „tak” na poszczególne pytania

ĆWICZENIE

1. Porównaj oficjalne wyniki referendum z szacunkami współczesnych polskich historyków. Jak duży był stopień fałszerstwa dokonanego przez władze?
2. Co mówią prawdopodobnie prawdziwe wyniki referendum o stosunku społeczeństwa do komunistycznej władzy?

Władze przygotowywały się także do zmanipulowania i sfalszowania **wyborów parlamentarnych**. Wielu działaczy opozycyjnych, w tym kandydatów na posłów, zostało aresztowanych. Zakłócano kampanię wyborczą PSL, dokonywano napaści na jego siedziby, a nawet zdarzały się morderstwa jego działaczy. W 10 spośród 52 okręgów listy wyborcze PSL zostały unieważnione. Prasa ludowców była cenzurowana i utrudniano jej rozprowadzanie. **Wybory do Sejmu Ustawodawczego** odbyły się **w styczniu 1947 r.** Władze wymusiły na wielu wyborcach udział w głosowaniu w zorganizowanych grupach, rezygnujących z prawa do tajności głosowania i jawnie oddających głos na listę bloku skupionego wokół komunistów. Ponadto – ponieważ przedstawiciele niezależnych sił nie zostali dopuszczeni do liczenia głosów – bardzo łatwe było fałszowanie wyników.

Oficjalnie ponad 80% głosów zdobył **blok wyborczy PPR i trzech stronnictw „koncesjonowanych”**. Natomiast **PSL** uzyskało **nieco ponad 10%**. W efekcie w Sejmie wyłonionym za pomocą niedemokratycznych metod ludowcy otrzymali zaledwie 28 mandatów na ogólną liczbę 444 posłów. Ich głos nie miał już praktycznie żadnego znaczenia. Sfalszowanie wyborów pozwoliło komunistom sięgnąć po pełnię władzy. Poparcie społeczne, jakim cieszyła się opozycja, nie było w stanie niczego zmienić.

Prezydentem Polski został **Bolesław Bierut** – oficjalnie bezpartyjny, choć w istocie tajny członek Biura Politycznego **PPR**. Funkcję **premiera** objął **Józef Cyrankiewicz** z „koncesjonowanego” PPS. W nowym rządzie nie było już miejsca dla **Mikołajczyka**. Zagrożony aresztowaniem, a nawet możliwym wyrokiem śmierci, **jesienią 1947 r. uciekł z kraju**.

Wcześniej, w lutym 1947 r., Sejm uchwalił **małą konstytucję**. Przyznawała ona największe uprawnienia **rządowi**, który **mógł wydawać dekrety z mocą ustaw**, i **Radzie Państwa**, której przewodniczył prezydent. Sejm nie miał realnego wpływu na rządzenie państwem. W małej konstytucji nie było mowy o prawach obywatelskich – znalazły się one w odrębnej deklaracji, która jednak nie miała tej rangi prawnej co zapisy konstytucyjne.

Przekształcenia gospodarcze

Do końca lat 40. ziemia konfiskowana na mocy **dekretu PKWN o reformie rolnej** (zobacz rozdz. I.6.) trafiła w ręce ponad miliona chłopskich rodzin. Jednak powstałe w ten sposób nowe gospodarstwa lub powiększone już istniejące miały zwykle powierzchnię nie większą niż 5 hektarów. Oznaczało to pogłębienie występującego przed wojną **problemu rozdrobnienia własności rolnej**. Mimo rozdawnictwa ziemi poparcie wsi dla nowej władzy nie było pewne. Chłopi odczuwali dotkliwie **obowiązek przymusowych dostaw żywności**.

W 1946 r. podjęto **działania zmierzające do nacjonalizacji przemysłu**. Początkowo na własność państwa przejęto bez odszkodowania **przedsiębiorstwa poniemieckie i należące do osób określonych jako „zdrajcy narodu”**. Inne zakłady miały być odbierane za odszkodowaniem. Przejmowano **wszystkie zakłady górnicze, energetyczne, przemysłu zbrojeniowego i spożywczego**. Natomiast w pozostałych gałęziach przemysłu dotyczyło to przedsiębiorstw zatrudniających **powyżej 50 robotników na jedną zmianę**. Pozostawienie w rękach prywatnych mniejszych zakładów oznaczało, że przez pewien jeszcze czas udział własności prywatnej w gospodarce będzie istotny. Jednak **przemysł wielki i średni znalazł się w rękach państwa**.

Minister przemysłu i handlu Hilary Minc wręcza dyplom uznania robotnikowi pracującemu przy budowie Powszechnego Domu Towarowego w Warszawie

Rozpoczęto także tak zwaną **bitwę o handel**, której celem było przejęcie przeważającej części obrotu towarowego przez państwo. **Prywatne sklepy zamykano** pod pretekstem nadużyć lub doprowadzano je do bankructwa niezwykle wysokimi podatkami i opłatami urzędowymi. Powstawały **sklepy państwowe**. Państwo przejęło ponadto praktycznie w całości **handel hurtowy**.

Zgodnie z modelem sowieckim gospodarka miała być sterowana centralnie, przez władze państwowe.

Już pod koniec 1945 r. utworzono w tym celu Centralny Urząd Planowania. **Z początkiem 1947 r.** uruchomiono **plan 3-letni**. Jego **głównymi celami były odbudowa kraju oraz podniesienie poziomu życia ludności**. Należało się zmierzyć z poważnym spadkiem produkcji rolnej, którego następstwem stały się braki w zaopatrzeniu miast. Wyzwanie stanowiły wojenne zniszczenia, które dotknęły **zakłady przemysłowe**, i olbrzymie wręcz straty w **środkach transportu**. W ramach planu 3-letniego stopniowo coraz bardziej skupiano się na energetyce, wydobywaniu węgla i transporcie kolejowym.

Postawy społeczne

Na postawę mieszkańców Polski wobec nowej władzy wpływały równoległe dwa przeciwstawne czynniki. Jeden stanowiło przekonanie, że jest to **władza narzucona oraz podtrzymywana z zewnątrz**, która nie daje nadziei na suwerenność Polski. Drugim była **chęć wzięcia udziału w odbudowie kraju** i marzenia o **powrocie do normalności**. Wyczerpanie ludzkiej psychiki tragicznymi przeżyciami czasów wojny i okupacji działało na korzyść rządzących, którzy obiecywali spokój oraz pracę na rzecz lepszych warunków życia. Dlatego też ludzie angażowali się w podejmowane przez władze inicjatywy gospodarcze, edukacyjne i kulturalne.

Uroczyste otwarcie linii tramwajowej nr 15 w Warszawie, marzec 1946 r.

Odtwarzanie po wojnie podstawowych elementów życia miejskiego: linii komunikacyjnych, szkół, szpitali, kin czy fabryk oraz odgruzowywanie ulic wymagało dużego wysiłku. Władze fetowały kolejne kroki na drodze do odbudowy kraju, a przy tej okazji wykorzystywały zapal ludzi do wzmacniania swojej pozycji.

Nowe władze nie zapowiadały początkowo budowy państwa o charakterze komunistycznym, wzorowanego na sowieckim modelu. Starły się raczej **ukrywać swoje rzeczywiste zamiary** i chętnie posługiwały się hasłami patriotyzmu, demokracji i jedności narodowej. Ponadto w okresie wojny programy polskich stronnictw politycznych uległy radykalizacji – w deklaracji Rady Jedności Narodowej, która była ich reprezentacją, znalazły się już w 1944 r. stwierdzenia o „uspołecznianiu kluczowych przemysłów” oraz „szerokiej akcji przebudowy ustroju rolnego”. Na tym tle reformy podejmowane przez komunistów nie wydawały się tak skrajne. Zwłaszcza intelektualści o lewicowych poglądach chcieli wierzyć w dobre intencje komunistów.

Sprzeciw powinny od początku budzić komunistyczne **metody zdobywania i sprawowania władzy**, które stawały się coraz brutalniejsze. Tymi, którzy przy-
mykali na to oczy, kierowały lęk o własny los, naiwność bądź obniżone przez
lata wojny standardy moralne. Następujące przeobrażenia wywoływały opór
wśród tych Polaków, którzy nie mogli pogodzić się z komunistyczną ideologią
oraz stopniowym zniewalaniem społeczeństwa i uzależnianiem Polski Ludowej
od ZSRR. Wiele emocji budziła też utrata ziem na wschód od Bugu.

**PPR i partie z nią związane mogły liczyć na akceptację zdecydowanej
mniejszości mieszkańców kraju.** Źródłem ich władzy była przede wszystkim
siła, a nie popularność społeczna. Sprzeciw wobec ich polityki wyrażano nie
tylko poprzez – raczej ograniczone – wsparcie podziemia niepodległościowego.
Dawał o sobie znać także w postaci demonstracji ulicznych czy strajków robot-
niczych.

Rządzący potrafili jednak wykorzystać **pragnienie** wielu – zwłaszcza młodych
ludzi – **budowy od podstaw nowej, sprawiedliwej rzeczywistości.** Nacjona-
lizacja handlu i przemysłu oraz większej własności ziemskiej uderzała w naj-
zamożniejsze grupy polskiego społeczeństwa. Komuniści wyraźnie wskazywali
burżuazję i ziemiaństwo, a w pewnym stopniu także drobnomieszczaństwo jako
swoich wrogów. Te warstwy były też wobec komunistów najbardziej nieufne.
Z kolei robotnicy i małorolni chłopi zajmowali wiele miejsca w propagandzie
komunistów i byli przez nich faworyzowani. Niekoniecznie przynosiło to zdecy-
dowaną poprawę ich warunków bytowych, oznaczało jednak wyraźne **zmniej-
szenie się dysproporcji majątkowych** w społeczeństwie. Zapoczątkowanie **ak-
cji upowszechniania oświaty** czy **elektryfikacji wsi** dawało wymierne korzyści
społecznościom pozostającym wcześniej na marginesie przemian cywilizacyj-
nych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw metody, jakimi władze komunistyczne zwalczały postawy i dzia-
łania opozycyjne w polskim społeczeństwie.
2. Omów działalność podziemia antykomunistycznego w Polsce.
3. Scharakteryzuj działania podjęte przez PSL i Stanisława Mikołajczyka
w latach 1945–1947. Jak oceniasz ich słuszność i skuteczność? Uzasadnij
swoją opinię.
4. Wyjaśnij, na czym polegały zmiany gospodarcze przeprowadzone w Polsce
po wojnie. Wskaż najważniejsze przemiany społeczne, które były ich na-
stępstwem.
5. Wytłumacz, jakie były przyczyny zróżnicowania postaw społecznych wobec
władzy komunistycznej.

2. System stalinowski w Polsce i załamanie się tego systemu

Dyktatura partii komunistycznej

Komuniści, po rozprawieniu się z opozycją, zmierzali do **objęcia kontrolą wszystkich dziedzin życia publicznego** oraz do **uniemożliwienia jakiegokolwiek debaty nad kwestiami społeczno-politycznymi**. W pierwszej kolejności zatroszczyli się o spójność własnej partii i posłuszeństwo w jej szeregach. Celem ataku stali się ci **działacze PPR**, którzy wydawali się bardziej samodzielni, a zwłaszcza podważali słuszność ścisłego powielania w Polsce sowieckiego modelu i rozwiązań społeczno-gospodarczych. Oskarżono ich o „**odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne**”. Dotyczyło to między innymi **Władysława Gomułki**. Z końcem lata 1948 r. pozbawiono go funkcji **I sekretarza Komitetu Centralnego PPR**. Jego miejsce zajął **Bolesław Bierut** uznawany za całkowicie posłusznego Stalinowi.

Komuniści chcieli przedstawiać się jako jedyni reprezentanci robotników. W tym celu przeprowadzili w **grudniu 1948 r. kongres zjednoczeniowy PPR i PPS** oznaczający w rzeczywistości wchłonięcie drugiej partii przez partię komunistyczną. W ten sposób powstała **Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR)**, na której czele stanął **Bierut**, nadal sprawujący urząd **prezydenta Polski**.

Pod koniec 1949 r. nastąpiło połączenie koncesjonowanego Stronnictwa Ludowego i resztek PSL w **Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL)**. W 1950 r. zaprzestano działalności Stronnictwa Pracy, a część jego członków wstąpiła do **Stronnictwa Demokratycznego**. Obie te partie były całkowicie zależne od **PZPR sprawującej rzeczywistą władzę**. W Polsce Ludowej istniały ponadto liczne organizacje społeczne, kulturalne, młodzieżowe, a także związki zawodowe. Nie reprezentowały one jednak społeczeństwa ani nie wyrażały interesów po-

Bolesław Bierut (1892–1956)
w otoczeniu dzieci w swoje
59. urodziny, 1951 r.

Propaganda komunistyczna stopniowo budowała wokół Bieruta kult jednostki na wzór tego, jakim otaczano Stalina w ZSRR. Przedstawiano go przyjmującego snopy zbóż od rolników, wizytującego place budowy bądź otoczonego dziećmi.

szczególnych środowisk. Odgrywały wręcz przeciwną rolę – stanowiły **narzędzia kontroli i sterowania polskim społeczeństwem**. Przynależność do nich była z reguły przymusowa.

22 lipca 1952 r. uchwalono **konstytucję**. Wprowadzała ona nową nazwę państwa polskiego – **Polska Rzeczpospolita Ludowa (PRL)**, a jako suwerena wskazywała „lud pracujący miast i wsi”.

Formalnie funkcję głowy państwa pełniła odtąd **kolegialnie Rada Państwa**. Urząd prezydenta został zlikwidowany. **Bierut** objął wkrótce stanowisko **premiera, przy czym pozostał na czele PZPR**. W rzeczywistości to właśnie **I sekretarz partii** był najważniejszą osobą w państwie. Funkcjonariusze administracji państwowej podlegali partyjnym. Obok Bieruta największe wpływy mieli wówczas **Jakub Berman** – sterujący aparatem terroru – i **Hilary Minc** – odpowiadający za gospodarkę.

Sejm tylko teoretycznie stanowił najwyższą władzę ustawodawczą. W rzeczywistości **jego działalność mało znaczyła**. Również wybory do Sejmu okazały się fikcją, gdyż rządzący przedstawiali w każdym okręgu wyborczym tylko **jedną listę – Frontu Jedności Narodu – zawierającą nazwiska tylu kandydatów, ile było mandatów poselskich**. Listy te miały wcześniej zostać ustalone przez funkcjonujące w PRL stronnictwa polityczne, ale **w praktyce mandaty rozdzielała PZPR**.

Legitymacja członka KC PZPR należąca do Konstantego Rokossowskiego – sowieckiego marszałka, który w 1949 r. został ministrem obrony narodowej PRL

Na najwyższych szczeblach dowódczych polskiej armii umieszczano coraz więcej wojskowych z ZSRR. Wprawdzie Konstanty Rokossowski miał w połowie polskie pochodzenie (ojciec Polak, matka Rosjanka), jednak w okresie, kiedy został ministrem w polskim rządzie, bez wątplenia nie czuł się Polakiem.

Sprawowanie kontroli i tłumienie niezależności myślenia komuniści opierali także na **zabiegach propagandowych**. Telewizja praktycznie jeszcze wówczas nie istniała, natomiast ważną rolę odgrywały radio oraz odcinki **Polskiej Kroniki Filmowej** wyświetlane w kinach przed seansami filmowymi. Wszechobecne były plakaty propagandowe. **Działalność wydawnicza** (prasa, książki) znalazła się w **rękach państwa**.

Celem władz było **podporządkowanie życia intelektualnego i kulturalnego kraju ideologii komunistycznej**. W wytycznych dla twórców określano oczekiwania, jakie miała wobec nich partia. Narzucono je w trakcie **zjazdów poszczególnych środowisk ludzi kultury**, które odbyły się w **1949 r.** Treści i idee, których upowszechniania żądano, opierały się na **wzorcach radzieckiego socrealizmu**.

Socrealizm (czyli realizm socjalistyczny) – doktryna i kierunek w różnych dziedzinach kultury obowiązujący w ZSRR od lat 30. i narzucany krajom podporządkowanym Moskwie. Socrealistyczne dzieła sztuki wyróżniały się przesłaniem wypływającym z ideologii komunistycznej i łatwą do zrozumienia formą. Przedstawiane były głównie: praca robotników, tematy ludowe, dzieje oraz współczesność ruchu rewolucyjnego i jego przywódców.

Socrealistyczne **literatura i film** opiewały wysiłek produkcyjny robotników i poddanych kolektywizacji chłopów. **Malarstwo i rzeźba** prezentowały – wyobrażonych **nie tyle realistycznie, ile heroicznie** – górników i murarzy, szczęśliwe traktorzystki i przywódców partyjnych otoczonych wielbiącą ich młodzieżą. **Architektura** korzystała ze stylów historycznych, uzyskując pseudoklasycystyczny wygląd. Cechowała ją symetria i pomnikowa wręcz dostojność.

Ulica Marszałkowska w Warszawie w sierpniu 1954 r. z widocznym Pałacem Kultury i Nauki

W okresie, kiedy Warszawa wciąż pozostawała w dużej części miastem ruin, największą inwestycją budowlaną w Polsce stał się Pałac Kultury i Nauki. Został wzniesiony w latach 1952–1955 z inicjatywy Stalina jako „dar narodów radzieckich dla narodu polskiego”. Ta reprezentacyjna budowla powieliała monumentalizm radzieckiej architektury, uwzględniała jednak także elementy polskiej tradycji architektonicznej.

Represje wobec przeciwników politycznych

Na przełomie lat 40. i 50. skrajnie zastrzono metody sprawowania władzy. Atmosferę strachu wprowadzały między innymi **procesy polityczne**. Część z nich odbywała się w sposób **tajny**. Inne miały formę **procesów pokazowych** – były szeroko nagłaśniane, relacjonowane przez prasę i radio. Aresztowanym stawiano najpoważniejsze zarzuty, jednocześnie z reguły całkowicie zmyślane, takie jak: działalność szpiegowska na rzecz państw zachodnich, usiłowanie obalenia ustroju państwa, sabotaż gospodarczy. W celu wymuszenia fałszywych zeznań stosowano **znęcanie się fizyczne i psychiczne**. Oskarżonymi byli przede wszystkim **członkowie podziemia antykomunistycznego**.

Wśród aresztowanych znalazło się także wielu **byłych oficerów i żołnierzy Armii Krajowej**, między innymi **generał Emil Fieldorf „Nil”**. Proces oparty na wymuszonych torturami fałszywych zeznaniach jego podwładnych zakończył się wyrokiem śmierci. Wobec faktu, że bezpodstawność zarzutów była jasna dla samych osądzających generała, można w tym wypadku mówić o tak zwanym **mordzie sądowym**. Aresztowania obejmowały także niektóre niewygodne osoby z obozu władzy. **W 1951 r. aresztowano** byłego przywódcę PPR – **Władysława Gomułkę**. Jego proces nie doszedł jednak do skutku. Przez kilka lat więziono go bez wyroku sądowego.

Władza a Kościół katolicki

Siła oddziaływania na społeczeństwo polskie **Kościół katolickiego** skłaniała początkowo władze komunistyczne do ostrożności w relacjach z nim. Stanowiła jednak także wyzwanie i w dalszej perspektywie zapowiadała nieuchronną konfrontację. Rządzący pragnęli złamać niezależność Kościoła i ograniczyć jego wpływ. Ponadto prowadzili z nim walkę o świadomość Polaków, gdyż ateizm stanowił część komunistycznej ideologii, na której opierał się nowy ustrój. Przymusowym państwowym zarządem objęto kościelną organizację charytatywną „Caritas” i prowadzone przez nią żłobki, przedszkola, sierocińce oraz placówki opieki społecznej. **Utrudniano działalność** związanych z Kościołem **organizacji społecznych i wydawnictw**. Stopniowo **likwidowano nauczanie religii w szkołach**. Z uniwersytetów usuwano wydziały teologii katolickiej. W 1950 r. zdecydowano się na **odebranie Kościołowi majątków ziemskich** poprzez objęcie ich reformą rolną (reforma z 1944 r. czyniła dla nich wyjątek i dotąd ziemia kościelna nie podlegała konfiskacie).

Władze próbowały rozbijać Kościół w Polsce od wewnątrz. W tym celu kierowały ataki głównie przeciwko kościelnym hierarchom, stwarzając zarazem pozory popierania nowego ustroju przez ogół niższego duchowieństwa. Miał temu posłużyć tworzony przez władze ruch tak zwanych **księży patriotów**. Włączyło się do niego

około 10% duchowieństwa. Jego uczestnicy odcinali się od polityki Episkopatu Polski i wspierali stanowisko władz. Jako polityczną reprezentację katolików polskich rządzący starali się przedstawiać **stowarzyszenie „PAX”**, którego działacze uznawali ideologię komunistyczną za możliwą do pogodzenia z chrześcijaństwem.

Duchowni byli ofiarami aresztowań i procesów sądowych – w więzieniach znalazło się około tysiąca z nich. Na początku 1951 r. zatrzymano **biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka**, a w kolejnym roku duchownych i świeckich pracowników **krakowskiej kurii arcybiskupiej** – oskarżonych o szpiegostwo. We wrześniu 1953 r. biskupa Kaczmarka skazano w procesie pokazowym na 12 lat więzienia (wśród zarzutów znajdowała się próba obalenia ustroju siłą).

W marcu 1953 r. zamknięto „Tygodnik Powszechny”. Pretekstem stała się odmowa redakcji zamieszczenia nekrologu wychwalającego zmarłego właśnie Stalina. Przez następne 3 lata tytuł ten był zawłaszczony przez „PAX”.

Rządzący starali się kontrolować obsadę stanowisk kościelnych, naciskali na obsadzanie ich przez „księży-patriotów”. Na początku 1953 r. **wydano dekret, uzależniający każdą nominację od zgody władz**. Episkopat Polski odmówił podporządkowania się temu dekretowi. Władze zwróciły się także przeciwko najwyższemu dostojnikowi Kościoła polskiego – **prymasowi Stefanowi Wyszyńskiemu**. We wrześniu 1953 r. został on **zatrzymany i osadzony w odosobnieniu** w klasztorze. Przez kolejne 3 lata był przetrzymywany bez procesu w różnych domach zakonnych. Dopiero w zaistniałej sytuacji Episkopat zdecydował się złożyć ślubowanie na wierność PRL.

Prymas Stefan Wyszyński w otoczeniu dostojników kościelnych w okresie osadzenia w klasztorze w Komańczy, 1955 r.

Stefan Wyszyński objął funkcję prymasa Polski w listopadzie 1948 r. i sprawował ją do śmierci w 1981 r. Bardzo długo starał się uzyskać kompromis w relacjach z władzami komunistycznymi, dopiero dekret Rady Państwa z lutego 1953 r. o obsadzaniu stanowisk kościelnych ostatecznie zniweczył te nadzieje.

Przemiany gospodarcze i społeczne

Realizacja **planu 3-letniego** dobiegła końca w 1949 r. i był to jedyny w dziejach Polski Ludowej plan, którego **założenia udało się zrealizować** – zwłaszcza w zakresie produkcji przemysłowej. **Położenie materialne ludności poprawiało się jednak bardzo powoli**. Wiele problemów przyniosła likwidacja inicjatywy prywatnej w przemyśle i handlu oraz niedostateczne wsparcie rozwoju rolnictwa. Efektem były trudności w zaopatrzeniu sklepów w podstawowe artykuły. Ponadto **w 1950 r. przeprowadzono wymianę pieniędzy**, w wyniku której mieszkańcy Polski utracili aż 75% swoich oszczędności. Reforma walutowa za-

hamowała inflację, a jednocześnie uderzała w tych, którzy nawet w warunkach gospodarki socjalistycznej potrafili się dorobić.

Na lata 1950–1955 przygotowano plan 6-letni. Tym razem postawiono przede wszystkim na **rozwój przemysłu ciężkiego**, w tym produkcji zbrojeniowej. Naśladowano w ten sposób bezpośrednio wzory sowieckie. Do największych inwestycji należały zakłady chemiczne w Oświęcimiu, fabryki samochodów na warszawskim Żeraniu i w Lublinie, a zwłaszcza **kombinat metalurgiczny w podkrakowskiej Nowej Hucie**, który w 1954 r. otrzymał miano **Huty im. Lenina**. Mniej uwagi przywiązywano do potrzeb konsumpcyjnych ludności, sektora usług i transportu.

Polski znaczek pocztowy z 1951 r. wyemitowany w związku uruchomieniem planu 6-letniego

Uprzemysłowienie nie było oparte na modernizacji technologii produkcji, lecz na **wzroście zatrudnienia** i próbie wymuszenia na robotnikach nadzwyczajnego wysiłku. Miało temu służyć **współzawodnictwo pracy**. Kolejne osoby, określane jako „przodownicy pracy”, przekraczały normy produkcji nawet o kilkaset procent. Przeciętna wydajność pracy była jednak w rzeczywistości niska.

W rolnictwie, budownictwie, transporcie oraz w odniesieniu do **sytuacji materialnej ludności założeń planu 6-letniego nie udało się zrealizować**. Natomiast w **przemśle**, przede wszystkim **metalowym i maszynowym**, nawet **je przekroczone**. Głównym partnerem handlowym powojennej Polski był Związek Radziecki. Tuż po wojnie wymuszona została umowa o sprzedaży do ZSRR węgla

po cenach wielokrotnie niższych niż rynkowe. Bilans handlowy był niekorzystny dla PRL, między innymi z powodu zaniżonych kursów walutowych, na podstawie których prowadzona była wymiana handlowa.

Wielkie zakłady oraz szereg mniejszych, jakie zaczęto budować, **przyciągnęły do miast dużą liczbę mieszkańców wsi**. Dzięki temu zmniejszyło się przeludnienie na wsiach. W miastach rozrastała się natomiast grupa **robotników niewykwalifikowanych**. Młodzi, wyrwani z dotychczasowego otoczenia społecznego, byli podatni na propagandę i komuniści spodziewali się znaleźć w nich oparcie dla swoich rządów. Ważnym elementem powojennych przemian społecznych stał się **wzrost zatrudnienia kobiet**, także w zawodach zdominowanych dotychczas przez mężczyzn. Aktywność zawodowa kobiet była wówczas większa w krajach socjalistycznych niż na Zachodzie.

Dużą rolę w przemianach społeczno-gospodarczych odegrało upowszechnienie oświaty. Około miliona dorosłych osób objęto programem **likwidacji analfabetyzmu**. Poza tym w 1948 r. wprowadzono **11-letnią obowiązkową naukę szkolną** (7 klas szkoły podstawowej i 4 średniej). Rozwijano **szkolnictwo zawodowe**. Edu-

kacja na poziomie wyższym stała się bezpłatna. Rostała liczba studentów o pochodzeniu chłopskim i robotniczym. Dawalo to osobom należącym do tych grup szansę **awansu społecznego**. Poziom nauczania na wyższych szczeblach edukacji obniżały jednak **likwidacja swobody intelektualnej kadry nauczającej** oraz poddanie działalności naukowej i dydaktycznej wymogom ideologii komunistycznej. Z uniwersytetów usunięto też niektórych wybitnych przedstawicieli kadry profesorskiej.

Podobnie jak w innych dziedzinach życia, rządzący chcieli się zbliżyć do modelu sowieckiego także **w rolnictwie**. W związku z tym podjęto **działania zmierzające do likwidacji prywatnej własności rolnej** i zastąpienia jej państwową (**Państwowe Gospodarstwa Rolne – PGR**) oraz spółdzielczą na wzór radzieckich kołchozów (**Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne**). Te ostatnie tworzone w procesie **kolektywizacji indywidualnych gospodarstw chłopskich**, która wzbudziła jednak tak poważny opór, że **objęła tylko niewielką część chłopskich rodzin**. Do końca 1955 r. w ramach spółdzielni znalazło się nieco ponad 9% ziemi uprawnej w kraju. Natomiast PGR-y – tworzone najczęściej z gospodarstw poniemieckich na Ziemiach Odzyskanych oraz w majątkach odebranych polskim ziemianom – objęły ponad 12%. Chłopów, którzy gospodarowali indywidualnie, w 1951 r. ponownie obciążono obowiązkowymi dostawami produktów rolnych (zniesionymi kilka lat wcześniej). Wymiar tych dostaw był niezwykle wysoki, a jeśli ktoś nie wywiązywał się z narzuconych zobowiązań, karano go grzywną lub więzieniem.

Początki rozkładu systemu stalinowskiego

Śmierć przywódcy ZSRR Stalina w marcu 1953 r. nie zaowocowała początkowo przełomem w działaniach komunistycznego kierownictwa PRL. Nasilały się wręcz represje wobec społeczeństwa.

Elitą władzy wstrząsnęła natomiast jesienią 1954 r. seria audycji *Za kulisami bezpieki i partii*, nadawanych przez emigracyjne Radio Wolna Europa. Ich autor – zbiegły na Zachód wysoki funkcjonariusz UB – ujawnił skalę państwowego terroru i stopień zależności polskich komunistów od ZSRR. W grudniu 1954 r. władze **rozwiązały Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego** i ograniczyły wszechmoc aparatu represji. W tym samym miesiącu **zwolniono z więzienia Władysława Gomułkę**.

Głosy krytyczne wobec istniejącej rzeczywistości zaczęły się pojawiać nawet w oficjalnej prasie, między innymi w **studenckim tygodniku „Po prostu”**. Powstawały ponadto kluby dyskusyjne, w których osoby o różnych światopoglądach debatowały o problemach kraju.

12 marca 1956 r. zmarł w Moskwie Bolesław Bierut. Nastąpiło to w dwa tygodnie po wygłoszeniu przez **Nikitę Chruszczowa referatu o kulcie jednostki** (zobacz rozdz. II.2.). Rozpowszechnienie też referatu oddziało na kierownictwo

PZPR. Jego członkowie zaczęli głośno przyznawać, że w minionych latach prowadzono mylną politykę. Nie było wśród nich zgody co do dalszej strategii politycznej. Część chciała zrzucić odpowiedzialność za stalinizację Polski na wybranych działaczy partyjnych i zachować władzę bez dokonywania znaczniejszych zmian. Inni domagali się rzeczywistej demokratyzacji stosunków wewnątrzpartyjnych i liberalizacji polityki społecznej. W kwietniu 1956 r. uchwalono **amnestię dla więźniów politycznych**. Tysiące osób prześladowanych i więzionych przez reżim odzyskało wolność.

„Poznański czerwiec” i „polski październik”

Sytuacja w Polsce – **położenie materialne ludności i brak swobody życia publicznego** – wywoływały coraz większy gniew społeczny.

Manifestacja uliczna w Poznaniu
28 czerwca 1956 r.

28 czerwca 1956 r. wybuchł **strajk pracowników Zakładów im. Hipolita Cegielskiego** (wówczas im. Józefa Stalina) **w Poznaniu**. Jego uczestników poparły załogi innych przedsiębiorstw. Wkrótce **miasto ogarnęły demonstracje**, do których włączali się poznaniacy, zwłaszcza młodzi ludzie. Nieśli białe-czerwone sztandary i transparenty z hasłami: „Chcemy jeść”, „Żądamy chleba”, „Wolność”. Slogany te szybko zostały uzupełnione hasłami antykomunistycznymi i antysowieckimi. Manifestantów mogło być nawet 100 tysięcy. Zaatakowali oni siedziby władz partyjnych i organów represji, a niektórzy z nich zdobyli broń.

Władze postanowiły **bezwzględnie stłumić rewoltę**. Do Poznania skierowano 10 tysięcy żołnierzy, kilkaset czołgów i wspierające je jednostki UB i milicji. W ciągu jednej doby wystąpienie mieszkańców miasta zostało spacyfikowane. Zginęło co najmniej 50 demonstrantów, w tym 17 nieletnich.

Propaganda komunistyczna starała się przedstawić wydarzenia poznańskie jako inspirowane przez „wrogie Polsce ośrodki imperialistyczne i reakcyjne podziemie”. Jednak wrzenie społeczne narastało, a robotnicy w Polsce nie mieli zaufania do rządzących. W wielu zakładach pracy toczyły się **debaty** i powstawały **samorządy robotnicze**.

Władze zdały sobie sprawę, że będą zmuszone do pewnych zmian politycznych. Uspokojeniu nastrojów społecznych miało posłużyć **powierzenie kierownictwa partii Gomułce**. Cieszył się on znaczną popularnością z powodu względnie niezależnej postawy na progu epoki stalinowskiej i późniejszego aresztowania. Fakty te niepokoiły jednak przywódców radzieckich, którzy początkowo byli gotowi nie dopuścić go do władzy. Gdy **19 października 1956 r. obradował**

KC PZPR, niespodziewanie przybyła **delegacja radziecka z Chruszczowem na czele**. Jednocześnie kolumny czołgowe wojsk radzieckich stacjonujących w Polsce otrzymały rozkaz przemieszczenia się w kierunku Warszawy.

Gomułka przekonał jednak Chruszczowa, że jest politykiem lojalnym wobec Moskwy i nie zamierza zrywać układów wiążących PRL ze Związkiem Radzieckim. Zapewnił go także, że sytuacja w Polsce nie wymknie się spod kontroli partii komunistycznej.

Władysław Gomułka został I sekretarzem KC PZPR, czyli w praktyce przywódcą państwa. Początkowo ta zmiana u steru rządów została przyjęta w społeczeństwie entuzjastycznie.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragment referatu wygłoszonego przez Władysława Gomułkę na VIII Plenum KC PZPR 21 października 1956 r.

Nie chciałbym szerzej powracać do smutnych kart przeszłości, w której panował u nas system kultu jednostki. System ten gwałcił zasady demokratyczne i praworządność. Przy tym systemie łamano charaktery i sumienia ludzkie, deptano ludzi, opluwano ich cześć. Oszczerstwo, kłamstwo i fałsze, a nawet prowokacje służyły za narzędzia sprawowania władzy.

Doszło i u nas do tragicznych faktów, że niewinnych ludzi posłano na śmierć. Wielu innych więziono niewinnie nieraz przez długie lata, w tym również i komunistów. Wielu ludzi poddawano bestialskim torturom. Siano strach i demoralizację. Na glebie kultu jednostki wyrastały zjawiska, które naruszały, a nawet przekreślały najgłębszy sens władzy ludowej.

Z tym systemem skończyliśmy, względnie kończymy raz na zawsze.

XX wiek. Daty, fakty, opinie, t. 5, P. Radzikowski, A. Adamczyk, 1956–1968, red. M. Szluc, A. Ruchałowski, Kraków 2003, s. 18.

ĆWICZENIE

Wyjaśnij, w jaki sposób Władysław Gomułka ocenił w oficjalnym przemówieniu epokę stalinowską w Polsce.

Władysław Gomułka (1905–1982)

Gomułka rozpoczął rządy z ogromnym kredytem zaufania w polskim społeczeństwie. W rzeczywistości nie zamierzał jednak czynić realnych starań o uniezależnienie Polski od ZSRR ani przeprowadzić demokratyzacji ustroju. Był kolejnym człowiekiem władzy, którego interesowały przede wszystkim rozgrywki o umocnienie swojej pozycji.

W Polsce, podobnie jak w ZSRR, **następowała „odwilż”**. Ograniczono rozmiary kontroli organów bezpieczeństwa nad życiem społecznym. Dawne UB zastąpiło **Służbą Bezpieczeństwa (SB)**, która z reguły nie sięgała po tak drastyczne środki terroru państwowego, jakie stosowano w czasach stalinowskich. Z resortów siłowych i wojska **odwołano radzieckich „doradców”**. Do Moskwy powrócił też marszałek Rokossowski.

Wstrzymano proces kolektywizacji rolnictwa. Chłopi zrzeszeni w Rolniczych Spółdzielniach Produkcyjnych **uzyskali prawo do ich opuszczenia**. Ogromna większość powróciła do indywidualnego gospodarowania. **Duże zmiany nastąpiły w kulturze**, która otworzyła się na wpływy Zachodu i uzyskała możliwość porzucenia socrealistycznych wytycznych. Większą swobodę uzyskały stowarzyszenia społeczne, organizacje młodzieżowe i prasa.

Władze powróciły do **polityki kompromisów w relacjach z Kościołem katolickim. Wolność odzyskali prymas Wyszyński** (co dla społeczeństwa miało wymiar wręcz symboliczny) i inni duchowni. Unieważniono dekret o obsadzie stanowisk kościelnych z 1953 r. Przywrócono dobrowolne lekcje religii w szkołach. „Tygodnik Powszechny” zwrócono prawowitej redakcji. Zezwolono na powstanie **Ogólnopolskiego Klubu Postępowej Inteligencji Katolickiej i czterech kolejnych takich klubów (KIK-ów)** w największych miastach Polski.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw metody, jakimi w okresie stalinowskim władze komunistyczne umacniały swoje rządy i starały się kontrolować społeczeństwo.
2. Omów założenia i następstwa polityki gospodarczej prowadzonej w okresie realizacji planu 6-letniego.
3. Wyjaśnij, jakie były przyczyny narastającego rozkładu stalinowskiego modelu sprawowania władzy w Polsce. Scharakteryzuj postawy społeczne i działania podejmowane przez Polaków w trakcie „poznańskiego czerwca” i „polskiego października”.
4. Scharakteryzuj sytuację Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1949–1956 i jego rolę społeczną.

3. PRL od Gomułki do Gierka

PRL pod rządami Gomułki

Wkrótce po objęciu władzy Władysław Gomułka uznał, że nie może pozwolić, aby przeobrażenia zachodzące w polskim życiu społeczno-politycznym zaszły zbyt daleko. Dlatego **zatrzymano postępy demokratyzacji i zahamowano rozwój samorządu pracowniczego**. Ponownie **ograniczono swobodę wypowiedzi**. W październiku 1957 r. **zamknięto „Po prostu”**, co było posunięciem symbolicznym. Protestujący studenci spotkali się z brutalną interwencją milicji.

Okres po objęciu władzy przez Gomułkę zyskał nazwę **„małej stabilizacji”**. Cechowało go **złagodzenie metod sprawowania władzy**. Pozwalało to żyć w poczuciu względnej normalności i bezpieczeństwa, a nie w ciągłym strachu, jak w epoce stalinowskiej. **Poprawiło się** przy tym **zaopatrzenie w sklepach**. Było to efektem większego zainteresowania władz rozwojem tych gałęzi przemysłu, które zaspokajały **codzienne potrzeby** Polaków. **Płace** realne także stopniowo **wzrastały**. Poprawa w położeniu materialnym ludności nie była jednak daleko idąca, a nawet jeśli pensja wystarczała na zakup upragnionych dóbr, trzeba było na nie czekać w długich kolejkach.

Pralka wirnikowa „Frania”, gramofon „Bambino”, telewizor „Nefryt”

Za czasów Gomułki dla wielu zwykłych obywateli dostępne stały się towary ułatwiające życie, jak pralki wirnikowe, i uprzyjemniające je, jak gramofony. Popularność zdobyła telewizja, choć do 1970 r. był dostępny tylko jeden kanał, a odbiornik telewizyjny miała wówczas mniej niż połowa gospodarstw domowych. Jedynie bardzo nieliczni mogli stać się właścicielami samochodu.

Prawdziwej stabilizacji sytuacji gospodarczej nie udało się osiągnąć. **Przyrost produkcji rolnej był niewielki**. Dotyczyło to zwłaszcza mięsa, które w dodatku eksportowano w coraz większych ilościach za granicę. Oznaczało to, że zaczynało go brakować w sklepach. Rządzący starali się pogodzić produkcję konsumpcyjną z **ponownym zwiększeniem inwestycji w przemysł ciężki** (zwłaszcza chemiczny i elektromaszynowy oraz wydobywcę surowców).

Już z końcem lat 50. komunistyczne władze ponownie **zaostrzyły politykę wobec Kościoła**. Wycofano ostatecznie religię ze szkół. Utrudniano budowę nowych obiektów sakralnych. Państwowe media prowadziły kampanię propagandową wymierzoną w autorytet Kościoła. Ścisłym nadzorem objęto seminaria duchowne, a część z nich zlikwidowano. W ciągu kilku lat, gdy Kościół przygotowywał się do **obchodów Millenium Chrztu Polski** (przypadającego w 1966 r.), władze starały się ograniczać udział wiernych w uroczystościach. Szczególny wzrost napięcia nastąpił w **1965 r.**, po tym jak **biskupi polscy zwrócili się do biskupów niemieckich z listem**, w którym zawarto słowa „**udzielamy wybaczenia i prosimy o nie**”. Dla władz był to pretekst do oskarżenia hierarchów kościelnych o działanie wbrew polskim interesom narodowym.

Kościół „Arka Pana” w Nowej Hucie (Kraków). Widok współczesny

Robotnicza Nowa Huta miała być dzielnicą zamieszkaną przez ludzi o nowej, socjalistycznej świadomości, wolnej od wpływów religii. Dlatego władze nie chciały, aby powstawały tam świątynie katolickie. Wprawdzie w okresie odwilży wydały zgodę na budowę kościoła w dzielnicy Bieńczyce, jednak po dwóch latach ją cofnęły. Gdy w 1960 r. nakazano usunięcie postawionego tam przez wiernych krzyża, wywołało to poważne rozruchy uliczne. Kościół ostatecznie powstał w 1977 r.

Swoboda życia intelektualnego była stopniowo ograniczana z pomocą cenzury oraz nacisków wywieranych na twórców kultury i nauki. W **1964 r.** 34 pisarzy i profesorów przygotowało **list do władz – List 34**, w którym **domagali się zmiany polityki kulturalnej państwa**. Jego inicjatorami byli poeta **Antoni Słonimski** i literaturoznawca **Jan Józef Lipski**. Gdy o dokumencie zaczęły mówić media zagraniczne, poddano represjom osoby, które go podpisały. Z kolei należący do młodszego pokolenia (30-latków) **Jacek Kuroń** i **Karol Modzelewski** – niedawno wydaleny z PZPR – opublikowali **List otwarty do partii**. Wskazywali w nim, wciąż odwołując się do obowiązujących w partii założeń ideologicznych, że partyjna biurokracja nie rządzi w imieniu robotników, lecz w swoim własnym interesie, i że realia PRL nie mają nic wspólnego z socjalizmem. Zostali za to skazani odpowiednio na 3 lata i 3,5 roku więzienia.

Polski marzec '68

W czerwcu 1967 r. miała miejsce **wojna izraelsko-arabska**. Ponieważ strona izraelska była wspierana przez USA, a państwa arabskie współpracowały z ZSRR, ten ostatni potępił atak Izraela na sąsiadów i zerwał z nim stosunki dyplomatyczne. To samo uczyniły państwa bloku sowieckiego, w tym Polska.

Wydarzenia te odbiły się na sytuacji wewnętrznej w Polsce, co miało związek z **rozgrywkami politycznymi w obrębie rządzącej partii**. Niektórzy działacze postanowili wykorzystać w niej hasła antysemickie. Zaatakowali tych **członków władz PRL, którzy mieli pochodzenie żydowskie**. Duża ich część zajmowała wysokie stanowiska w okresie stalinowskim, zwłaszcza w aparacie represji. Można było ich teraz łatwo obarczyć odpowiedzialnością za niegodziwości stalinizmu.

Zaistniałą sytuację próbowała wykorzystać **grupa** stanowiąca w PZPR opozycję wobec Gomułki, nazywana „**partyzantami**” oraz „**moczarowcami**”. Przewodził im **generał Mieczysław Moczar**. Jako minister spraw wewnętrznych miał kontrolę nad aparatem przemocy (zwłaszcza milicją). Wiele zwolenników przyciągał tym, że umiał wpleść w ideologię komunistyczną hasła nacjonalistyczne. „Moczarowcy” starali się wzmacniać napięcie społeczne, opierając się zarówno na postawach antysemickich, jak i nastrojach antyinteligentkich.

Sam **Gomułka**, walczący o utrzymanie władzy, zdecydował się wygłosić **przemówienie, w którym przestrzegał przed „zwolennikami syjonizmu” mieszkającymi w Polsce**. Rozpoczęto szeroką akcję propagandową. W zakładach pracy organizowano wiece robotników, którzy mieli potępiać Izrael. Prasa prowadziła nagonkę antysemicką.

Mieczysław Moczar w 1966 r.

Działacze, którzy traktowali M. Moczara jako swojego lidera, czynili to z różnych przyczyn. Niektórych wiązała z nim wspólna przeszłość w partyzantce AL (stąd właśnie określenie „partyzanci”). Młodsze pokolenie aktywistów partyjnych, wywodzące się ze Związku Młodzieży Polskiej, widziało w nim siłę, która zrobi dla nich miejsce na szczytach władzy.

W tym okresie **wśród środowisk intelektualnych, artystycznych oraz młodzieży** narastały **nastroje opozycyjne**. Na uczelniach aktywna stała się grupa studentów domagających się reform i wywołujących otwarte dyskusje wymie-

rzony w ideologiczne zakłamanie władz. Pojawiali się oni niespodziewanie na zebraniach organizacji partyjnych i młodzieżowych, co było źródłem określenia ich nazwą „komandosi”.

Opozycyjne nastroje inteligencji podsycało napięcie związane z decyzją władz o **zakazie dalszego wystawiania** w Teatrze Narodowym w Warszawie **przedstawienia *Dziady*** w reżyserii **Kazimierza Dejmka** według dramatu Adama Mickiewicza. Rządzący uznali, że sam spektakl oraz reakcje publiczności mają charakter antyrządowy. Po ostatnim przedstawieniu **30 stycznia 1968 r.** odbył się kilkusetosobowy **pochód protestacyjny** pod pomnik Mickiewicza. Dwaj studenci Uniwersytetu Warszawskiego – **Adam Michnik** i **Henryk Szlajfer** – poinformowali o wydarzeniach zagraniczne media, za co zostali **usunięci z uczelni**.

„Komandosi” zwołali **8 marca na uniwersytecie wiec** w obronie usuniętych z uczelni kolegów oraz dla poparcia idei swobód obywatelskich i niezależności życia intelektualnego. W wiecu wzięło udział około 1000 osób. Jego uczestnicy zostali brutalnie pobici przez specjalne jednostki milicji. To z kolei wywołało **manifestacje solidarnościowe młodzieży w innych ośrodkach akademickich w kraju**.

Wystąpienia studenckie trwały do końca marca. Propaganda, a zwłaszcza grupa moczarowców, podkreślała chętnie, że kierują nimi dzieci funkcjonariuszy partyjnych pochodzenia żydowskiego, co było tylko częściowo prawdą. **W zakładach pracy władze organizowały kontrmanifestacje** pod hasłami „Studenci do nauki, literaci do pióra” i „Precz z syjonizmem”.

Wkrótce nastąpiły **represje wobec protestujących studentów i tych wykładowców, którzy udzielili im poparcia**. Rozwiązano sześć kierunków studiów na Uniwersytecie Warszawskim, wyrzucono z uczelni kilkudziesięciu studentów, innych skierowano do odbycia służby wojskowej. 30 osób skazano na **kary więzienia** – najwyższe wyroki otrzymali ponownie Kuroń i Modzelewski, a także Michnik.

W całym kraju **osoby o żydowskim pochodzeniu zwalniano z pracy**. Wywierano też naciski, aby opuściły kraj. W niektórych wypadkach presja dotyczyła również osób niemających żydowskich korzeni, które jednak prezentowały niezależne poglądy. **W związku z prześladowaniami** w ciągu kilku lat **wyjechało z Polski kilkanaście tysięcy osób**. Wśród emigrantów znalazło się wielu pracowników nauki i szkolnictwa wyższego, dziennikarzy oraz artystów, a także spora grupa pracowników aparatu bezpieczeństwa i partii. Polskę opuścili między innymi profesorowie **Zygmunt Bauman** i **Leszek Kołakowski** – uczeni, których dokonania stały się z czasem ważnym wkładem w światową humanistykę.

Gomułka częściowo przejął antysemickie hasła „partyzantów”. Poza tym starał się być rozjemcą pomiędzy różnymi frakcjami w partii. W ten sposób **przejdźcio-wo umocnił swoją pozycję**. Natomiast **Moczar nie zrealizował swoich planów**. Po kilku latach utracił wpływy w państwie.

Grudzień '70

Gospodarka Polski pod rządami Gomułki popadała w stan stagnacji. Problemami były niska wydajność pracy, przestarzałe technologie i marnotrawstwo w przedsiębiorstwach produkcyjnych. Wiele problemów bytowych Polaków (brak mieszkań, złe zaopatrzenie sklepów) się pogłębiało.

12 grudnia 1970 r. ogłoszono decyzję rządu o podwyżce cen żywności (w PRL ceny towarów w sklepach były ustalane przez państwo) i niektórych innych artykułów. Już następnego dnia **zastrajkowała Stocznia Gdańska im. Lenina**, a kolejnego – **inne przedsiębiorstwa Trójmiasta**. Ich pracownicy wysuwali głównie postulaty ekonomiczne, ale mowa była także o wolności prasy i religii. 14 i 15 grudnia demonstrowali **mieszkańcy Gdańska**, na ulicach dochodziło do starć z milicją. Protestujący otoczyli **budynek Komitetu Wojewódzkiego PZPR i go podpalili**. Protesty objęły też kolejne zakłady pracy na Wybrzeżu.

Rządzący zdecydowali się na **użycie wojska**. Już pierwsze dni przyniosły śmiertelne ofiary wśród protestujących, jednak do największego dramatu doszło **17 grudnia**. Władze nie potrafiły uzgodnić jednolitej strategii działań i wydawały sprzeczne rozporządzenia. Zawieszono pracę w stoczni, a wojsko rozpoczęło jej blokadę. Wbrew temu wicepremier Stanisław Kociołek wezwał w przemówieniu telewizyjnym do powrotu do pracy. Część zatrudnionych zdecydowała się to zrobić. **Gdy rankiem robotnicy zmierzali ze stacji kolejowej Gdynia Stocznia do fabryk, wojsko otworzyło do nich ogień**. Śmierć poniosło kilkadziesiąt osób. Pracownicy **Stoczni Szczecińskiej** także starli się z milicją na ulicach tego miasta i podpalili tamtejszą siedzibę Komitetu Wojewódzkiego partii.

Pomnik Poległych Stoczniovców w Gdańsku

Rządzący nie zgadzali się na upamiętnienie poległych. Dopiero w epoce „Solidarności”, w 1980 r. – w 10. rocznicę masakry na Wybrzeżu – odsłonięto pomnik ofiar. Został na nim umieszczony fragment wiersza Czesława Miłosza *Który skrzywdziłeś...*

Wedle oficjalnych danych rządowych w trakcie opisanych wydarzeń w miastach Wybrzeża zginęło 45 osób, a ponad tysiąc zostało rannych. Prawdziwa liczba ofiar zdaniem historyków była wyższa.

Aby uspokoić nastroje społeczne, przywódcy partyjni podjęli decyzję o **usunięciu Gomułki z funkcji I sekretarza**. W jego miejsce **władzę w partii i w kraju przejął Edward Gierek** – sekretarz wojewódzki z Katowic. Był on osobą bardzo wpływową w PZPR – przywódcą grupy tak zwanych technokratów. Miał opinię dobrego gospodarza, który poradzi sobie z problemami ekonomicznymi. Był dobrze odbierany przez społeczeństwo. Zapewniał, że nowe władze skoncentrują się na staraniach o poprawę warunków bytowych ludności.

Jednak podwyżki cen, które były przyczyną protestów, pozostawały w mocy. W styczniu 1971 r. miały miejsce kolejne strajki. Obok postulatów ekonomicznych pojawiły się też żądania rozliczenia winnych masakry na Wybrzeżu. Wspominano również o potrzebie autentycznych – to znaczy reprezentujących robotników, a nie władzę – związków zawodowych. W lutym nowym ośrodkiem protestu robotniczego stała się Łódź, gdzie zastrajkowały włóknianki.

Dopiero 15 lutego rządzący ugięli się pod presją społecznego niezadowolenia i **cofnęli wprowadzone w grudniu podwyżki cen**. Podniesiono także najniższe płace.

Polityka społeczno-gospodarcza Edwarda Gierka

Gierek postanowił skierować wysiłki na unowocześnienie polskiej gospodarki i rozwój cywilizacyjny kraju. Efektem miało być zaspokojenie potrzeb materialnych Polaków i zabezpieczenie się w ten sposób rządzących przed dalszymi niepokojami społecznymi. **Planowano inwestycje na dużą skalę i podniesienie jakości polskiej produkcji przemysłowej**, aby mogła być eksportowana i przynosić duże zyski. W tym celu należało **uzyskać technologie i kredyty z Zachodu**, które były niezbędne dla sfinansowania zakupów nowoczesnego wyposażenia produkcyjnego.

Rządzący ponownie skupili się na rozwoju przemysłu ciężkiego i wydobywczego. Do największych przedsięwzięć należały: **Huta Katowice** w Dąbrowie Górniczej, rafineria w Gdańsku, kopalnie węgla brunatnego w Bełchatowie wraz z Elektrownią Bełchatów. Przystąpiono też do rozbudowy **zaplecza komunikacyjnego**. Powstały wówczas między innymi: Centralna Magistrala Kolejowa, szosa szybkiego ruchu Warszawa–Katowice, a w stolicy Trasa Łazienkowska i kolejowy Dworzec Centralny. Dużą inwestycją była **Fabryka Samochodów Małolitrażowych** w Tychach i Bielsku-Białej.

Edward Gierek (z uniesioną dłonią)
w towarzystwie najwyższych funkcjonariuszy
państwowych i partyjnych w trakcie
uroczystości otwarcia Trasy Łazienkowskiej
w Warszawie, 22 lipca 1974 r.

Edward Gierek (1913–2001) wiele czasu poświęcał budowaniu swojego wizerunku troskliwego gospodarza i patrona powstających wówczas inwestycji. Prowadzona przez władze propaganda sukcesu opierała się na rozpowszechnianiu takich hasłach, jak: „Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej”, „Budujemy nową Polskę”. Miała zapewnić poparcie dla przywództwa partii komunistycznej.

W ciągu kilku lat płace zwiększyły się średnio o 40%, co oznaczało **odczuwalny wzrost zamożności społeczeństwa**. Rozwijano **budownictwo mieszkaniowe** (2,5 mln mieszkań w latach 70.), ale jakość stawianych budynków – przede wszystkim dużych bloków mieszkalnych – była niska. Wciąż nie udawało się zaspokoić potrzeb mieszkaniowych ludności, tym bardziej że w dorosłe życie wchodziło wówczas pokolenie powojennego wyżu demograficznego. W rolnictwie postawiono na rozwój hodowli zwierząt, dzięki czemu **poprawiło się zaopatrzenie sklepów w produkty mięsne**. Wymagało to jednak **kosztownego importu** pasz dla zwierząt, z czasem również samej żywności, gdyż polskie rolnictwo okazało się nie dość wydajne. Wbrew rachunkowi ekonomicznemu państwo nadal przejmowało ziemię uprawną z prywatnych rąk. Nie stosowano już przymusu, ale zachętę – rolnik w zamian za przekazanie gospodarstwa otrzymywał emeryturę. Z końcem lat 70. już **1/4 gruntów była pod kontrolą państwa**, które nigdy **nie potrafiło osiągnąć** takiej **opłacalności produkcji rolnej**, jak prywatni właściciele.

Zamek Królewski w trakcie odbudowy –
stan z marca 1974 r.

Jednym ze sposobów, dzięki którym nowa ekipa rządząca chciała pozyskać sympatię społeczną, była decyzja o odbudowie Zamku Królewskiego w Warszawie podjęta w styczniu 1971 r. Prace w całości sfinansowano ze składek społecznych. Bryła budynku została odtworzona w 1976 r. Prace wykończeniowe i wyposażanie wnętrza zakończono w 1984 r.

Niegospodarność, korupcja i marnotrawstwo stały się trwałymi cechami systemu gospodarczego w komunistycznej Polsce. W konsekwencji trwoniono olbrzymie środki finansowe. **Centralnie planowana gospodarka** zależała od decyzji podejmowanych przez urzędników i funkcjonariuszy partyjnych. Decyzje te były często nieracjonalne. Wiele zaplanowanych inwestycji realizowano z dużym opóźnieniem, zakupione na ich potrzeby technologie stawały się natomiast przestarzałe. Ze wszystkich tych powodów polska produkcja nie stała się konkurencyjna na rynkach światowych i nie przynosiła zakładanych zysków. Dodatkowym negatywnym skutkiem przyjętych metod gospodarowania było **zniszczenie środowiska naturalnego na wielką skalę**.

Coraz większą część **środków pochodzących z kredytów zagranicznych** kierowano nie na inwestycje, a na cele konsumpcyjne. W epoce Gierka poziom życia ludności zauważalnie się poprawił. **Przysparzało to popularności I sekretarzowi i jego ekipie rządowej**. Wiązało się jednak z **olbrzymimi kosztami**. **Zadłużenie zagraniczne kraju szybko rosło**, a z końcem lat 70. przybrało katastrofalne rozmiary. Jakość polskiej produkcji przemysłowej nie wzrosła tak, jak zakładano. Podjęte inwestycje nie przyniosły wystarczająco dużych zysków, by powstrzymać wzrost długu państwowego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Oceń okres rządów Władysława Gomułki w PRL. Wyjaśnij pojęcie *mała stabilizacja*.
2. Wyjaśnij, z jakich powodów rządzący rozwinęli w latach 1967–1968 propagandę antysemicką. Jakie formy przybrały działania skierowane przeciwko osobom mającym żydowskie pochodzenie?
3. Przedstaw źródła konfliktów pomiędzy władzą a społeczeństwem w okresie rządów Władysława Gomułki i Edwarda Gierka. W jaki sposób przejawiały się te konflikty?
4. Scharakteryzuj politykę społeczno-gospodarczą prowadzoną w czasach Gierka. Czy – twoim zdaniem – podjęte wówczas działania zapowiadały poprawę sytuacji ekonomicznej Polski? Uzasadnij swoją opinię.

4. Rozwój opozycji demokratycznej. Ruch społeczny „Solidarność”

Władza a społeczeństwo w połowie lat 70.

W lutym **1976 r.** Sejm dokonał **zmian w konstytucji**. Wprowadzono do niej zapis wskazujący na **socjalistyczny charakter państwa** (w miejsce określenia „państwo demokracji ludowej”). Ponadto **zagwarantowano formalnie kierowniczą rolę PZPR**, co wcześniej było stanem faktycznym, ale nie wspartym zapisami prawa. Dodano też artykuł mówiący o tym, że PRL „umacnia przyjaźń i współpracę ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i innymi państwami socjalistycznymi”. Wszystkie te zmiany władze wprowadziły mimo **protestów** zgłaszanych wcześniej przez **ludzi kultury, intelektualistów i Episkopat Kościoła katolickiego**.

W tym okresie coraz wyraźniej dostrzegalne i dotkliwe stawały się błędy popełniane w polityce gospodarczej przez ekipę Edwarda Gierka. **Nie udawało się zaspokoić rosnących potrzeb materialnych mieszkańców Polski**, a wiele towarów było trudno dostępnych. Na samochody i mieszkania wprowadzono system **przedpłat** – od momentu wpłacenia pieniędzy do realizacji zamówienia mijało wiele lat. Równie długo czekało się na instalację aparatu telefonicznego. Występowały też trudności z zaopatrzeniem zarówno przemysłu, jak i prywatnych mieszkań w energię elektryczną. **Przerwy w dostawie prądu** stawały się coraz częstsze.

Wzrost kosztów produkcji i importu zmusił władze **latem 1976 r.** do **podniesienia o kilkadziesiąt procent cen produktów żywnościowych**. W odpowiedzi na to 25 czerwca **zastrajkowali robotnicy w kilkudziesięciu zakładach pracy w całym kraju**, szczególnie licznie w Warszawie, Łodzi i Płocku. **W Radomiu** podpalamo siedzibę Komitetu Wojewódzkiego PZPR. Pracownicy podwarszawskiej **fabryki traktorów Ursus** zablokowali pobliską linię kolejową.

Rządzący, aby stłumić protesty, sięgnęli po przemoc, choć tym razem bez użycia broni palnej. Demonstracje rozpraszano, ich uczestników aresztowano, a następnie **bito na komendach milicji**. Wielu **zatrzymanych w Radomiu i Ursusie postawiono przed sądem** i fałszywie oskarżono o napad na funkcjonariuszy publicznych. Zapadały **wyroki kilkuletniego więzienia**. Kilka tysięcy osób **zwolniono z pracy**.

Jednocześnie już wieczorem 25 czerwca ogłoszono **wycofanie decyzji o podwyżkach cen**. Było to pozorne ustępstwo. Ceny zaczęto wkrótce podnosić – tylko że nie informowano o tym oficjalnie i czyniono to stopniowo, osobno dla poszczególnych produktów.

Kartka na cukier z 1976 r.

Aby uzyskać dodatkowe środki finansowe, sprzedawano za granicę duże ilości cukru. W efekcie zaczęło go brakować w sklepach w Polsce. Władze już w lipcu 1976 r. musiały wprowadzić kartki na ten produkt. Był to początek systemu reglamentacji (rozdzielnictwa) towarów, który stanie się charakterystyczny dla Polski w kolejnej dekadzie – w okresie kryzysu lat 80.

Początki zorganizowanej opozycji demokratycznej

Nieliczenie się władzy ze społeczeństwem – czego symbolem były zmiany dokonane w konstytucji – budziło **sprzeciw wielu środowisk inteligentnych**. Jednak **decydującym impulsem dla narodzin zorganizowanej opozycji były wydarzenia w Radomiu i Ursusie** oraz sposób, w jaki władze potraktowały protestujących. Otworzyła się wówczas możliwość współdziałania różnych grup społecznych, zjednoczonych niezgodą na politykę rządzących.

We wrześniu 1976 r. 14 osób powołało **Komitet Obrony Robotników (KOR)**. Jego inicjatorami byli **Jacek Kuroń, Jan Józef Lipski, Antoni Macierewicz i Piotr Naimski**. Przyłączyli się do nich działacze starszego pokolenia, jak **ksiądz Jan Zieja**, oraz pisarze – **Jerzy Andrzejewski i Stanisław Barańczak**. Nie chcieli oni funkcjonować w podziemiu – KOR był **organizacją jawną**, a jego założyciele podali do wiadomości publicznej swoje nazwiska i adresy zamieszkania. Wkrótce grono współpracowników znacznie się poszerzyło.

Najpilniejszym zadaniem, jakie postawili przed sobą działacze KOR-u, była **pomoc prawna dla robotników sądzonych za udział w protestach z czerwca 1976 r.** oraz **finansowa dla rodzin aresztowanych i zwalnianych z pracy**. Ponadto **dokumentowano bezprawne poczynania władz** i prowadzono **działalność informacyjną**, mającą odśladzać kłamstwa propagandy rządowej. Starano się, aby wieści o sytuacji w Polsce docierały także do międzynarodowej opinii publicznej. We wrześniu 1977 r. organizacja przekształciła się w **Komitet Samoobrony Społecznej (KSS) „KOR”** i **rozszerzyła zakres swoich celów** poza bieżące kwestie związane ze wsparciem prześladowanych uczestników wystąpień z czerwca 1976.

Już **wiosną 1977 r.** narodziła się kolejna inicjatywa opozycyjna. Był nią **Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)**, którego głównymi inicjatorami byli **Leszek Moczulski** i **Andrzej Czuma**. Ruch ten powoływał się bezpośrednio na ratyfikowane niedawno przez Polskę międzynarodowe dokumenty dotyczące praw człowieka.

Władze stosowały **szykany i aresztowania wobec opozycjonistów** oraz ich **inwigilowały**. W **maju 1977 r. został zabity** student Uniwersytetu Jagiellońskiego **Stanisław Pyjas**, który współpracował z KOR-em. Na jego pogrzebie zgromadził się wielotysięczny tłum. Wydarzenie to zapoczątkowało rozwój **ruchu studenckiego**, gdyż jeszcze tego samego dnia w Krakowie powstał **Studencki Komitet Solidarności**. Wkrótce podobne komitety utworzono w kilku innych miastach.

Inwigilacja – działania polegające na szpiegowaniu, zbieraniu w sposób tajny informacji dotyczących jakichś osób. Inwigilacja jest związana zazwyczaj z wprowadzaniem do śledzonej grupy zakonspirowanych agentów, którzy mają dezorganizować jej działalność.

Z czasem, między innymi ze względu na opinię międzynarodową, władze zaprzestały aresztowań i orzekania wieloletnich wyroków więzienia. W lipcu 1977 r. uwolniono zatrzymanych podczas wydarzeń czerwcowych poprzedniego roku, a także aresztowane później osoby związane z KOR-em. Nadal jednak poddawano opozycjonistów bardzo dotkliwym formom **nękania i zastraszania**. Byli usuwani z pracy, a pisarzy obejmowano zakazem publikacji. Pod byle pretekstem dokonywano zatrzymań na 48 godzin oraz rewizji w prywatnych mieszkaniach. Liczne były pobicia.

Płyta na grobie Stanisława Pyjasa w rodzinnych Gilowicach na Żywiecczyźnie

Od 1977 r. rozwijał się **ruch wydawniczy „drugiego obiegu”**. Nielegalnie, poza kontrolą władz, drukowano i rozpowszechniano czasopisma, broszury, książki i ulotki. Przedstawiały one aktualną sytuację społeczno-polityczną, a także odśladziały prawdę o najnowszej historii. Publikowano również te teksty literackie, które nie mogły liczyć na akceptację państwowej cenzury. Największym podziemnym wydawnictwem była **Niezależna Oficyna Wydawnicza „NOWA”**.

Towarzystwo Kursów Naukowych organizowało **edukację wolną od nacisku władz**, zwłaszcza w zakresie kultury i historii Polski oraz nauk społeczno-ekonomicznych. W jego ramach intelektualiści związani w większości z KOR-em prowadzili wykłady w prywatnych mieszkaniach.

Wkrótce został zapoczątkowany **niezależny od władz robotniczy ruch związkowy** – od początku 1978 r. powstawały **komitety Wolnych Związków Zawodowych**. Własne komitety powoływali też rolnicy. Wszystkie te inicjatywy miały jednak przed 1980 r. nieznaczny zakres oddziaływania.

Pojawiły się ponadto inicjatywy tworzenia nielegalnych opozycyjnych partii politycznych. Leszek Moczulski opuścił ROPCiO i ogłosił w **1979 r.** narodziny **Konfederacji Polski Niepodległej (KPN)**. Nawiązywała ona do tradycji przedwojennych, a zwłaszcza do dziedzictwa obozu politycznego Józefa Piłsudskiego. W tym samym roku w środowisku młodzieży katolickiej w Gdańsku powstał **Ruch Młodej Polski**.

Wsparcia **finansowego i organizacyjnego** udzielały opozycji **środowiska emigracyjne**. Informowały też społeczeństwa zachodnie o sytuacji w Polsce.

Pozycja Kościoła w społeczeństwie

W stosunkach państwo–Kościół obie strony unikały bezpośredniego konfliktu. **Hierarchowie katoliccy zabierali głos w sprawach społecznych** i przeciwstawiali się nadużyciom władz wobec protestujących robotników. Wielkim autorytetem cieszył się nadal **prymas Stefan Wyszyński**.

Skala represji wobec Kościoła była znacznie mniejsza niż w poprzednich dekadach. Rządzący skupiali się na walce propagandowej i obserwacji publicznej aktywności księży. Władze były zaniepokojone przywiązaniem do religii, jakie okazywało nie tylko starsze pokolenie, lecz także młodzież. Świadczyły o nim bardzo liczne pielgrzymki na Jasną Górę i rozwój ruchu oazowego. Ponadto coraz częściej oparcie dla swojej działalności znajdowali wśród duchownych działacze opozycyjni. SB prowadziła akcję **inwigilacji** ludzi Kościoła i pozyskiwania wśród nich tajnych współpracowników. Mieli oni ułatwiać nadzór nad bardziej niepokornymi księżmi.

Wydarzeniem, które rozbudziło wielkie oczekiwania w społeczeństwie, był **wybór arcybiskupa krakowskiego Karola Wojtyły na papieża 16 października 1978 r.** Przybrał on imię **Jana Pawła II**. Rządzący zdawali sobie sprawę, że będą teraz konfrontowani z jego autorytetem.

W dniach **2–10 czerwca 1979 r.** papież odbył **pielgrzymkę do Polski**. Na spotkania z nim przybyły olbrzymie tłumy, które doświadczały budzącego nowe nadzieje poczucia wspólnoty. Jan Paweł II mówił przy tej okazji o dziedzictwie kulturowym związanym z chrześcijaństwem i o polskich tradycjach historycznych.

Jego wypowiedzi nie dotyczyły wprost spraw politycznych, były jednak dostatecznie wymowne. Najślawniejsze stały się słowa wypowiedziane w Warszawie: „**Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi**”.

Jan Paweł II podczas mszy odprawianej przed klasztorem jasnogórskim, 5 czerwca 1979 r.

Nabożeństwo na Jasnej Górze w Częstochowie było najliczniejszym spośród spotkań papieża z Polakami. Wzięło w nim udział ok. 1,3 mln osób. Władze w transmisjach telewizyjnych i na zdjęciach prasowych starały się ukrywać liczbę zgromadzonych.

Sierpień '80 i narodziny „Solidarności”

Dekada Edwarda Gierka, która miała być czasem przyspieszenia gospodarczego, kończyła się całkowitym załamaniem ekonomicznym. Kolejne pożyczki zagraniczne przeznaczano na spłatę poprzednich. Bankructwo państwa stawało się coraz bardziej realne. Ani produkcja przemysłowa, ani rolnicza **nie zaspokajały potrzeb ludności**. Kolejki do sklepów stale rosły, a półki w nich pustoszały. 1 lipca **1980 r.** wprowadzono podwyżkę cen mięsa i wędlin, która zapoczątkowała **falę strajków**.

14 sierpnia 1980 r. zastrajkowała gdańska Stocznia im. Lenina. Bezpośrednim powodem wystąpienia było wyrzucenie z pracy za działalność w Wolnych Związkach Zawodowych **Anny Walentynowicz**. Protestujący domagali się ponadto podwyżki płac. Na czele komitetu strajkowego stanął **Lech Wałęsa**. Nie był wprawdzie już od kilku lat pracownikiem Stoczni (gdyż on także został zwolniony za działalność opozycyjną), przedostał się jednak na jej teren. W trzecim dniu strajku rząd, choć z oporami, zdecydował się spełnić żądania strajkujących i podpisano porozumienie.

Jednak część załogi postanowiła kontynuować akcję protestacyjną jako **strajk solidarnościowy z załogami innych zakładów pracy**. Do Stoczni przybyły delegacje prawie 30 przedsiębiorstw z **Trójmiasta**. Powołały one **Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS)** z Lechem Wałęsą na czele. Komitet przedstawił historyczne **21 postulatów** wobec władz. Zawierały one między innymi żądania: wolnych związków zawodowych, wolności słowa i jawności życia publicznego, uwolnienia więźniów politycznych oraz załatwienia szeregu kwestii bytowych. Strajki obejmowały kolejne regiony kraju. MKS-y powstały też w **Szczecinie** i na **Śląsku**.

Uczestnicy mszy polowej odprawianej w trakcie strajku w Stoczni Gdańskiej w sierpniu 1980 r. – pośrodku Anna Walentynowicz (w okularach) i Lech Wałęsa (na prawo od niej)

Brama Stoczni Gdańskiej podczas strajków sierpniowych z tablicami zawierającymi 21 postulatów

21 postulatów Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego zostało spisanych na drewnianej sklejce, aby można je było umieścić obok bramy Stoczni i w ten sposób powiadomić społeczeństwo o ich treści. W 2003 r. UNESCO wprowadziło je na listę *Pamięć Świata*, która obejmuje dokumenty o szczególnym znaczeniu historycznym i cywilizacyjnym.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty 21 postulatów MKS Trójmiasta, Stocznia Gdańska, sierpień 1980 r.

1. Akceptacja niezależnych od partii i pracodawców wolnych związków zawodowych [...].
3. Przestrzegać zagwarantowanej w Konstytucji PRL wolności słowa, druku i publikacji, a tym samym nie represjonować niezależnych wydawnictw oraz udostępnić środki masowego przekazu dla przedstawicieli wszystkich wyznań.
4. a) Przywrócić do poprzednich praw: – ludzi zwolnionych z pracy po strajkach w 1970 i 1976 r.; – studentów wydalonych z uczelni za przekonania,
b) Uwolnić wszystkich więźniów politycznych [...],
c) Znieść represje za przekonania.
5. Podać w środkach masowego przekazu informację o utworzeniu się Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego oraz opublikować jego żądania.
6. Podjąć realne działania mające na celu wyprowadzenie kraju z sytuacji kryzysowej poprzez:
a) podawanie do publicznej wiadomości pełnej informacji o sytuacji społeczno-gospodarczej;
b) umożliwienie wszystkim środowiskom i warstwom społecznym uczestniczenia w dyskusji nad programem reform. [...]
8. Podnieść wynagrodzenie zasadnicze każdego pracownika o 2000 zł na miesiąc jako rekompensatę dotychczasowego wzrostu cen.
10. Realizować pełne zapotrzebowanie rynku wewnętrznego w artykuły żywnościowe, a eksportować tylko i wyłącznie nadwyżki. [...]
13. Wprowadzić na mięso i przetwory kartki – bony żywnościowe (do czasu opanowania sytuacji na rynku).
14. Obniżyć wiek emerytalny dla kobiet do 50 lat, a dla mężczyzn do lat 55 lub przepracowanie w PRL 30 lat dla kobiet i 35 lat dla mężczyzn, bez względu na wiek. [...]
19. Skrócić czas oczekiwania na mieszkanie. [...]
21. Wprowadzić wszystkie wolne soboty od pracy.

M. Pernal, J. Skórzynski, *Kalendarium Solidarności: 1980–1989*, Warszawa 1990, s. 7–8.

ĆWICZENIE

1. Wskaż, które z postulatów MKS miały charakter polityczny, a które – ekonomiczny.
2. Jakie kwestie materialne i problemy życia codziennego strajkujący uważali za konieczne do rozwiązania w pierwszej kolejności?

Ekipa rządząca Edwarda Gierka godziła się rozmawiać jedynie o kwestiach ekonomicznych i to osobno z poszczególnymi strajkującymi załogami, a nie z ich wspólną reprezentacją – MKS. Jednak **zakłady przemysłowe** wykazały się **wzajemną solidarnością** i nie zamierzały dogadywać się z władzą oddzielnie. W ciągu dwóch tygodni setki komitetów z całej Polski przyłączyły się do trójmiejskiego MKS-u działającego w Stoczni Gdańskiej.

Choć władze starały się zapobiec nawiązaniu współpracy z robotnikami przez **opozycję demokratyczną**, należący do niej intelektualiści udzielili jednak wsparcia strajkującym. Utworzyli przy MKS Trójmiasta **grupę ekspertów** na czele z **Tadeuszem Mazowieckim** i z udziałem między innymi **Bronisława Gremka**. Zajmowała się ona prawnym i ekonomicznym doradztwem związanym z przygotowaniami MKS-u do rozmów z rządem.

Siła społecznego protestu zmusiła w końcu rządzących do podjęcia poważnych negocjacji z protestującymi. Trudne rozmowy zakończyły się **podpisaniem porozumień** z trzema MKS-ami: **w Szczecinie – 30 sierpnia 1980 r., w Gdańsku – 31 sierpnia i w Jastrzębiu-Zdroju – 3 września**. Te tak zwane **porozumienia sierpniowe** oznaczały przyjęcie przez władze żądań opartych na 21 postulatach.

Kapitulacja rządzącej ekipy wobec postulatów protestujących oznaczała w konsekwencji **upadek Edwarda Gierka**. Na początku września władze partyjne **usunęły go z funkcji I sekretarza**. Jego **następcą** został **Stanisław Kania**.

Porozumienia sierpniowe umożliwiły **tworzenie w zakładach pracy na terenie całej Polski związków zawodowych wolnych od nadzoru władz**. Co więcej, przywódcy ruchu strajkowego podjęli 17 września decyzję o powołaniu **ogólnopolskiej centrali związkowej**. W ten sposób narodził się **Niezależny Samorządny Związek Zawodowy (NSZZ) „Solidarność”**. Przewodniczył mu **Lech Wałęsa**.

„Karnawał wolności”

Spółeczeństwo polskie poczuło, że nareszcie otwiera się przed nim **nadzieja na współdecydowanie o sobie i sprawach kraju**. Rodziły się kolejne inicjatywy obywatelskie oparte na doświadczeniach rozwijającej się od kilku lat opozycji demokratycznej. „Solidarność” stawała się oparciem dla całego szeregu różnych grup opozycji politycznej: od lewicy do prawicy. W najróżniejszych środowiskach społecznych powstały niezależne organizacje – na wsiach działała **„Solidarność”**

rolnicza, a studenci utworzyli **Niezależne Zrzeszenie Studentów (NZS)**. Dzięki szerokiemu kolportażowi wydawnictw poza cenzurą rozwijał się ruch samokształceniowy. Jednak swobodny rozwój nowych organizacji był utrudniany przez rządzących. Odwlekano ich rejestrację w sądach. **Opozycja**, wbrew ustaleniom, **nie miała dostępu do mediów**. Rządzący nasilali skierowaną przeciwko niej akcję propagandową.

„**Solidarność**” była w istocie nie tylko związkiem zawodowym, lecz także **wielkim ruchem społecznego sprzeciwu** i nadziei na zmiany. Polacy chcieli czegoś więcej niż ograniczone ustępstwa ekonomiczne i kilka zmian personalnych na szczytach władzy.

Niepokój rządzących budził fakt, że **działacze najniższych szczebli PZPR** zaczęli się porozumiewać, tworząc tak zwane **struktury poziome** poza kontrolą zwierzchników. Domagali się zmian w funkcjonowaniu partii. Wielu wstępowało nawet do „Solidarności”, a niektórzy wystąpili z PZPR.

Kwestią kluczową dla zabezpieczenia osiągnięć sierpnia '80 była formalna **rejestracja NSZZ „Solidarność”**. Nastąpiło to ostatecznie **w listopadzie 1980 r.** Chwiejne porozumienie z rządzącymi pozwoliło nareszcie uzyskać „Solidarności” dostęp do mediów. Mogła prezentować swoje audycje w radiu, a z czasem także wydawać legalnie własne pismo – „**Tygodnik Solidarność**”. Jego pierwszy numer ukazał się w kwietniu 1981 r. Choć cenzura w Polsce nie została zlikwidowana, jej działania zostały ograniczone do minimum. Swoboda wypowiedzi i działalności kulturalnej w okresie „karnawału wolności” była nieporównywalna z jakimkolwiek momentem w dziejach PRL.

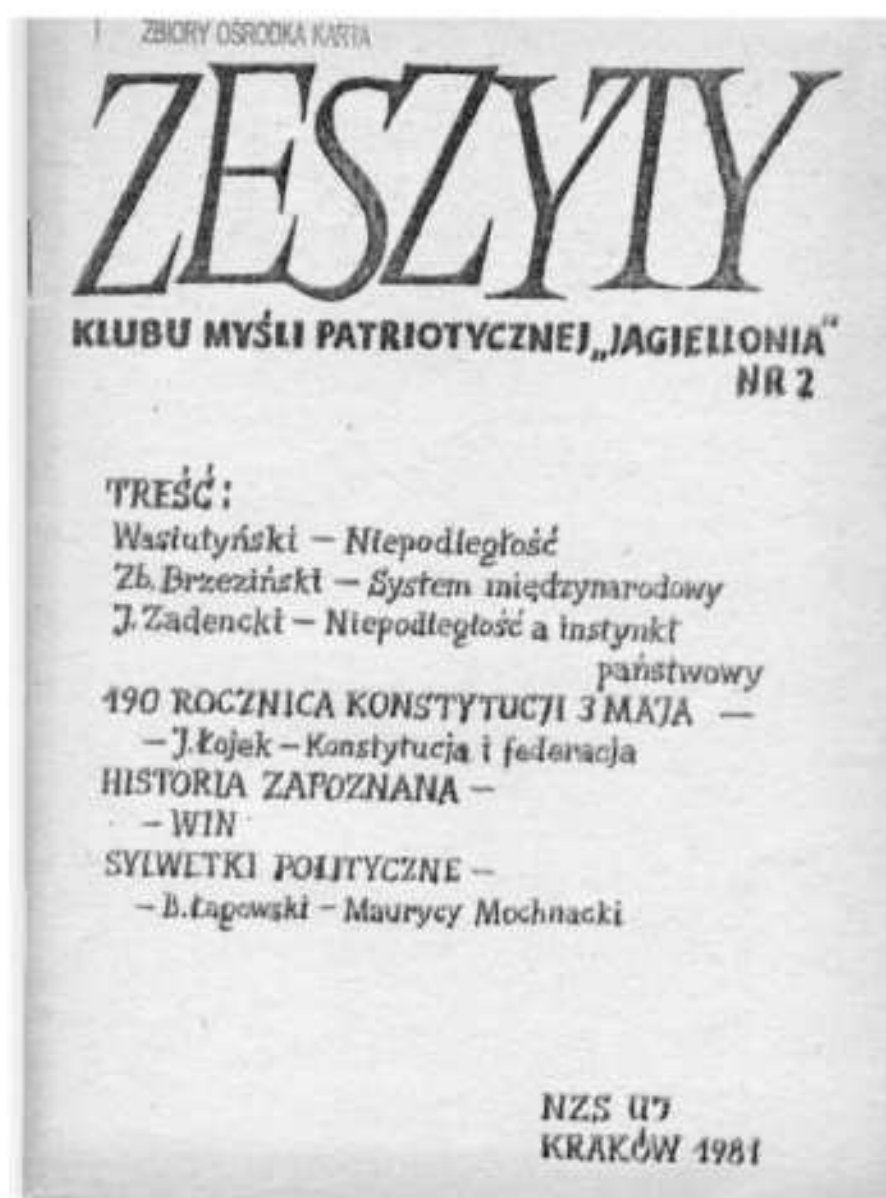

„Tygodnik Solidarność” – numer 18 z lipca 1981 r.

Pismo ukazywało się od kwietnia do grudnia 1981 r. Jego redaktorem naczelnym był Tadeusz Mazowiecki. Nakład wynosił 500 tys. egzemplarzy – na wyższy rządzący nie wyrazili zgody.

Ustępstwa władz PRL wobec żądań społecznych **były w Moskwie oceniane jako zbyt daleko idące** i groźne dla sowieckiego systemu dominacji w Europie Środkowo-Wschodniej. Sowieckie naciski umacniały w partii zwolenników nieprzejednanej postawy i rozwiązań siłowych. Już w listopadzie 1980 r. były gotowe pierwsze plany wprowadzenia stanu wojennego. Na razie ich przeprowadzenie uznano za nierealne.

Okres zimowy w warunkach ciągłego kryzysu gospodarczego i niedoborów energii był trudny dla Polaków. Władze zwlekały z realizacją niektórych zobowiązań socjalnych. W tym czasie dotychczasowy minister obrony narodowej **generał Wojciech Jaruzelski** objął stanowisko **premiera**. Wystąpił z **apелеm o „90 dni spokoju”** i zaprzestanie strajków. Początkowo społeczeństwo i sama „Solidarność” były skłonne odnieść się pozytywnie do tego apelu. W rządzie pojawiły się osoby kojarzone z ugodowym skrzydłem partii. Wkrótce zarejestrowano studencki NZS i podpisano porozumienia z protestującymi rolnikami.

Okładka pisma wydawanego przez Niezależne Zrzeszenie Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Poczucie odzyskiwania wolności pozwoliło na poruszanie tematów dotąd zakazanych. Obejmowały one kwestie aktualnej sytuacji politycznej i społecznej oraz wydarzenia z przeszłości, które stanowiły dobry komentarz czy też aluzję do współczesności. Brak nieocenzurowanej wiedzy o historii najnowszej był bardzo silnie odczuwalny.

Dalsze zaostrzenie sytuacji społeczno-politycznej

Poprawa relacji pomiędzy rządzącymi a solidarnościowym ruchem społecznym trwała krótko. Zakończyła ją tak zwana **prowokacja bydgoska** z marca 1981 r. W Bydgoszczy, po fiasku prowadzonych z przedstawicielami władz rozmów dotyczących spraw lokalnych, działacze „Solidarności” postanowili pozostać w budynku i zredagować protest. Nastąpiła interwencja milicji, która pobiła dotkliwie trzech z nich. Ten incydent wywołał ogromne oburzenie w społeczeństwie, a „Solidarność” odpowiedziała ogólnopolskim strajkiem ostrzegawczym.

Zarówno w PZPR, jak i wśród związkowców nie było jednomyślności co do dalszej strategii działań. W społeczeństwie nadzieje na reformy łączyły się z poczuciem zmęczenia i niepokojem o przyszłość. Zaopatrzenie sklepów było na fatalnym poziomie. Wiosną 1981 r. konieczne stało się wprowadzenie **kartek** na wyroby mięsne, masło, mąkę, ryż i kaszę – każdy obywatel miał przydzieloną ilość towaru, jaką mógł miesięcznie kupić. Latem ulice miast przemierzały demonstracje zwane „**marszami głodowymi**”, w których uczestniczyły głównie kobiety. Od lipca nasiliły się znów strajki. Rządzący przez cały czas podejmowali **działania propagandowe**, oskarżając „Solidarność” o chęć siania zamętu w kraju i przygotowywanie rozwiązań siłowych oraz o to, że poprzez organizowanie strajków przyczynia się ona do pogorszenia sytuacji gospodarczej.

Kościół starał się łagodzić napięcia i skłaniał działaczy związkowych do unikania konfrontacji z władzą. Takie było stanowisko prymasa Wyszyńskiego. Zmarł on w maju 1981 r. Jego następcą został biskup **Józef Glemp**, który jeszcze mocniej postawił na propagowanie kompromisu.

„**Solidarność**” była ruchem masowym. W chwili rejestracji należało do niej ponad 3 miliony osób, w sierpniu 1981 r. już **około 9,5 miliona**.

Jednak miała w społeczeństwie także wielu przeciwników. Jedni nie ufali w szczerą intencję jej przywódców. Inni nie wierzyli w skuteczność ich recept na poprawienie losu Polaków. Niektórzy obawiali się, że aktywność związku doprowadzi do wkroczenia wojsk radzieckich i tragedii takiej jak na Węgrzech w 1956 r. i w Czechosłowacji w 1968 r.

Z drugiej strony część działaczy opozycyjnych chciała realizacji **bardziej radykalnych haseł** niż te, które głosiła „Solidarność”. Wskazywali oni jako cele obalenie władzy komunistów, wprowadzenie systemu demokratycznego oraz zerwanie zależności od ZSRR.

We wrześniu–październiku 1981 r. obradował **I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”**. Zwolennicy umiarkowanych działań, których reprezentował Lech Wałęsa, przeważyli nad radykalniejszymi działaczami. **Wałęsa został ponownie wybrany przewodniczącym Związku**, uzyskując 55% głosów. Na-

tomiast **Marian Jurczyk** (w sierpniu '80 stał na czele MKS w Szczecinie), popierany przez zwolenników bardziej nieprzejednanej postawy wobec władz, zdobył 24%.

Na zakończenie Zjazdu ogłoszono **program Samorządnej Rzeczypospolitej**, który zakładał **stopniową przebudowę systemu politycznego kraju** poprzez rozwój samorządu pracowniczego i terytorialnego. Podkreślono też rangę kultury i tradycji narodowej oraz etyki chrześcijańskiej połączoną z tradycjami ruchu robotniczego (powołano się na nauczanie Jana Pawła II). Stwierdzano: „Droga jest nam idea wolności i nieokrojonej niepodległości”. Przyjęto także dokument zatytułowany **Posłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej**. Wyrażano w nim poparcie dla wszelkich działań w państwach bloku komunistycznego, które zmierzałyby do tworzenia wolnych związków zawodowych. Władze sowieckie postraktowały tekst jako wezwanie do buntu w innych zależnych od siebie krajach.

W PZPR dominowało początkowo niezdecydowanie – przewagi nie zdobyli ani zwolennicy głębszych reform w państwie, ani działacze opowiadający się za zdecydowaną rozprawą z ruchem „Solidarności”. We władzach następowały kolejne zmiany personalne. W połowie 1981 r. ważne stanowiska objęły osoby, które stanęły się pierwszoplanowymi twarzami systemu władzy w kolejnych latach. Byli to **Czesław Kiszczak – minister spraw wewnętrznych** – oraz **Jerzy Urban – rzecznik prasowy rządu**.

Z początkiem jesieni dojrzywało wśród rządzących przekonanie o konieczności obrony swojej pozycji z użyciem siły militarnej poprzez wprowadzenie w Polsce stanu wojennego. **W październiku 1981 r.** Kania ustąpił z funkcji **I sekretarza partii**, a jego miejsce zajął **generał Wojciech Jaruzelski**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny rozwoju opozycji demokratycznej w Polsce w 2. połowie lat 70. Przedstaw cele, jakie przed sobą stawiała, i metody jej działań.
2. Wyjaśnij przyczyny strajków w sierpniu 1980 r. Scharakteryzuj postulaty stawiane wówczas przez protestujących.
3. Scharakteryzuj postawy społeczne, jakie dały o sobie znać w latach 1976–1981.
4. Jak rozumiesz pojęcie *ruch społeczny* „Solidarność”? W jakim kierunku miały zmierzać zapoczątkowane przez niego zmiany w kraju?
5. Przedstaw sposób, w jaki władze komunistyczne reagowały na rozwój ruchu społecznego „Solidarność”.

5. Polska czasu stanu wojennego i kryzysu lat 80.

Stan wojenny

13 grudnia 1981 r. Wojciech Jaruzelski ogłosił wprowadzenie w Polsce stanu wojennego. Zgodnie z jego zasadami **zakazano** wszelkich **manifestacji, zgromadzeń i strajków**. **Działalność organizacji społecznych i związków zawodowych**, a zatem także „**Solidarności**”, **zawieszono**. Wprowadzono **godzinę milicyjną** (zakaz poruszania się w miejscach publicznych pomiędzy godziną 22.00 a 6.00) oraz **ograniczono możliwość poruszania się po kraju**. **Prywatna korespondencja podlegała cenzurze**. **Łączność telefoniczna** została całkowicie przerwana. Przywrócono ją dopiero po 4 tygodniach, ale **rozmowy były podsłuchiwane**.

Wojciech Jaruzelski (1923–2014) przygotowuje się w studiu telewizyjnym do ogłoszenia stanu wojennego 13 grudnia 1981 r.

Na ulicach pojawiły się patrole wojskowe, czołgi i wozy opancerzone. Władzę przejęła **Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON)** – tymczasowy, niekonstytucyjny organ administrowania krajem. Składała się wyłącznie z oficerów wojska. Na jej czele stał generał Wojciech Jaruzelski, będący jednocześnie I sekretarzem KC PZPR i premierem.

Już wieczorem 12 grudnia – a więc przed ogłoszeniem dekretu o stanie wojennym – przystąpiono do **aresztowań działaczy „Solidarności” i osób związanych z opozycją**. Odbывało się to wedle przygotowanych z góry list. **Internowano kilka tysięcy osób, w tym Lecha Wałęsę**. Siedziby związku były zajmowane przez SB i milicję, przeszukiwane i demolowane.

W niektórych zakładach pracy odpowiedzią na wprowadzenie stanu wojennego były **strajki** – wtedy już nielegalne. Władze tłumili je z użyciem wojska i milicji. Przywódców skazywano na wysokie kary więzienia, wielu uczestników zwalniano z pracy. **16 grudnia**, w trakcie pacyfikacji strajku w **kopalni „Wujek” w Katowicach**, oddziały **ZOMO** użyły broni palnej, **zabijając 9 górników**. Ogółem w wyniku wprowadzenia w Polsce stanu wojennego śmierć poniosło około 40 osób.

ZOMO (Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej) – formacja milicyjna powołana w 1956 r. do specjalnych zadań – zwłaszcza przeciwdziałania zbiorowym wystąpieniom ludności.

Oddział ZOMO przygotowujący się do rozpędzenia opozycyjnej manifestacji

ZOMO używało przeciwko demonstrantom pałek, gazu łzawiącego i armatek wodnych. Było wyjątkowo brutalne. W niektórych wypadkach pobicia miały skutek śmiertelny.

Niewielu czołowym działaczom „Solidarności” udało się uchronić przed zatrzymaniem. Uniknęli go i przeszli do działalności podziemnej między innymi **Bogdan Borusewicz, Zbigniew Bujak i Władysław Frasyniuk**. W kwietniu 1982 r. powstała **konspiracyjna Tymczasowa Komisja Koordynacyjna (TKK) „Solidarności”**.

Część działaczy „Solidarności” rozpoczęło odrębną działalność. Już w czerwcu 1982 r. powstała **Solidarność Walcząca**, na czele z Kornelem Morawieckim. Nie uznawała ona zwierzchnictwa Wałęsy i domagała się bardziej zdecydowanej walki z komunistyczną władzą.

Podziemna „Solidarność” i inne grupy opozycyjne prowadziły **działalność informacyjno-propagandową**. Obejmowała ona audycje podziemnego radia, a także kolportaż nielegalnej prasy, ulotek, książek czy nawet znaczków pocztowych. Działacze podziemia znajdowali często oparcie wśród duchownych i w kościelnych pomieszczeniach. Pomoc uzyskiwali także z Zachodu – od zaprzyjaźnionych organizacji związkowych i społecznych.

Powielacz (urządzenie do wykonywania odbitek tekstu) używany w okresie stanu wojennego przez podziemną „Solidarność”

Książki i broszury opublikowane w podziemnych wydawnictwach w latach 80.

W podziemiu w latach 80. opublikowano ok. 4500 książek i broszur. Ukazało się ponad 1700 tytułów prasowych – od gazetek zakładowych po ogólnopolski „Tygodnik Mazowsze”. W ich druk i rozpowszechnianie była zaangażowana cała rzesza ludzi. W ciągu 5 lat od ogłoszenia stanu wojennego SB zlikwidowała 1600 konspiracyjnych drukarni i punktów dystrybucji.

Drukowane w podziemiu znaczki pocztowe (1983 i 1985 r.)

Mimo zakazu w większych miastach Polski odbywały się **uliczne manifestacje sprzeciwu wobec władzy**, rozpędzane przez ZOMO i milicję. Na murach pojawiały się antyreżimowe napisy: „WRON-a orła nie pokona”, „TV kłamie”, „Nie ma wolności bez Solidarności”. Popularnością cieszyła się idea bojkotu rządowych mediów, przede wszystkim telewizji (wielu aktorów odmawiało pojawiania się w jej programach).

W październiku 1982 r. zawieszony dotąd **NSZZ „Solidarność”** został przez władze **zdelegalizowany**. W następnym miesiącu zaczęto jednak zwalniać internowanych, w tym Wałęsę. Pozostawał pod nadzorem służb specjalnych, udało mu się jednak spotkać z przedstawicielami TKK.

Pogrzeb Grzegorza Przemyka, który przekształcił się w manifestację sprzeciwu wobec państwowych represji i przemocy

W maju 1983 r. doszło do jednej z najbardziej wstrząsających zbrodni okresu stanu wojennego. Milicja zatrzymała niespełna 19-letniego Grzegorza Przemyka, syna znanej poetki opozycyjnej Barbary Sadowskiej. Na komisariacie został pobity, a w dwa dni później zmarł.

Aktywne działania solidarnościowego podziemia znajdowały coraz mniej wsparcia ludności, wśród której dominowały nastroje apatii i zniechęcenia. Protesty społeczne i manifestacje już jesienią 1982 r. zaczęły zamierać. **Z ostatnim dniem 1982 r. stan wojenny został zawieszony.** Ostatecznie **zniesiono go 22 lipca 1983 r.** Wtedy też **rozwiązano WRON.**

W październiku 1983 r. Lech Wałęsa otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Wydarzenie to było symbolem poparcia wolnego świata dla społecznego ruchu „Solidarności”. Stanowiło przykrą niespodziankę dla władz, które nie pozwoliły Wałęsie osobiście odebrać nagrody.

Kryzys gospodarczy lat 80.

Przez całe lata 80. trwał **kryzys** obejmujący właściwie wszystkie sfery życia gospodarczego. W tym okresie **dochód narodowy** pozostawał na dramatycznie niskim poziomie, a **zadłużenie zagraniczne Polski** się podwoiło. **Kłopoty transportowe i energetyczne** oraz **pogarszanie się współpracy pomiędzy poszczególnymi przedsiębiorstwami państwowymi** powodowały zahamowanie rozwoju **produkcji przemysłowej**. Nowe inwestycje były oddawane do użytku z coraz większym opóźnieniem. **Niegospodarność** zarządzających przedsiębiorstwami stała się już trwałą cechą gospodarki centralnie planowanej.

Na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce Stany Zjednoczone odpowiedziały **sankcjami gospodarczymi**, które miały skłonić rządzących PRL-em do zaprze-

stania represyjnej polityki wobec społeczeństwa. Również inne państwa Zachodu ograniczyły kontakty ekonomiczne z Polską Ludową. Państwo zostało w ten sposób odcięte od kredytów i nowych technologii. Droższy stał się także import.

Położenie materialne ludności wciąż się pogarszało, dochody były bardzo skromne. **Kolejki** się wydłużały, a **w sklepach nieustannie brakowało najbardziej podstawowych towarów**. Jakość tego, co udawało się zdobyć, była fatalna. **System kartkowy** objął kolejne produkty: czekoladę, kawę, alkohol, papierosy, benzynę, środki czystości, obuwie. Kartki stały się wkrótce bardziej cenne niż pieniądze. Od 1983 r. znoszono je stopniowo w odniesieniu do niektórych towarów, ale na produkty mięsne obowiązywały aż do 1989 r. W tych okolicznościach zaspokojenie podstawowych potrzeb stawało się rodzajem codziennej, wyczerpującej i upokarzającej walki. **W lutym 1982 r. władze podniosły ceny żywności średnio o 241%.**

Kolejka po papier toaletowy

Nawet kilkugodzinne kolejki do sklepów nie były rzadkością. Przy tym towarów nie wystarczało zazwyczaj dla wszystkich oczekujących. Coraz częściej nie kupowało się ich, a „załatwiano” i „zdobywało” – „spod lady” i „po znajomości”. Do produktów niezwykle trudnych do zdobycia należał papier toaletowy. Można go było niekiedy uzyskać w zamian za makulaturę oddaną do punktu skupu.

Efektem trudnej sytuacji ekonomicznej i braku perspektyw życiowych w kraju stała się **największa w okresie PRL-u fala emigracji. W latach 80. Polskę opuściło blisko milion osób** – większość **z przyczyn finansowych**. Ważną, choć niewielką procentowo część wyjeżdżających, stanowili **emigranci polityczni** – chcący uniknąć represji za działalność opozycyjną lub po prostu poszukujący wolności, jakiej brak było w kraju.

Okres pozornej stabilizacji systemu władzy

W latach 1983–1987 jawne wystąpienia opozycyjne stawały się coraz rzadsze, choć podziemie solidarnościowe wciąż funkcjonowało. Ponadto powstawały organizacje wywodzące się ze **środków młodzieżowych i studenckich**. Sprzeciwiały się one obowiązkowej służbie wojskowej, głosiły hasła anarchistyczne (jak **Ruch Społeczeństwa Alternatywnego**) bądź pacyfistyczne i ekologiczne (jak **ruch „Wolność i Pokój”**).

Sprzeciw społeczny wobec istniejącego systemu koncentrował się w dużej mierze w **kościółach**. Znajdowała tam dla siebie miejsce **zakazana twórczość artystyczna**: wycofane z dystrybucji filmy, niewygodne dla władz spektakle i piosenki niepokornych bardów. Wielu duchownych wplatało w swoje kazania wypowiedzi krytyczne wobec istniejącej rzeczywistości społeczno-politycznej.

Szczególną postacią był **ksiądz Jerzy Popiełuszko** – kapelan warszawskiej „Solidarności”. Odprawiał msze za ojczyznę i upominał się o prześladowanych członków opozycji. Przynosiło mu to uznanie społeczne, wywołując jednocześnie wrogość władz. **W październiku 1984 r. został porwany przez funkcjonariuszy SB**, a następnie poddany torturom i **zamordowany**. Oburzenie społeczeństwa okazało się tak wielkie, że rządzący zdecydowali się postawić zabójców księdza i ich bezpośredniego zwierzchnika przed sądem. Przebieg procesu był przygotowany i kontrolowany przez funkcjonariuszy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych tak, aby nie zostały ujawnione mechanizmy działań władz wobec Kościoła. Sprawców mordu skazano na kary wieloletniego więzienia. Była to sytuacja wyjątkowa, gdyż rządzący chronili dotąd funkcjonariuszy resortu bezpieczeństwa dopuszczających się tego rodzaju aktów przemocy. Tym razem komunistyczne władze chciały odsunąć od siebie piętno zbrodni, jednak w oczach Polaków to one odpowiadały za tragedię. Nigdy nie ustalono, do jakiego stopnia czyn sprawców został zainspirowany przez ich przełożonych wyższych szczebli.

Władze budowały konkurencyjny wobec „Solidarności”, sterowany przez siebie ruch związkowy. W końcu 1984 r. powołały do życia **Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych (OPZZ)** na czele z **Alfredem Miodowiczem**. OPZZ przejęło majątek odebrany „Solidarności” w momencie jej delegalizacji.

Ci zakonspirowani działacze opozycji, którzy starali się jeszcze ożywić osłabione podziemie, byli stopniowo wytłapywani. W połowie 1985 r. przed sądem stanęli **Władysław Frasyniuk, Adam Michnik i Bogdan Lis**. Skazano ich na kary od 2,5 do 3,5 roku więzienia. Wiosną 1986 r. odbył się proces aresztowanych rok wcześniej działaczy **Konfederacji Polski Niepodległej**. Najwyższy wśród nich wyrok otrzymał **Leszek Moczulski** (4 lata więzienia). W maju **1986 r. schwytano** ukrywającego się od momentu ogłoszenia stanu wojennego **Zbigniewa Bujaka**. Wszyscy wymienieni zostali wypuszczeni z więzienia na mocy amnestii we wrześniu 1986 r.

Dominująca pozycja Lecha Wałęsy w podziemnej „Solidarności” i podejmowanie przez niego decyzji samodzielnie lub tylko w kręgu najbliższych współpracowników powodowały, że część działaczy zarzucała mu przyjmowanie wobec ruchu postawy autorytarnej. Stworzyli oni, między innymi **Marian Jurczyk** i **Andrzej Gwiazda**, tak zwaną **Grupę Roboczą**.

Agonia systemu władzy

Znaczek pocztowy wydany z okazji
X Zjazdu PZPR, 1986 r.

PZPR nie miała żadnej skutecznej recepty na dalsze rządzenie krajem. Już tylko nachalna propaganda mogła utrzymywać fikcję reprezentowania przez nią jakichkolwiek interesów społecznych. Partia była przede wszystkim strukturą władzy opierającą się na zrodzonej przez siebie, uprzywilejowanej biurokracji. Traciła ponadto nieustannie członków. W latach 1980–1986 ich liczba spadła o milion osób, czyli o 1/3.

Władze, które nie potrafiły rozwiązać problemów gospodarczych kraju, w coraz większym stopniu **przyzywały na rozwój prywatnej przedsiębiorczości**. Jej istnienie było niezgodne z oficjalnie głoszonymi hasłami ekonomii socjalistycznej, ratowało jednak gospodarkę. Równocześnie **w środowiskach opozycyjnych** dotychczasowe koncepcje zreformowania systemu socjalistycznego zaczęły być zastępowane ideami wprowadzenia **gospodarki wolnorynkowej**, co obce było „Solidarności” w latach 1980–1981.

Rząd przygotował program **przebudowy gospodarki** poprzez wprowadzenie do niej na większą skalę elementów wolnorynkowych. Miało to oznaczać – przynajmniej w początkowej fazie – kolejne wyrzeczenia ze strony ludności. Tym razem władze postanowiły uzyskać dowód społecznej akceptacji dla swoich planów. W tym celu przeprowadziły **w listopadzie 1987 r. referendum**. Jego pierwsze pytanie odnosiło się do zamierzonych reform ekonomicznych, drugie dotyczyło możliwości bliżej niesprecyzowanej demokratyzacji. **Opozycja wezwała do bojkotu referendum**. Mimo częściowego sfalszowania wyników przez rządzących ich propozycje nie uzyskały poparcia wymaganej większości uprawnionych do głosowania. **Wynik uznano za nierozstrzygający**. Mimo to przystąpiono do reform, które rozpoczęły się od kolejnych podwyżek cen. Referendum pokazało, że rządzący nie mają społecznego przyzwolenia na sprawowanie władzy. Stawało się jasne, że będą zmuszeni **bardziej liczyć się z głosem obywateli**, a także **opozycją**.

O tym, że władza wzbudza u wielu osób już nie lęk, a śmiech, przekonywały **akcje happeningowe** prowadzone od 1987 r. przez **Pomarańczową Alternatywę**. Odbывały się one początkowo we Wrocławiu, a następnie także w innych miastach. Grupa ta wykorzystywała absurdalny humor i parodię oficjalnych

sloganów, aby ośmieszać system i wytworzoną przez niego rzeczywistość. Rządzący nie umieli sobie poradzić z tą nietypową formą społecznego sprzeciwu. Milicjanci musieli wyłapywać na ulicach osoby przebrane za krasnoludki i krzyzące „Niech żyje kryzys” oraz „Żądamy byle czego” albo organizujące akcję „Pomóż milicji – pobij się sam”. Wystawiało to funkcjonariuszy na pośmiewisko.

Happening – działanie artystyczne łączące w sobie elementy sztuk plastycznych z teatrem, zaaranżowane w przestrzeni publicznej. Zakłada udział widzów w zdarzeniach, które tylko do pewnego stopnia są kierowane przez jego twórców.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty ulotek Pomarańczowej Alternatywy z lat 1987–1988

KTO SIĘ BOI PAPIERU TOALETOWEGO?

Socjalizm z jego ekstrawaganckim podziałem dóbr konsumpcyjnych, a także ekscentryczną postawą społeczną wysunął papier toaletowy na czoło marzeń. Obecnie jest on nieosiągalny. Również krem do golenia należy do ścisłej elity produktów wartych poświęcenia.

WIGILIA REWOLUCJI PAŹDZIERNIKOWEJ

ПРАВДА [„Prawda”] nas wyzwoli

Towarzyszu, ubierz się odświętnie, na czerwono. Załóż czerwone buty, czerwoną czapkę, szalik. Jeśli nie dysponujesz nawet czerwoną opaską lub innymi elementami garderoby, pożycz od sąsiadki czerwoną torebkę. W ostateczności, z braku czerwonej flagi, pomaluj na czerwono końce palców. Jeżeli nie masz nic czerwonego, możesz kupić bagietkę z czerwonym keczupem. My, czerwoni (czerwone twarze, włosy, spodnie, usta) zgrupujemy się tego dnia pod zegarem około 16.

KOMUNIKAT WOJSKOWY NR 4/88

Zwracam się do Was, mężni pomarańczowi rycerze, zwycięskie hufce, wielcy hepenarzy ulicy Świdnickiej. Apeluję też do pomarańczowych małolatów i ciołek rewolucji. Od kilku miesięcy w naszym mieście szerzy się zdrada. Powiedzmy sobie wprost. Happeningi i ich sukces zostały poważnie zagrożone przez zorganizowany na wielką skalę spisek. Kim są sabotażyści? Kto chce zniszczyć ruch happeningowy? Milicja podstępnie przestała zamykać, wycofała się z ulicy, aby skompromitować nas brakiem pomysłów. Sami widzimy podczas akcji,

jak trudno zastąpić milicję, która dokłada wszelkich starań, aby happeningi były urozmaicone, to funkcjonariusze efektownie kończyli każdą akcję. A teraz, bez obecności niebieskich dżentelmenów, jest niezwykle ciężko.

A. Engelmayer, *„Żądamy wypaczeń bez socjalizmu”. Historia Pomarańczowej Alternatywy, czyli rzecz o surrealizmie socjalistycznym*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1990, nr 2, s. 22, 23 i 26.

ĆWICZENIE

Przeanalizuj tekst źródłowy i wyjaśnij, w jaki sposób działania Pomarańczowej Alternatywy ośmieszały rzeczywistość PRL.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegał stan wojenny w Polsce. W jaki sposób władze przystąpiły do stłumienia ruchu społecznego „Solidarność”?
2. Przedstaw metody działań podziemnej „Solidarności”.
3. Jak oceniasz stan wojenny w Polsce: jego przyczyny, bezpośrednie następstwa i konsekwencje dla dziejów Polski? Uzasadnij swoją opinię.
4. Scharakteryzuj czynniki polityczne i ekonomiczne, jakie wpływały na nastroje i postawy społeczne w latach 80. Na ile silny był w tym okresie opór społeczeństwa wobec władz?

6. Kultura okresu Polski Ludowej

Uwarunkowania twórczości artystycznej

Jednym z fenomenów okresu PRL-u był niezwykle **rozwój polskiej kultury** – zarówno tej popularnej, jak i artystycznej. Realia niedemokratycznego systemu rządów, cenzury i niesprzyjającej swobodzie wypowiedzi atmosfery politycznej stanowiły ogromne **ograniczenie dla twórczości artystycznej**. Mimo to pisarze, filmowcy, twórcy muzyki i sztuk plastycznych tego okresu pozostawili po sobie imponujący dorobek.

Dużą rolę odgrywał fakt, że kultura funkcjonująca poza wolnym rynkiem mogła liczyć na **wsparcie finansowe państwa** bez względu na mody i swój komercyjny potencjał. Twórcy płacili za to czasem znaczną cenę w postaci konieczności przyjęcia **konformistycznej postawy wobec władzy**. Czasami jednak udawało im się zaskakująco łatwo **wyminąć ideologiczne oczekiwania rządzących**. Konieczność walki z ograniczeniami wolności słowa i osiągnięte w tym względzie porozumienie ze społeczeństwem stanowiły bodźce dla rozwoju twórczości. Z czasem coraz liczniejsi twórcy (zwłaszcza pisarze) czuli się jednak zmuszeni publikować w **drugim obiegu**. Trzeba też pamiętać, że wielu ludzi kultury nie było w stanie tworzyć w rzeczywistości Polski Ludowej i radykalnie z nią zerwało, opuszczając kraj. Stąd bardzo duża część powojennego polskiego dorobku kulturowego powstała **na emigracji**.

Literatura krajowa

Motywy szczególnie często podejmowanym przez pisarzy **tuż po wojnie** była pamięć o obozach koncentracyjnych i los tych, których dotknęła hitlerowska przemoc. Ukazały się wówczas cykle opowiadań: **Zofii Nałkowskiej *Medaliony*** oraz **Tadeusza Borowskiego** (jednego z najwybitniejszych poetów czasów wojny) ***Pożegnanie z Marią*** i ***Kamienny świat***, a także **Zofii Kossak-Szczuckiej *Z otchłani***. Twórczość poetycką, niosącą w sobie wyraźne piętno przeżyć czasu wojny, kontynuował **Czesław Miłosz**. Kilka najlepszych swoich opowiadań wydał **Jarosław Iwaszkiewicz**. Z kolei okres powojenny – starcie się dawnych ideałów symbolizowanych przez tradycję AK z ludźmi nowego porządku – zaprezentował w powieści ***Popiół i diament* Jerzy Andrzejewski**.

Po okresie obowiązywania w czasach stalinowskich wzorców socrealistycznych (zobacz rozdz. III.2.) ożywienie w literaturze nastąpiło **od połowy lat 50.** Jedną z ważnych postaci był **Leopold Tyrmand**, wokół którego skupiały się światki

artystyczny Warszawy i zbuntowana młodzież. Z końcem 1955 r. wydał on **powieść kryminalną Zły**, która stała się sensacją. Jej realizm odzwierciedlał świat znany zwykłym ludziom, którego nie chciała jednak znać propaganda Polski Ludowej. Ważnym **debiutem prozatorskim** stały się utwory **Marka Hłaski**. Stanowiły pesymistyczny opis polskiej codzienności, a zarazem wyraz niepokornej postawy, która spowodowała, że Hłasko stał się głosem młodego pokolenia. Tuż po „polskim Październiku” swoje **debiutanckie tomy poezji** opublikowali **Miron Białoszewski**, **Zbigniew Herbert** i **Stanisław Grochowiak**. Nowy etap twórczości po zerwaniu z socrealizmem rozpoczęła **Wisława Szymborska**. Autorami wybitnych **opowiadań** byli **Sławomir Mrożek** (mistrz groteski ocierającej się o surrealizm) i **Edward Stachura** (ujmujący bezpośredniością i prostotą portretowania codzienności). Stachura był też poetą, a pisane przez niego w późniejszym okresie piosenki zdobyły ogromną popularność.

Okładka pierwszego wydania *Ciemności kryją ziemię* Jerzego Andrzejewskiego

Powieść opublikowana w 1957 r. – mimo umiejscowienia akcji w średniowieczu – stanowiła alegoryczny obraz stalinizmu, a jej tytuł był symboliczny. Autor, jak wielu innych intelektualistów, był w 1. połowie lat 50. zaangażowany w wychwalanie ustroju komunistycznego. Jednak w 1957 r. wystąpił z PZPR. W 1964 r. podpisał *List 34*, a w 1968 r. opublikował protest wobec udziału Polski w zbrojnej interwencji przeciwko Praskiej Wiośnie.

W latach 60. pozycję jednego z najważniejszych i wyjątkowo wszechstronnych twórców kultury zajął **Tadeusz Konwicki** – zarówno pisarz, jak i filmowiec (scenarzysta i reżyser). **Stanisław Lem** pisał o problemach cywilizacyjnych i zgłębiał naturę ludzką poprzez konwencję *science fiction* (czytaj: *sajns fikszyń*). Wydał wówczas między innymi ***Solaris***, ***Bajki robotów***, ***Głos Pana***. Jako jeden z nielicznych nieanglojęzycznych pisarzy stał się wkrótce uznanym klasykiem tego gatunku w literaturze światowej. Do najwybitniejszych **dramaturgów** tego okresu należeli **Tadeusz Różewicz** i **Sławomir Mrożek**. Eseistykę historyczną uprawiali między innymi **Paweł Jasienica** (cykl o dziejach Polski) i **Stanisław Cat-Mackiewicz**.

W latach 70. rozkwitła **powieść historyczna**, tworzyli ją między innymi **Władysław Terlecki** i **Marian Brandys**, oraz **proza reportażowa**, pisana między innymi przez **Ryszarda Kapuścińskiego**. Choć utwory wymienionych pisarzy przyjmo-

wały za przedmiot opisu dawne czasy lub odległe kontynenty, czytelnicy potrafili dopatrzyć się w nich aluzji do otaczającej ich rzeczywistości. **Antoni Gołubiew** stworzył czterotomowy cykl powieściowy **Bolesław Chrobry**. Znaczące utwory, opisujące czasy II wojny światowej w konwencji **literatury faktu**, stworzyli **Miron Białoszewski** (*Pamiętnik z powstania warszawskiego*) oraz **Kazimierz Moczarski** (*Rozmowy z katem*). **Hanna Krall** opublikowała reportaż *Zdażyć przed Panem Bogiem* – oparty na wywiadzie z **Markiem Edelmanem** (ostatnim dowódcą powstania w getcie warszawskim). Oryginalnym i przynoszącym wartościowe dzieła nurtem była tak zwana **proza chłopska**, którą reprezentowali między innymi **Wiesław Myśliwski** i **Tadeusz Nowak**. Ten drugi był także uznanym poetą.

Spośród **poetów** dopiero wchodzących na arenę literacką ważne miejsce zajęli **Ryszard Krynicki**, **Stanisław Barańczak**, **Adam Zagajewski** oraz przedwcześnie zmarły **Rafał Wojacek**. Tworzyli też wciąż **twórcy o uznanym dorobku** – **Tadeusz Różewicz** i **Zbigniew Herbert**. Ten ostatni w 1974 r. opublikował tomik *Pan Cogito* – powołał w nim do życia poetyckiego bohatera, z pomocą którego konsekwentnie wyrażał swój sprzeciw wobec moralnej nędzy świata.

Od schyłku lat 70. najbardziej interesujące polskie powieści zaczęły się ukazywać w **drugim obiegu** bądź **na emigracji**. W wydawnictwach podziemnych **Tadeusz Konwicki** wydał *Kompleks polski* i *Małą apokalipsę*, a **Jarosław Marek Rymkiewicz** *Rozmowy polskie latem 1983*. Niektórzy pisarze, choć mieszkali w Polsce, czuli się zmuszeni publikować w wydawnictwach emigracyjnych. Tak było z **Igorem Newerlym** (*Zostało z uczty bogów*) i **Andrzejem Szczypiorskim** (*Początek*).

Z końcem dekady lat 80. ważną rolę odegrało środowisko **czasopisma „bruLion”**, które wypromowało grupę pisarzy określanych jako „pokolenie bruLionu”.

Pisarze emigracyjni

Na uchodźstwie pozostało wielu znakomitych pisarzy i publicystów. Dzięki nim powstały za granicą prężnie działające ośrodki polskiej kultury. W **podparyskim Maisons-Laffitte** (czytaj: meza-lafit) funkcjonował **Instytut Literacki**, kierowany przez **Jerzego Giedroycia**. Wydawał najważniejsze polskie pismo emigracyjne – **miesięcznik „Kultura”**, a w późniejszym czasie przystąpił też do publikacji książek. W Londynie wychodził konkurencyjny pod względem poczytności **tygodnik „Wiadomości”**.

Szereg wybitnych dzieł literackich powstałych na emigracji otwiera trzypięciotomowy reportaż **Melchiora Wańkowicza** *Bitwa o Monte Cassino* wydany wkrótce po wojnie. Do najważniejszych **książek prozatorskich** wydanych na obczyźnie w czasie, gdy w Polsce panował socrealizm, należą wspomnienia **Gustawa Herlinga-Grudzińskiego** z radzieckich łagrów *Inny świat*, powieść-groteska

Witolda Gombrowicza *Trans-Atlantyk* oraz esej **Czesława Miłosza** *Zniewolony umysł* (Miłosz zdecydował się na emigrację na początku lat 50.). **Józef Mackiewicz** publikował powieści oraz dzieła publicystyczne, których tematem były zwłaszcza zbrodnie dokonane na Polakach w czasie wojny oraz groźba komunizmu. Bardzo zróżnicowana twórczość wymienionych pisarzy dotyczyła tematów, których w ujarzmionym kraju nie można było podejmować: losu Polaków w trybach najnowszej historii, pytań o samą istotę polskości czy postaw wobec totalitarnej władzy. Do najważniejszych **poetów** tworzących na emigracji należeli między innymi **Kazimierz Wierzyński**, **Jan Lechoń** i **Marian Hemar**.

Czesław Miłosz (1911–2004) na litewskim znaczku pocztowym wyemitowanym w stulecie jego urodzin

Miłosz był bardzo płodnym poetą, prozaikiem, eseistą, a także tłumaczem. W PRL jego twórczość – jako emigranta politycznego – była zakazana. Stała się natomiast dostępna w drugim obiegu. Wielkim wydarzeniem dla polskiej kultury była Literacka Nagroda Nobla, którą Miłosz otrzymał w 1980 r. Dopiero wtedy zaczęto oficjalnie publikować w kraju jego utwory, dotąd słabo znane w Polsce.

Witold Gombrowicz (1904–1969)

Gombrowicz przebywał poza krajem od 1939 r. Tworzył powieści i dramaty. Za jego najwybitniejsze dzieło uważa się jednak najczęściej *Dziennik* będący zapisem zmagania z samym sobą i krytycznej refleksji nad szeroko pojmowaną kulturą i relacjami międzyludzkimi.

Pisarzami, którzy tworzyli początkowo w PRL, a **na emigrację zdecydowali się podczas rządów Gomułki**, byli **Marek Hłasko**, **Sławomir Mrozek** i **Leopold Tyrmand**. Twórczość prozatorska **Hłaski** na emigracji rozkwitła, choć on sam czuł się poza krajem źle. **Mrozek** pisał kolejne opowiadania i dramaty (m.in. *Emigranci*), które cieszyły się coraz większym zainteresowaniem. **Tyrmand** skoncentrował się natomiast na działalności publicystycznej i nie stworzył już dzieł tak znaczących, jak te wydane w Polsce. **W okresie stanu wojennego** na emigracji znalazł się **Adam Zagajewski**, zyskujący opinię ważnego polskiego poety.

Film

Filmowcy przystąpili po wojnie do odtwarzania polskiej kinematografii z wielkim zapalem, natrafiali jednak na ogromne trudności. Brakowało dostatecznego zaplecza materialnego oraz środków technicznych. Trudno o nie było w zniszczonym kraju. Poza tym władze starały się od razu objąć twórczość filmową ściślejszym nadzorem ze względu na jej duże możliwości oddziaływania propagandowego. Pierwszym polskim filmem fabularnym, który wszedł na ekrany po wojnie (styczeń 1947 r.), były **Zakazane piosenki** w reżyserii **Leonarda Buczkowskiego**, a kolejnym – dzieło o tematyce obozowej **Ostatni etap** w reżyserii **Wandy Jakubowskiej**. Akcja obu tych dzieł rozgrywała się w czasach okupacji. Pierwsze opowiadało o nich w tonie nieco melodramatycznym, w formule filmu muzycznego. Drugie posługiwało się tonem patetycznym, kładąc nacisk na realizm szczegółów, psuty jednak przez podporządkowanie wielu scen nakazom ideologicznym.

Kadr z *Zakazanych piosenek*

Punktem wyjścia twórców filmu był pomysł udokumentowania piosenek wykonywanych przez warszawskich śpiewaków ulicznych w trakcie okupacji. Projekt filmu dokumentalnego przerodził się w pełnometrażową fabulę o raczej lekkim, rozrywkowym charakterze. Pod koniec 1948 r. pokazano zmienioną wersję filmu – w większym stopniu ukazującą tragizm czasów wojny.

Gdy przeminął okres narzuconej formuły socrealistycznej i nastąpił **przełom polityczny 1956 r.**, nadszedł czas wyjątkowych sukcesów artystycznych polskiego kina. Kilka kolejnych lat to okres rozwoju **Polskiej Szkoły Filmowej** – nurtu artystycznego stawiającego polską filmografię wśród najlepszych kinematografii

światowych. Wybitnymi przedstawicielami tego trendu byli **reżyserzy Andrzej Wajda** (*Kanał* oraz *Popiół i diament* według powieści J. Andrzejewskiego) i **Andrzej Munk** (*Eroica*), a także **scenarzysta Jerzy Stefan Stawiński**. Naczelnym tematem podejmowanym przez twórców szkoły była najnowsza historia kraju (wojenna i tużpowojenna) prezentowana w odważny i niezwykle emocjonalny sposób. Koncentrowali się oni na analizie postaw młodych ludzi, często zagubionych pomiędzy wyzwaniem patriotyzmu a pragnieniem sięgnięcia po zwyczajne, codzienne szczęście. Analogiczny temat podjął – łagodząc jednak zarówno emocje, jak i środki artystyczne – **Kazimierz Kutz** w *Nikt nie woła*.

Już w **1961 r.** władze zdecydowały się **ograniczyć swobodę artystyczną reżyserów**, czym zdusiły rozwój opisanego nurtu polskiego kina. Mimo to w **latach 60.** wielcy **filmowi indywidualiści** potrafili stworzyć szereg arcydzieł, jak: *Matka Joanna od Aniołów* (Jerzy Kawalerowicz), *Nóż w wodzie* (Roman Polański), *Rękopis znaleziony w Saragossie* (Wojciech Jerzy Has) czy *Żywot Mateusza* (Witold Leszczyński).

Lata 70. rozpoczął debiut **Andrzeja Żuławskiego** (*Trzecia część nocy*). Jego dzieła radykalnie przełamywały przyzwyczajenia estetyczne widzów. **Kazimierz Kutz** nakręcił trzy filmy składające się na wybitny **tryptyk śląski**. W połowie dekady powstały bliskie tradycyjnych gustów, a zarazem stojące na wysokim poziomie **adaptacje kanonu polskiej literatury**. W przeciągu jednego roku pojawiły się wówczas na ekranach: *Potop* Jerzego Hoffmana, zasługująca na miano arcydzieła *Ziemia obiecana* **Andrzeja Wajdy** oraz *Noce i dni* Jerzego Antczaka.

Andrzej Wajda (1926–2016) na planie *Ziemi obiecanej*, 1974 r.

Dwaj wybitni polscy reżyserzy – **Roman Polański** i **Jerzy Skolimowski** – tworzyli już wtedy filmy **za granicą** (oba wyemigrowali w końcu lat 60.). Na Zachodzie stali się uznanymi i wielokrotnie nagradzanymi twórcami. Polański nakręcił między innymi *Chinatown* (w USA) i *Lokatora* (we Francji).

Przełomowy w polityce rok 1976 przyniósł w polskiej filmografii narodziny **kina moralnego niepokoju**. Było to kino obyczajowe i zarazem psychologiczne, oddające nastroje społecznej frustracji rzeczywistością PRL. Jego tematem były przede wszystkim dylematy etyczne młodych bohaterów oraz starcie ich nadziei i ideałów z butą władzy i społecznym konformizmem. Najważniejsze dzieła nurtu to: **Barwy ochronne** Krzysztofa Zanussiego, **Amator** Krzysztofa Kieślowskiego i **Aktorzy prowincjonalni** Agnieszki Holland.

W latach 80. władze ograniczały dystrybucję wielu najważniejszych polskich filmów, które zbyt odważnie opowiadały o współczesności lub historii PRL-u. Dlatego też niełatwo było obejrzeć **Człowieka z żelaza** Wajdy, mimo że wygrał Festiwal w Cannes (czytaj: kan) w 1981 r. Chociaż był to film fabularny, w dokumentalnym stylu przekazywał emocje sierpnia 1980 r. na Wybrzeżu. Duża grupa dzieł nie trafiała w ogóle do kin, lecz na półki magazynów, dlatego nazywano je „półkownikami”. Należały do nich: **Przypadek** Krzysztofa Kieślowskiego, **Kobieta samotna** Agnieszki Holland, **Matka Królów** Janusza Zaorskiego, **Przesłuchanie** Ryszarda Bugajskiego. Mimo że powstały w latach 1981–1982, premierę miały dopiero pod koniec dekady. **Holland** znalazła się w wyniku stanu wojennego **na emigracji**, gdzie nakręciła wkrótce jeden ze swoich najważniejszych filmów – *Gorzkie żniwa*.

Nowym zjawiskiem w kinie lat 80. były filmy **Piotra Szulkina** – przyjmujące konwencję *science fiction* i w surowym stylu opowiadające o złu i zniewoleniu człowieka w społeczeństwie. **Krzysztof Kieślowski** w telewizyjnym cyklu **Dekalog** analizował sposoby, w jakich funkcjonują w ludzkim życiu uniwersalne nakazy etyczne. Największe uznanie zyskała filmowa wersja jednej z części cyklu – *Krótki film o zabijaniu*. **Tadeusz Konwicki** przedstawił dwie ważne adaptacje literatury: **Dolinę Issy** według Czesława Miłosza i **Lawę** według *Dziadów* Adama Mickiewicza. **Andrzej Barański** stworzył bardzo osobiste kino, stając się wybitnym portrecistą polskiej prowincji. **Juliusz Machulski** zdobył wielką popularność jako twórca komedii.

Muzyka

W **muzyce klasycznej** największymi osobowościami kompozytorskimi w pierwszych latach po wojnie byli **Witold Lutosławski** i **Grażyna Bacewicz**. Rzeczywistą swobodę ekspresji twórczej uzyskali oni jednak dopiero po 1956 r. W tym samym roku symbolem przełomu następującego po epoce stalinowskiej stał

się **I Festiwal Muzyki Współczesnej „Warszawska Jesień”**. Z początkiem lat 60. światową sławę zaczął zdobywać **Krzysztof Penderecki** (szczególnym uznaniem cieszył się jego *Tren pamięci ofiar Hiroszimy*). Rok 1976 przyniósł prawdziwy przebój muzyki klasycznej – **III Symfonię Henryka Mikołaja Góreckiego**, pozostającą pod wpływem nurtu minimalizmu, głęboko religijną i zarazem tragiczną w przekazie. Spośród wykonawców muzyki klasycznej największą międzynarodową karierę zrobił **pianista Krystian Zimerman** (czytaj: cymerman), który w 1975 r. wygrał IX Konkurs Chopinowski. W latach 80. **Witold Lutosławski** takimi utworami jak *III Symfonia* i *Łańcuch II* utrwalił swoją renomę **najwybitniejszego kompozytora polskiego 2. połowy XX w.**

W **muzyce rozrywkowej** tuż po wojnie szczególnie lubiani byli wykonawcy lirycznych **piosenek** (zwłaszcza znany jeszcze z okresu przedwojennego **Mieczysław Fogg**). Powszechnie słuchano audycji **Polskiego Radia**, w którym dyрекcję działu muzycznego objął **Władysław Szpilman** – pianista, a także kompozytor muzyki rozrywkowej. Znaczną popularnością cieszył się **jazz** (czytaj: dżez). Jednak w latach stalinowskich został on zakazany jako muzyka „zachodnich imperialistów”. Artyści ośmielali się grać tylko potajemnie, w najwęższym kręgu przyjaciół. Dopiero **od połowy lat 50.** nastąpił prawdziwy rozkwit muzyki jazzowej. Powstawały liczne zespoły, zakładano kluby jazzowe, organizowano festiwale. Najwybitniejszymi polskimi muzykami jazzowymi byli w kolejnych latach: **Krzysztof Komeda, Zbigniew Namysłowski, Tomasz Stańko, Michał Urbaniak.**

Kolejnymi gatunkami muzyki rozrywkowej, zdobywającymi sobie uznanie, była **piosenka aktorska**, wykonywana między innymi przez **Ewę Demarczyk**, i estradowa, wykonywana przez między innymi **Violettę Villas** (czytaj: wiolettę willas). W połowie lat 60. dołączył do nich **bigbit**, czyli polski odpowiednik rock and rolla (czytaj: rok end rola). Jego gwiazdami byli między innymi **Niebiesko-Czarni, Czerwone Gitary, Skaldowie, Czesław Niemen**. Z początkiem lat 70. w **lirycznej piosence** rozrywkowej pojawił się wielki talent **Marka Grechuty**. Poza tym dekada ta należała do wielkich dam polskiej estrady: **Danuty Rinn, Maryli Rodowicz, Zdzisławy Sośnickiej, Anny Jantar.**

Anna Jantar (1950–1980) podczas XII Krajowego Festiwalu Piosenki Polskiej w Opolu, czerwiec 1974 r.

Piosenkarka zdobyła na Festiwalu w 1974 r. Nagrodę Publiczności za swój wielki przebój *Tyle słońca w całym mieście*.

Stopniowo w latach 70. uzyskiwała dojrzałość **muzyka rockowa**. Początkowo wyróżniały się przede wszystkim blues-rockowy **Breakout** i czerpiące wiele z tradycji poprzedniej dekady **SBB** i **Budka Suflera**. Prawdziwa rockowa rewolucja muzyczna nastąpiła **w latach 80.** Rock, będący przede wszystkim **muzyką młodzieżową**, stał się ważnym zjawiskiem społecznym. Odpowiadał spontanicznie na rzeczywistość stanu wojennego, problemy życia codziennego i zakłamanie władzy. Zwłaszcza pierwsza połowa dekady była epoką buntu wyrażanego przez zespoły **głównego nurtu rocka**, takie jak **Maanam**, **Perfect** (czytaj: perfekt), **Republika**, **Kult**, oraz **subkultury punka** – **Dezerter**, **Armia**, **Brygada Kryzys**. Od 1980 r. w **Jarocinie** odbywał się **Ogólnopolski Festiwal Muzyki Młodej Generacji** przyciągający młodzież poszukującą przestrzeni wolności.

Państwowa cenzura dopuszczała w utworach rockowych treści, które nie mogłyby się pojawić jawnie w żadnej innej formie. Rządzący w jakiejś mierze lekceważyli muzykę rockową. Poza tym zakładali, że młodzież, chodząc na koncerty, nie będzie manifestowała na ulicach. Nie zdawali sobie jednak sprawy, jak dużą siłę oddziaływania ma przekaz dochodzący ze sceny i jak bardzo **kształtuje postawy młodych ludzi**, którzy nie byli już skłonni akceptować absurdów późnego PRL-u.

Nie tylko muzyka rockowa pobudzała do odrzucenia konformizmu i do sprzeciwu wobec zniewolenia narodu. W sierpniu 1981 r. Maciej Zembaty zorganizował w Gdańsku Przegląd Piosenki Prawdziwej, na którym wystąpiło wielu wykonawców utworów źle widzianych przez władze, między innymi **Jan Krzysztof Kelus**, **Jacek Kleyff**, **Leszek Wójtowicz**, **Jacek Kaczmarski**. Byli oni **polskimi bardami** demonstrującymi w dobitny sposób, choć z pomocą jedynie gitary i własnego głosu, sprzeciw wobec rzeczywistości społeczno-politycznej kraju.

**Jacek Kaczmarski (1957–2004),
lata 80.**

Najbardziej znane były cykle piosenek z lat 1979–1981 wykonywane przez Kaczmarskiego wraz z Przemysławem Gintrowskim i Zbigniewem Łapińskim. W latach 80. Kaczmarski stał się symbolem pieśniarza wyrażającego najbardziej aktualne emocje Polaków, choć sam znalazł się na emigracji. Kasety magnetofonowe z jego piosenkami krążyły jednak w nieoficjalnym obiegu w Polsce.

Sztuki plastyczne

W dziedzinie sztuk plastycznych ważnym wydarzeniem była **wystawa młodej plastyki polskiej w warszawskim Arsenale** w lecie **1955 r.** Prezentowane na niej dzieła odchodziły zdecydowanie od reguł sztuki socrealistycznej i dowodziły istnienia w polskiej sztuce różnorodnych twórczych indywidualności. Na przełomie lat 50. i 60. modna stała się zakazana do niedawna abstrakcja, tworzona między innymi przez **Henryka Stażewskiego**. Wkrótce poszukiwania polskich twórców sztuk plastycznych stały się bardziej różnorodne. Malarstwo figuratywne (przedstawiające) uprawiali **Jerzy Nowosielski** i **Jan Lebenstein**. Niezwykle ekspresywne **rzeźby** tworzył **Władysław Hasior**. Światową sławę zyskała ponadto **polska szkoła plakatu**.

Obraz Andrzeja Wróblewskiego
Pranie (1956)

Andrzej Wróblewski (1927–1957) był po zakończeniu wojny jedną z najbardziej wyróżniających się osobowości artystycznych. Szczególne znaczenie ma jego sugestywny i dramatyczny cykl *Rozstrzelania* z lat 1948–1949.

W latach 70. ważnym wydarzeniem był rozkwit twórczości **Magdaleny Abakanowicz**, autorki tworzącej organiczne formy z wykorzystaniem między innymi tkaniny jako materiału ekspresji artystycznej. Do nurtu sztuki konceptualnej należała twórczość zdobywającego wówczas sławę **Romana Opałki**. Groteskowe przedstawienia postaci ludzkich prezentował **Jerzy Duda-Gracz**. Mistyczne i fantastyczne malarstwo, często podszyte grozą i wzbudzające niepokój, tworzył **Zdzisław Beksiński**. W latach 80. rozwinęły się talenty **Edwarda Dwurnika** i **Leona Tarasewicza**.

Magdalena Abakanowicz,
*Zespół Czarnych Form
Organicznych*, 1974 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj najważniejsze tendencje i kierunki w poszczególnych dziedzinach kultury polskiej lat 1945–1989.
2. Zastanów się, w jaki sposób przemiany polityczne w Polsce wpływały na twórczość artystyczną. Jak zmieniała się ona w kolejnych okresach istnienia Polski Ludowej?
3. Poszukaj w internecie dodatkowych informacji na temat twórców, dzieł i nurtów kultury polskiej, które wzbudziły twoje zainteresowanie. Odszukaj także definicje pojęć, które nie są dla ciebie w pełni jasne. Przygotuj prezentację dotyczącą wybranych twórców.

NARODZINY I FUNKCJONOWANIE III RZECZYPOSPOLITEJ

1. Załamanie się systemu władzy komunistycznej. Narodziny III Rzeczypospolitej

Geneza nawiązania przez władze rozmów z opozycją

Pozycję władz komunistycznych bardzo osłabiał fakt, że ich główny sojusznik i zarazem nadzorca – **władze radzieckie** – **przestawał być dla nich pewnym oparciem**. Na postawę rządzących Polską wpływał fakt, że **ZSRR odchodził od doktryny Breżniewa**, zakładającej ścisły sowiecki nadzór nad sprawami wewnętrznymi państw bloku wschodniego. Nie planował już ingerencji w kwestię ewentualnych przemian ustrojowych w Polsce i władze polskie nie mogły liczyć na radziecką pomoc. Było to następstwem kryzysu wewnętrznego ZSRR i zdecydowanego osłabienia jego mocarstwowej pozycji na arenie międzynarodowej w schyłkowym okresie zimnej wojny. Ponadto w **ZSRR trwała już pierestrojka**, która oddziaływała również na Polskę – zarówno na nadzieje opozycji, jak i na niepewność rządzących.

System komunistyczny nie mógł dłużej trwać w dotychczasowej postaci, tym bardziej, że PZPR nie miała skutecznej recepty na dalsze rządzenie krajem, a sytuacja ekonomiczna była fatalna. Reforma gospodarki stawiała się niezwykle pilną potrzebą i oczywiste było, że musi być głęboka i że będzie uciążliwa dla społeczeństwa. Referendum z 1987 r. pokazało natomiast, że aktualne władze nie mają szansy na uzyskanie społecznego poparcia do przeprowadzenia reform. Rządzący zaczęli rozumieć, że powinni szukać sposobu na osłabienie nieprzychylnych sobie nastrojów społecznych. W planowanej reformie gospodarczej liczyli na pomoc Zachodu, a ten nie udzieliłby jej bez demokratyzacji stosunków społeczno-politycznych w Polsce.

O tym, że rządzący są gotowi zmienić swój stosunek do rządzonych, świadczył fakt, że na przełomie 1987 i 1988 r. w oficjalnej prasie pojawiły się wywiady z działaczami nieuznawanej oficjalnie „Solidarności”. Dla kierownictwa państwa stawało się jasne, że **niezbędne będzie przynajmniej częściowe dopuszczenie obywateli do głosu i otwarcie się na opozycję**, która okazywała coraz mniej strachu przed władzą. Jednocześnie rządzący liczyli na to, że nieprzygotowana do rządzenia krajem opozycja wykaże się niekompetencją. Częściowe wciągnięcie jej w struktury władzy i uwikłanie w bolesne dla społeczeństwa reformy gospodarcze doprowadzić miały do jej kompromitacji i utraty przez nią zaufania społecznego.

Zasadnicze zmiany po raz kolejny zostały wymuszone na władzach przez **strajki**. Te, które wybuchły wiosną 1988 r., rządzący stosunkowo sprawnie stłumili. **W sierpniu 1988 r.** fala strajków powróciła jednak na znacznie większą skalę. Tym razem **głównym postulatem była ponowna legalizacja „Solidarności”**. Władze nie sięgnęły tym razem po metody siłowe (ponowne wprowadzenie stanu wojennego nie wchodziło w grę). W PZPR przeważała **opcja poszukiwania kompromisu z umiarkowaną częścią opozycji**. Zwolenników takiego rozwiązania reprezentował **Mieczysław Rakowski**, który we wrześniu 1988 r. został premierem.

Rozmowy rządu z opozycją i wybory z czerwca 1989 r.

Spotkania przywódców państwowych z opozycją rozpoczęły się we wrześniu 1988 r. w podwarszawskiej **Magdalence**. Miały początkowo charakter poufny – opinia publiczna nie była o nich informowana. Funkcję **mediatora** pełnili **przedstawiciele Kościoła**. Władze zwlekały z deklarowaniem poważniejszych obietnic. Nie wszyscy działacze PZPR godzili się na ugodę z opozycją. Ostatecznie przeważała jednak świadomość, że nie można dłużej lekceważyć nastrojów społecznych. Ustalono, iż **właściwe i tym razem jawne rozmowy rządu z opozycją** w sprawie **przekształceń w państwie** odbędą się w ramach tak zwanego Okrągłego Stołu.

Nie wszystkie grupy opozycyjne akceptowały to rozwiązanie – sprzeciwiały się między innymi Konfederacja Polski Niepodległej, solidarnościowa Grupa Robocza i Solidarność Walcząca. Zapowiedziane rokowania traktowały jako paktowanie z wrogiem i chęć podzielenia się władzą z komunistami, zamiast zupełnego odsunięcia ich od rządów.

Okrągły Stół
eksponowany w Pałacu
Prezydenckim w 30.
rocznicę obrad

Obrady Okrągłego Stołu rozpoczęły się na początku lutego 1989 r. Liderami strony rządowej byli **Czesław Kiszczak** i **Aleksander Kwaśniewski**, a strony solidarnościowo-opozycyjnej – **Lech Wałęsa**, **Tadeusz Mazowiecki** i **Bronisław Geremek**. Ostateczne porozumienie podpisano 5 kwietnia. Opozycja zyskiwała możliwość **legalnej działalności** i **udziału w wyborach parlamentarnych**. Uzgodnione zasady głosowania **nie miały jednak w pełni demokratycznej formy**.

65% mandatów do Sejmu z góry przeznaczono **dla stronnictw i organizacji należących do obozu władzy**. Jedynie o pozostałe **35% miały swobodnie rywalizować** między sobą komitety wyborcze (zarówno opozycyjne, jak i utworzone przez władze). Zdecydowano o przywróceniu **Senatu**. W wyborach do niego głosowanie **zaplanowano jako całkowicie demokratyczne**.

Rządzący oczekiwali, że jeśli zapewnią sobie z góry większość w Sejmie, to utrzymają władzę w kraju. Ograniczone dopuszczenie opozycji do spraw państwowych chcieli natomiast wykorzystać do pozyskania społecznego przyzwolenia na trudne reformy. Przy tym część odpowiedzialności z powodu ich kosztów mogliby złożyć na opozycję.

„Solidarność” została na nowo zarejestrowana. Kampanię wyborczą do parlamentu oparła na **Komitecie Obywatelskim** przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność” **Lechu Wałęsie** i **ruchu regionalnych komitetów obywatelskich**. Zaangażowali się w nią nie tylko działacze opozycyjni, lecz także osoby powszechnie znane (zwłaszcza artyści) oraz Kościół katolicki. Najsilniejszą stroną ruchu był entuzjazm jego uczestników. Miał on natomiast niewiele czasu i ograniczone środki na wypromowanie swoich kandydatów. Zgodnie z porozumieniami Okrągłego Stołu komitety obywatelskie uzyskały możliwość wydawania legalnej prasy. Wkrótce zaczął się ukazywać **dziennik „Gazeta Wyborcza”** pod redakcją **Adama Michnika** i reaktywowany **„Tygodnik Solidarność”**, którego redaktorem był **Tadeusz Mazowiecki**. Opozycja mogła także prezentować **audycje wyborcze w radiu i telewizji**.

Poza „Solidarnością” i stroną rządową własnych kandydatów wystawiły między innymi KPN, Grupa Robocza i Unia Polityki Realnej Janusza Korwin-Mikkego. Pojawiło się też wielu kandydatów niezależnych. Solidarność Walcząca wzywała do bojkotu wyborów.

Pierwsza tura wyborów odbyła się **4 czerwca 1989 r.**, a druga – dwa tygodnie później. **Komitety obywatelskie** zdobyły **całość 35-procentowej puli mandatów do Sejmu**, jaka była objęta wolnymi wyborami, oraz **99 ze 100 miejsc w Senacie**. Wyniki te podważyły rachuby rządzących, którzy nie przewidzieli rozmiarów klęski, jaka ich spotka. Mimo że wybory nie były naprawdę demokratyczne (określono je jako „kontraktowe”), **pokazały, jakie są polityczne sympatie społeczeństwa**.

Ulotka wyborcza poznańskiego Komitetu Obywatelskiego „Solidarność” z 1989 r.

Następstwa wyborów czerwcowych

W lipcu 1989 r. Zgromadzenie Narodowe (połączone Sejm i Senat) na przywrócony urząd **prezydenta** Polski **wybrało przewagą zaledwie jednego głosu Wojciecha Jaruzelskiego**. Ustąpił on jednocześnie z funkcji **I sekretarza KC PZPR**, którą objął po nim aktualny premier **Mieczysław Rakowski**.

Rząd podjął decyzję o „**urynkowaniu cen żywności**” z dniem 1 sierpnia. Oznaczało to, że zaprzestaje ustalania cen artykułów spożywczych sprzedawanych w sklepach (poza przejściowo paroma wyjątkami, jak chleb czy mleko). Jednocześnie zniesiono kartki na mięso. Efektem było natychmiastowe pojawienie się **hiperinflacji** – na poziomie ponad 40% miesięcznie, za cały 1989 r. – 640%.

W parlamencie posłowie i senatorowie „Solidarność” utworzyli **Obywatelski Klub Parlamentarny (OKP)** pod przewodnictwem **Bronisława Geremka**. Lech Wałęsa zadeklarował chęć utworzenia rządu wraz z partiami podporządkowanymi dotąd PZPR: **Zjednoczonym Stronnictwem Ludowym** i **Stronnictwem Demokratycznym**. Z jego ramienia rozmowy prowadził Jarosław Kaczyński. Wymienione stronnictwa postanowiły **porozumieć się z opozycją**, a Wałęsa przekonał parlamentarzystów OKP do przyjęcia takiego rozwiązania. Rozpoczął się proces zmiany systemu władzy i stopniowego przejmowania rządów przez solidarnościową opozycję. Partia komunistyczna znalazła się w sytuacji bez wyjścia,

gdyż siłowe rozwiązania na wzór stanu wojennego nie wchodziły w grę wobec braku poparcia dla nich ze strony Moskwy.

W efekcie **12 września 1989 r.** powstał **rząd na czele z Tadeuszem Mazowieckim**. Był on pierwszym niekomunistycznym premierem w Europie Środkowo-Wschodniej od ponad 40 lat. W rządzie zasiadali nadal ministrowie z PZPR, co więcej – obejmowali resorty siłowe. Było ich jednak tylko czterech, podczas gdy „Solidarność” reprezentowało dwunastu (połowa) członków gabinetu.

Plakaty przed Pałacem Prezydenckim w Warszawie w 2014 r. reklamujące wystawę zorganizowaną w 25. rocznicę powołania rządu Tadeusza Mazowieckiego

Zdjęcie u góry, zrobione w 1980 r., przedstawia tłum przed bramą Stoczni Gdańskiej otaczający Lecha Wałęsę informującego o podpisaniu porozumień sierpniowych. Po lewej znajduje się plakat wyborczy komitetów obywatelskich „Solidarności” z 1989 r. Wykorzystywał on wizerunek Gary’ego Coopera (czytaj: garego kupera) z westernu *W samo południe* (reż. Fred Zinnemann, USA 1952). Na dole umieszczono zdjęcie z 1989 r. przedstawiające Tadeusza Mazowieckiego w Sejmie po powołaniu jego rządu.

System władzy komunistycznej uległ załamaniu, a rozpoczął się proces demokratyzacji kraju, o którym w coraz większym stopniu decydowali ludzie „Solidarności”. Podstawowym zadaniem nowego rządu było ratowanie sytuacji ekonomicznej i **stopniowe przestawienie gospodarki z socjalistycznej na wolnorynkową**. Główną rolę odegrał w tych przekształceniach **wicepremier i minister finansów Leszek Balcerowicz**.

W grudniu 1989 r. przeprowadzono **zmiany w konstytucji** – usunięto zapisy wprowadzone w 1976 r. (zobacz rozdz. III.4.). Dopuszczono **pełną swobodę działalności partii politycznych**, które zresztą zaczęły się organizować już wcześniej. Pierwszą partią, która powstała, było Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe. Zapowiedziano **rozwój samorządu terytorialnego**.

Jednocześnie zmieniono nazwę państwa. Z końcem 1989 r. **zakończyły się dzieje Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej**. Od **1 stycznia 1990 r.** kraj znowu nosił nazwę **Rzeczpospolita Polska**. Narodziła się tym samym **III Rzeczpospolita**. W styczniu 1990 r. delegaci na zjazd **PZPR** podjęli decyzję o **samorozwiązaniu partii**.

Kres istnienia Polski Ludowej nie miał charakteru rewolucyjnego. Dawny ustrój nie został obalony siłą, lecz na drodze porozumień i stopniowych przekształceń. Już we wrześniu 1989 r. rozwiązano ZOMO. Wiosną 1990 r. Milicję Obywatelską przekształcono w Policję oraz zlikwidowano Służbę Bezpieczeństwa. Funkcjonariusze SB, którzy chcieli pozostać w służbie państwowej, musieli się poddać kwalifikacji przed specjalnie powołanymi komisjami weryfikacyjnymi. Około 3/4 z nich uzyskało pozytywne opinie, na podstawie których mogli podjąć pracę w Urzędzie Ochrony Państwa czy w Policji. Zniesiono cenzurę, która w praktyce nie funkcjonowała już od wyborów czerwcowych. W lipcu ministrowie spraw wewnętrznych i obrony narodowej wywodzący się z PZPR zostali odwołani ze swoich stanowisk. Wojciech Jaruzelski podjął decyzję o ustąpieniu ze stanowiska prezydenta. Dzięki temu na listopad 1990 r. można było zaplanować wybory nowej głowy państwa.

Godło Polski w formie obowiązującej od 1990 r. na znaczku pocztowym z 1992 r.

Wraz ze zmianą nazwy państwa przywrócono też orłowi koronę, czyli powrócono do wzoru godła sprzed wojny.

Przemiany gospodarcze i społeczne u progu III Rzeczypospolitej

Od początku 1990 r. wprowadzano w życie przyjęty przez Sejm **pakiet ustaw reformujących gospodarkę**. Od nazwiska ówczesnego ministra finansów zyskały one potoczne miano „planu Balcerowicza”. **Przedsiębiorstwa państwowe**, stanowiące na razie absolutną większość, **musiały się odtąd wykazywać zyskami**. Te, które nie były w stanie na siebie zarobić, upadały – nie mogły już liczyć na dotację z budżetu państwa.

Aby wymusić na przedsiębiorstwach racjonalny rachunek ekonomiczny, a przy tym przeciwdziałać inflacji, określono **limit wzrostu wynagrodzeń**, którego przekroczenie oznaczało dla przedsiębiorstwa dodatkowy podatek. Spotkał się on ze szczególną niechęcią społeczną, ponieważ blokował wzrost płac. Poczyniono pierwsze kroki na drodze do **prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych**. Przystąpiono do **likwidacji PGR-ów**. Powstawały **prywatne banki**. Skończył się monopol państwa na handel zagraniczny. Rodziła się warstwa **polskich przedsiębiorców**. W przemianach własnościowych dużą rolę odgrywał też **kapitał zagraniczny**, który pozwalał na uzyskanie korzystnych warunków inwestowania (preferencyjne warunki zakupu przedsiębiorstw, zwolnienie z podatku od ponadnormatywnych wynagrodzeń, łatwość transferu zysków za granicę). Polscy przedsiębiorcy – dopiero rozpoczynający działalność gospodarczą – odczuwali, że są traktowani gorzej od zagranicznych.

Proces prywatyzacji zapoczątkowano już w pierwszym okresie przekształceń gospodarczych w III Rzeczypospolitej. Natomiast **nie przeprowadzono reprivatyzacji**, czyli zwrotu właścicielom (lub ich potomkom) własności utraconej w wyniku nacjonalizacji dokonanej po II wojnie światowej przez władze komunistyczne. Sprawy tej nigdy nie uregulowano ustawowo. Jedynie w przypadkach, gdy mienie zostało przejęte przez państwo niezgodnie z prawodawstwem określającym powojenną nacjonalizację, można było je odzyskać na drodze sądowej.

Rządowi udało się w ciągu kilku miesięcy **zredukować inflację**. Spadła natomiast znacząco produkcja przemysłowa. Przyczynami tego były między innymi: zmiana struktury produkcji, upadek części przedsiębiorstw i zmniejszony popyt wynikający ze zubożenia znacznej części społeczeństwa. Pojawiło się – i stale narastało przez kolejne kilkanaście lat – **bezrobocie** (szczytowy poziom 21% osiągnęło na przełomie 2003/2004 r.).

Większość społeczeństwa nie była przygotowana na szok związany z kosztami przeprowadzenia reform gospodarczych. Nie znała poza tym realiów funkcjonowania gospodarki kapitalistycznej i z trudem przystosowywała się od jej wymogów na rynku pracy. **Brak zagwarantowania bytu materialnego przez państwo wywoływał lęk i poczucie bezradności.** Także narastające rozwarstwienie majątkowe społeczeństwa budziło wiele niechęci. W związku z niskimi zarobkami i trudnościami materialnymi **nasiliła się emigracja zarobkowa.**

Samochody na osiedlu w Mińsku Mazowieckim w 1991 r.

Tylko niewielka część społeczeństwa mogła sobie pozwolić na bardziej luksusowe dobra. Przez długi czas na polskich ulicach większość samochodów pochodziła z czasów PRL.

Problemem, który podnoszono w okresie rodzenia się wolnego rynku w Polsce, była kwestia określona jako **uwłaszczenie się nomenklatury**. Zjawisko to miało swoje korzenie jeszcze w czasach rządu Mieczysława Rakowskiego. Podjęto wtedy kroki zmierzające do zaprowadzenia pełnej swobody działalności gospodarczej, a kierownictwo państwowych przedsiębiorstw korzystało z możliwości samodzielnego zarządzania ich majątkiem. Dopuszczono też legalny obrót walutami (pojawily się kantory). Przyjęte rozwiązania prawne pozwalały na **przekazywanie majątku** należącego do zakładów państwowych w użytkowanie powstającym wówczas **prywatnym spółkom**. Dało to osobom związanym z władzami partyjno-państwowymi oraz kierującym państwowymi przedsiębiorstwami możliwość przejęcia kontroli nad częścią zasobów państwa. Miały one też ułatwioną drogę do rozpoczęcia, wcześniej niż inni, działalności gospodarczej. Posiadana sieć kontaktów zapewniała im możliwość szybkiego rozwinięcia biznesu i ułatwiała konkurowanie z przedsiębiorcami niemającymi takich wpływów. W ten sposób elity władzy PRL-u starały się przekształcić w elity finansowe nowej Rzeczypospolitej. Procesy takie zachodziły we wszystkich krajach bloku wschodniego, przy czym w Polsce nie miały tak masowego charakteru, jak gdzie indziej.

Nomenklatura – ogół stanowisk w aparacie administracyjnym oraz w zakładach pracy w Polsce Ludowej, których obsada należała do uprawnień organów PZPR różnych szczebli. Z końcem PRL-u ich liczba zbliżała się do 300 tysięcy. Mianem nomenklatury określano też czasem elitę partyjną wraz z ogółem osób bezpośrednio od niej zależnych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do obrad Okrągłego Stołu. Przedstaw jego postanowienia.
2. Jakie znaczenie miały wybory parlamentarne z czerwca 1989 r.? Jakie zmiany ustrojowe nastąpiły po nich w Polsce?
3. Scharakteryzuj przemiany gospodarcze w Polsce w latach 90. i problemy społeczne, które one wywoływały.

2. III RP przed przystąpieniem do Unii Europejskiej

Życie polityczne w latach 1990–1991 i rozpad obozu solidarnościowego

Działacze rozwiązanej PZPR stworzyli kilka ugrupowań politycznych, z których poważną rolę odegrała **Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP)** na czele z **Aleksandrem Kwaśniewskim** i **Leszkiem Millerem**. Zjednoczone Stronnictwo Ludowe z kolei połączyło się z niektórymi grupami niezależnych działaczy ludowych i utworzyło **Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)**.

W zróżnicowanym światopoglądowo **obozie solidarnościowym** utrzymywana w epoce działalności opozycyjnej względna **jedność zaczęła się kruszyć**. Przedmiotem kontrowersji była polityka rządu Tadeusza Mazowieckiego. Niezadowoleni z niej politycy Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego stawiali zarzuty zbyt powolnego przeprowadzania zmian ustrojowych i braku rozliczenia PRL-owskiej ekipy władzy. Jednocześnie krytykowali rząd za gwałtowność przekształceń gospodarczych odbijających się na poziomie życia ludności. W maju 1990 r. utworzyli oni **Porozumienie Centrum (PC)** na czele z **Jarosławem Kaczyńskim**. Wysuwali **Lecha Wałęsę** na **urząd prezydencki**.

Kandydatem **zwolenników dotychczasowej polityki rządu** był **Tadeusz Mazowiecki**. W lipcu 1990 r. utworzyli oni **Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna (ROAD)** na czele ze **Zbigniewem Bujakiem** i **Władysławem Frasyniukiem**. Kampania prezydencka przyniosła ostre starcie między politykami popierającymi jednego z dwóch kandydatów wywodzących się z „Solidarności”. **Przypieczętowało to rozpad obozu solidarnościowego**, który – w warunkach rodzenia się demokratycznego systemu politycznego i wielości koncepcji dotyczących przyszłości Polski – był nieunikniony.

Po ogłoszeniu przez Wojciecha Jaruzelskiego decyzji o ustąpieniu ze stanowiska nowy **prezydent** miał zostać **wybrany** – zgodnie z nowelizacją konstytucji z września 1990 r. – **w wyborach powszechnych**, a nie przez Zgromadzenie Narodowe. Wybory odbyły się **jesienią 1990 r.** Pierwsza ich tura przyniosła zaskakujące wyniki. Najwięcej głosów uzyskał wprawdzie Lech Wałęsa, ale Tadeusz Mazowiecki był dopiero trzeci, bo drugie miejsce zajął **Stanisław Tymiński**. Była to postać zupełnie nowa w polityce – emigrant, przedsiębiorca posiadający firmy w Kanadzie i Peru. Zapewniał, że potrafi rozwiązać polskie problemy gospodarcze. Jego kampania skierowana była do osób rozczarowanych i sfrustrowanych przemianami

w kraju. W decydującej turze **zwyciężył Lech Wałęsa**, uzyskując 74% głosów. **Prezydenturę objął w grudniu 1990 r.** W otoczeniu nowego prezydenta główną rolę odgrywali bracia **Jarosław i Lech Kaczyńscy**.

Tadeusz Mazowiecki zrezygnował z funkcji premiera. **Nowy rząd** opierał się głównie na **Kongresie Liberalno-Demokratycznym (KL-D)** – partii popierającej Lecha Wałęsę. Jej liderami byli między innymi **Jan Krzysztof Bielecki** (nowy premier) i **Donald Tusk**. Ministrem finansów pozostawał Leszek Balcerowicz. Gabinet ten określono mianem „rządu kontynuacji”, gdyż pozostał on przy dotychczasowych założeniach reform ekonomicznych. Jego sukcesem było **uzyskanie umorzenia prawie połowy polskiego długu zagranicznego**. Rozwijająca się prywatna przedsiębiorczość zapewniała dostępność towarów i usług na rynku. Jednak przeciętne pensje były niskie. Narastało ponadto zróżnicowanie majątkowe społeczeństwa.

Jacek Kuroń rozdaje darmową zupę, Gorzów Wielkopolski, sierpień 1991 r.

Kuroń w latach 1989–1993 dwukrotnie pełnił funkcję ministra pracy i polityki socjalnej. Był on pomysłodawcą wydawania na ulicach posiłku najuboższym – najczęściej zupy grochowej nazywanej od jego nazwiska kuroniówką. W ten sposób określano też zasiłek dla bezrobotnych.

Na wiosnę 1991 r. różne formacje popierające Tadeusza Mazowieckiego utworzyły **Unię Demokratyczną (UD)** – partię raczej umiarkowaną, prezentującą szeroki przekrój poglądów politycznych (silny trzon liberalno-demokratyczny, ale też i skrzydło konserwatywne). Wokół SdRP wykształciła się koalicja pod nazwą **Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD)**. Na prawicy powstała **Wyborcza Akcja Katolicka (WAK)**, w której najważniejszą partią było Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe (**ZCh-N**) na czele z **Wiesławem Chrzanowskim**.

Kadencja **parlamentu „kontraktowego”**, który nie stanowił demokratycznej reprezentacji poglądów społecznych, została **skrócona** i w **październiku 1991 r.** odbyły się **nowe wybory**. Ówczesna ordynacja wyborcza sprzyjała **rozproszaniu mandatów między wiele ugrupowań**. Ostatecznie do Sejmu wprowadziło swoich posłów aż 29 komitetów wyborczych (z których część była ponadto koalicjami). **Najwięcej mandatów zdobyły Unia Demokratyczna (62) i SLD (60)** – partie centrum i lewicy. Wbrew temu wybory okazały się **sukcesem**

prawicy, która w sumie zdobyła przewagę w Sejmie, chociaż była podzielona na wiele ugrupowań. Marszałkiem Sejmu został Wiesław Chrzanowski z ZChN, a **rząd stworzył Jan Olszewski z PC**. Do jego głównych haseł należały **lustracja i dekomunizacja**, które uznawał za najważniejsze narzędzia walki z silną pozycją polityczną i ekonomiczną osób wywodzących się z dawnych władz komunistycznych. Utrzymywanie przez nie wpływów w państwie i gospodarce określano mianem **postkomunizmu**.

Lustracja – w krajach postkomunistycznych procedura ujawniania współpracy z komunistycznymi służbami bezpieczeństwa osób pełniących funkcje publiczne; niekiedy wiązała się z zakazem dalszego pełnienia takich funkcji.

Dekomunizacja – działania mające na celu usuwanie struktur charakterystycznych dla systemu komunistycznego oraz odsunięcie od wpływów politycznych i ewentualnie także gospodarczych byłych funkcjonariuszy partii komunistycznej i systemu władzy w krajach bloku komunistycznego.

Kontynuacja przemian politycznych, ustrojowych i gospodarczych

Lech Wałęsa chciał realizować wizję silnej władzy prezydenckiej, której w dużej mierze jest podporządkowany rząd, przy drugoplanowej roli parlamentu. Jednak większość sił politycznych nie była skłonna udzielać prezydentowi bezwarunkowego poparcia, a nawet jego bliscy współpracownicy często wchodzili z nim w **konflikty**. **Bracia Kaczyńscy opuścili Kancelarię Prezydenta już jesienią 1991 r.** Drogi Wałęsy i środowiska PC zdecydowanie się rozeszły. Oskarżało ono prezydenta o nie dość zdecydowane zwalczanie wpływów komunistów w państwie.

Decydująca rozgrywka polityczna nastąpiła po tym, jak Sejm w maju 1992 r. przyjął **uchwałę lustracyjną**. Zobowiązywała ona ministra spraw wewnętrznych do przygotowania informacji na temat osób pełniących wysokie funkcje państwowe, które w okresie PRL były współpracownikami SB. Już po tygodniu ówczesny minister **Antoni Macierewicz przesłał do Sejmu listę 64 osób (członków rządu, parlamentarzystów) zarejestrowanych w archiwach SB jako agenci**. Odrębna lista **podejrzanych**, przeznaczona do wiadomości jedynie osób piastujących najwyższe stanowiska, zawierała tylko dwa nazwiska: **prezydenta Lecha Wałęsy i marszałka Sejmu Wiesława Chrzanowskiego**. Brak było informacji na temat wiarygodności dokumentów SB. Reakcją prezydenta

i partii pozostających poza koalicją rządową było oskarżenie premiera i jego ministra o chęć destabilizacji państwa. Z inicjatywy Lecha Wałęsy **rząd został odwołany przez Sejm**. Następny gabinet ministrów utworzyła **Hanna Suchocka z Unii Demokratycznej**. Jej rząd tworzyła szeroka centro-prawicowa koalicja ośmiu partii, zdominowana przez UD, KL-D i ZCh-N.

Koszty społeczne reform gospodarczych były przyczyną konfliktów między gabinetem Hanny Suchockiej a grupami wysuwającymi żądania socjalne – zwłaszcza „Solidarność”. Miały miejsce strajki, demonstracje i blokady dróg. **W maju 1993 r. rząd został zdymisjonowany przez Sejm** (większością zaledwie jednego głosu). **Lech Wałęsa** wykorzystał wówczas nowe uprawnienie – nadane mu przez uchwaloną pół roku wcześniej „małą konstytucję” – i **rozwiązał parlament**.

Hanna Suchocka (ur. 1946)

Suchocka była pierwszą kobietą, która stanęła na czele polskiego rządu. Jej kandydatura była możliwa do przyjęcia przez wchodzące do koalicji partie prawicy, ponieważ Suchocka należała w Unii Demokratycznej do skrzydła konserwatywnego i często odwoływała się do wartości chrześcijańskich.

Przedterminowe wybory odbyły się **we wrześniu 1993 r.** według **nowej ordynacji wyborczej**. Do Sejmu wchodziły tylko te partie, które zdobyły co najmniej 5% głosów, i koalicje z poparciem przekraczającym 8%. Miało to zapobiec rozproszeniu mandatów, które było dotąd przyczyną trudności w tworzeniu stabilnych i sprawnie działających koalicji rządowych. W wyniku wyborów **ugrupowania wywodzące się z obozu solidarnościowego** znalazły się w mniejszości i **straciły władzę**. Nowy rząd oparty był na **koalicji SLD z PSL**, a więc partii politycznych wyrosłych z formacji rządzących w okresie PRL. Również **wybory prezydenckie z 1995 r.** wygrał kandydat SLD – **Aleksander Kwaśniewski**, który w drugiej turze pokonał Lecha Wałęsę.

Aleksander Kwaśniewski (ur. 1954)
odbiera gratulacje po wyborach
prezydenckich w 1995 r.

W latach 80. Kwaśniewski odpowiadał
w PZPR oraz w rządzie za sprawy
młodzieży i kultury fizycznej.

Był jednym z liderów strony rządowej
podczas obrad Okrągłego Stołu.

W 1. połowie lat 90., do momentu
objęcia prezydentury w grudniu 1995 r.,
był przewodniczącym SdRP, a także
klubu parlamentarnego SLD. W 2000 r.
ponownie wygrał wybory prezydenckie.

Zmiana sympatii wyborców wynikała ze zniechęcenia społeczeństwa sporami w obrębie obozu solidarnościowego oraz panującą trudną sytuacją bytową. Z przejściem rządów przez lewicę wiązano nadzieje na powrót socjalnego bezpieczeństwa. W praktyce radykalniejsza zmiana w polityce ekonomicznej nie nastąpiła. Nowy gabinet **kontynuował reformy przekształcające polską gospodarkę według zasad wolnorynkowych.**

Od 1991 r. trwały prace nad nową konstytucją, gdyż formalnie obowiązywała wciąż ta z 1952 r., w której dokonano poprawek. Jako rozwiązanie przejściowe przyjęto „małą konstytucję” regulującą stosunki między władzą ustawodawczą a wykonawczą (wzmacniając tę ostatnią). Trudności w osiągnięciu porozumienia najważniejszych sił politycznych spowodowały, że dopiero **wiosną 1997 r.** parlament **uchwalił nową Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej.** Weszła ona **w życie w październiku** po zaakceptowaniu jej przez obywateli w referendum (53,5% głosów „za”, 46,5% – „przeciw”). Ukształtowała ona **ustrój Polski jako parlamentarno-gabinetowy**, ze stosunkowo słabą władzą prezydenta i silną pozycją premiera.

Prawica – pozostająca w opozycji, a w ogromnej części nawet poza parlamentem – **zjednoczyła się przed wyborami 1997 r. jako Akcja Wyborcza „Solidarność” (AWS).** Dzięki temu osiągnęła dobry wynik i utworzyła **rząd w koalicji z Unią Wolności (UW),** powstałą z połączenia UD i KL-D. **Premierem został Jerzy Buzek.** Jako pierwszy w dziejach III Rzeczypospolitej sprawował tę funkcję przez całą 4-letnią kadencję parlamentu, choć UW wystąpiła z koalicji w 2000 r. Dzielą tego rządu były **cztery reformy** – ważne, choć później niejednznacznie oceniane. **Administracyjna** zmniejszała liczbę województw z 49 do 16 i stworzyła nowy szczebel – powiaty. **Oświatowa** skracala naukę w szkole podstawowej z 8 do 6 lat, wprowadzała 3-letnie **gimnazja** i 3-letnie (w miejsce 4-letnich) licea oraz 4-letnie (zamiast 5-letnich) technika. Pozostałe dwie reformy dotyczyły **systemu emerytalnego** oraz **służby zdrowia.** W **2000 r. wybory prezydenckie** – tak jak 5 lat wcześniej – wygrał **Aleksander Kwaśniewski,** przy czym tym razem dokonał tego już w pierwszej turze głosowania. **Wybory parlamentarne z 2001 r.** doprowadziły **ponownie do władzy lewicową koalicję** całkowicie zdominowaną przez SLD, któremu niewiele zabrakło do uzyskania połowy mandatów w Sejmie. **Premierem został Leszek Miller.** Jego rząd kontynuował reformy umożliwiające przystąpienie Polski do **Unii Europejskiej** i doprowadził do **sfinalizowania negocjacji i zawarcia traktatu akcesyjnego** (zobacz rozdz. IV.3.).

Ważnym wydarzeniem stało się przegrupowanie w ramach **obozu postsolidarnościowego.** W **2001 r.** w jego obrębie powstały **dwie nowe partie:** centro-prawicowa, liberalna gospodarczo i konserwatywna społecznie **Platforma**

Obywatelska (PO); jej liderami byli Donald Tusk, Maciej Płażyński i Andrzej Olechowski) oraz prawicowe, narodowo-konserwatywne **Prawo i Sprawiedliwość (PiS)**; jej liderami byli Lech i Jarosław Kaczyńscy). Partie te nie osiągnęły wprowadzenia sukcesu w wyborach z 2001 r., ale **zdominowały polską scenę polityczną po 2005 r.** W dużym stopniu przyczyniła się do tego „afera Rywina” z przełomu 2002 i 2003 r., która zapoczątkowała gwałtowny **spadek popularności lewicowego rządu**. Związana była ona z korupcyjnymi mechanizmami przy uchwalaniu prawa, w których brały udział osoby powiązane z rządem i z SLD. Ponadto szczytowy poziom osiągnęło wówczas bezrobocie.

Kultura w latach 90. XX w. i na początku XXI w.

Ludzie kultury wraz z upadkiem PRL – z jednej strony – uzyskali możliwość tworzenia bez ograniczeń cenzury i perspektywy ewentualnych represji ze strony władz. Z drugiej strony – utracili w dużej mierze wsparcie finansowe państwa i musieli nauczyć się brania pod uwagę praw wolnego rynku. Lata 90. okazały się dla kultury szczególnie trudne. W kraju, który powoli wychodził z zapaści gospodarczej, brakowało środków na twórczość artystyczną. Ponadto odbiorców kultury złańionych rozrywki w stylu zachodnim fascynowały często jej najbardziej komercyjne formy, które dotychczas były dostępne w ograniczonym stopniu.

Mimo wszystko w omawianym okresie rozwinęły się talenty wielu twórców, którzy trwale zapisali się w polskiej kulturze. Jeszcze w końcu lat 80. zadebiutował **Paweł Huelle** (czytaj: hile) – jego powieść ***Weiser Dawidek*** (czytaj: wajzer) była nostalgiczną opowieścią o niepozbanionym problemach dzieciństwie. Jednym z najbardziej cenionych i poczytnych pisarzy stał się **Jerzy Pilch** przedstawiający bohaterów przegranych, słabych bądź zepchniętych na margines nowej rzeczywistości społecznej. **Andrzej Stasiuk** (autor m.in. ***Jadąc do Babadag***) stał się piewcą zatrzymanego w miejscu czasu, prowincji, która nie poddaje się łatwo zmianom, ludzi, którym nieśpieszno do nowoczesności rozumianej na modłę Zachodu. **Olga Tokarczuk** (***Prawiek i inne czasy, Dom dzienny, dom nocny***) – przyszła noblistka – odrzuciła dosłownie rozumiany realizm i nasyciła opisywane światy elementami mitu i cudowności. Do najmłodszego pokolenia twórców należała **Dorota Masłowska**, która zadebiutowała na początku XXI w. powieścią ***Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną*** – groteskową wizją życia młodych ludzi w okresie przemian na początku III RP. Mistrzem literatury rozrywkowej był **Andrzej Sapkowski** – autor ***Sagi o wiedźminie*** opartej na konwencji literatury *fantasy* (czytaj: *fantazy*).

W poezji najgłośniejsze stały się nazwiska twórców „pokolenia bruLionu”: **Marcina Świetlickiego** i **Jacka Podsiadły**. Natomiast w **1996 r. Wisława Szymborska** otrzymała **Literacką Nagrodę Nobla** „za poezję, która z ironicz-

ną precyzją pozwala historycznemu i biologicznemu kontekstowi ukazać się we fragmentach ludzkiej rzeczywistości” – jak głosiło uzasadnienie Komitetu Noblowskiego.

W sztuce filmowej najważniejszym dziełem początku lat 90. była **Ucieczka z kina „Wolność”** w reżyserii **Wojciecha Marczewskiego**. Film odzwierciedlał rzeczywistość społeczną oraz wybory etyczne schyłku PRL. W końcu dekady **Krzysztof Krauze** w **Długu** za pomocą sensacyjnej fabuły zaprezentował następstwa przemian społeczno-ekonomicznych pierwszych lat III Rzeczypospolitej. Lata 90. to okres rozwoju dwojga niezwykłych indywidualności: **Doroty Kędzierzawskiej** (**Wrony, Nic**) i **Jana Jakuba Kolskiego** (**Jańcio Wodnik**). Wciąż tworzyli niektórzy dawni mistrzowie – **Andrzej Wajda**, który na początku dekady lat 90. przedstawił **Korczaka**, a na przełomie XX i XXI w. – dwie stylowe adaptacje: **Pana Tadeusza** Adama Mickiewicza i **Zemstę** Aleksandra Fredry, czy **Kazimierz Kutz** (**Zawrócony**). Największe przeboje filmowe tego czasu sięgały po wzorce gatunkowe kina amerykańskiego – najchętniej po formułę filmu sensacyjnego (**Psy** Władysława Pasikowskiego). Juliusz Machulski przedstawił natomiast komedię sensacyjną **Kiler**.

Część polskich reżyserów nadal tworzyła za granicą, choć teraz decydowały o tym względy finansowe, a nie polityczne. Był to szczególnie dobry okres w twórczości **Agnieszki Holland** (**Europa, Europa, Całkowite zaćmienie, Plac Waszyngtona**). Poza krajem zaczął wówczas kręcić filmy także **Krzysztof Kieślowski** (**Podwójne życie Weroniki**, trylogia **Trzy kolory**). Na początku XXI w. **Roman Polański** wyreżyserował wielokrotnie nagradzany film **Pianista**.

Na scenie muzycznej najwyżej cenionymi wykonawcami **rockowymi**, debiutującymi w latach 90., były zespoły **Hey**, **Wilki** i **O.N.A.** oraz **Edyta Bartosiewicz**

i **Renata Przemyk**, a pod koniec dekady **Myslovitz** (czytaj: mysłowic). Spośród zespołów działających od poprzedniego dziesięciolecia największe uznanie zyskały **Kult** i **T.Love** (czytaj: ti lav). Wielki sukces komercyjny odniosła grająca od lat 70. **Budka Suflera**, a w dziedzinie muzyki **pop** między innymi **Edyta Górniak** i **Varius Manx** (czytaj: warjus manks). Z opóź-

Katarzyna Kozyra, rzeźba-instalacja *Piramida zwierząt*, 1993 r.

Elementem instalacji był także film wideo ukazujący ubój konia w rzeźni. Kontrowersyjna praca autorki miała zwrócić uwagę na problem odsuwania śmierci poza horyzont świadomości współczesnego człowieka. Prace Kozyry są związane z takimi tematami jak: przemijanie, cierpienie, ciało i jego wizerunki.

nieniem w stosunku do krajów zachodnich zaczął w Polsce zdobywać popularność **hip-hop**. W 2. połowie lat 90. stał się już dla młodych słuchaczy jednym z najważniejszych nurtów muzycznych, który reprezentowały między innymi **Kaliber 44**, a zwłaszcza **Paktofonika**.

Sztuki plastyczne uległy ogromnemu zróżnicowaniu i trudno wskazać jedną dominującą w nich tendencję. Malala rola tradycyjnych form – malarstwa i rzeźby. W ich miejsce artyści chętniej wybierali sztukę wideo, instalacje artystyczne czy happeningi. Szczególnie eksponowane miejsce zajął nurt określany jako **sztuka krytyczna** – odnoszący się z rezerwą do sytuacji społecznej i obyczajowej Polski, często sięgający po prowokację jako środek artystyczny. Nurt ten reprezentowali między innymi **Katarzyna Kozyra** oraz **Paweł Althamer** (czytaj: althamer). Wyjątkowy rozgłos zyskała z końcem omawianego okresu twórczość **Wilhelma Sasnała**, koncentrującego się wówczas na polemice z wyobrażeniami kształtowanymi przez kulturę masową. Ponadto wśród najważniejszych artystów tworzących w latach 90. należy wymienić jeszcze **Mirosława Bałkę**, **Zbigniewa Libere** i **Artura Żmijewskiego**.

Budynek Biblioteki
Uniwersytetu
Warszawskiego, 1999 r.

Siedziba Biblioteki UW jest uważana za jedno z najciekawszych dzieł architektonicznych lat 90. w Polsce. Istotnym elementem całej koncepcji stało się umieszczenie na dachu budynku ogrodu i nadanie całości ekologicznego wymiaru.

PYTANIA I POLECENIA

1. Sporządź kalendarium najważniejszych zmian ustrojowych w Polsce w latach 90. Wyjaśnij, na czym one polegały i w jaki sposób kształtowały życie polityczne.
2. Wyjaśnij, jakie kwestie stały się głównym przedmiotem sporów między politykami w pierwszym okresie istnienia III Rzeczypospolitej.
3. Przedstaw sytuację kultury polskiej i osiągnięcia jej twórców w latach 90. XX w. i na początku XXI w.

3. Przystąpienie Polski do NATO i Unii Europejskiej

Nowe sojusze militarne

W pierwszych latach istnienia III Rzeczypospolitej za szczególnie ważny cel polityczny uważano zakończenie trwającej od końca wojny **obecności w Polsce wojsk radzieckich** (po upadku ZSRR – rosyjskich). Ich liczebność wynosiła w 1990 r. około 60 tysięcy żołnierzy. Pertraktacje ze stroną rosyjską w sprawie ich wycofywania były żmudne, zakończyły się jednak sukcesem. **Ostatnie jednostki armii rosyjskiej opuściły Polskę we wrześniu 1993 r.**

Po 1989 r. kraje Europy Środkowo-Wschodniej odzyskiwały suwerenność. Podporządkowany ZSRR **Układ Warszawski** przestawał realnie funkcjonować. Został ostatecznie **rozwiązany 1 lipca 1991 r.** Sam Związek Radziecki przestał istnieć w końcu tego samego roku. Demokratyczna Polska zwracała się teraz w poszukiwaniu sojuszników ku państwom zachodnim. Kolejne rządy były przekonane, że **najlepszym sposobem zabezpieczania interesów państwowych** stanie się **wejście do struktur** politycznych, militarnych oraz gospodarczych **Zachodu** i konsekwentnie zmierzały do realizacji tego celu.

Polska już od 1992 r. oficjalnie **starła się o przyjęcie do NATO**. Choć otrzymywała z Sojuszu pozytywne sygnały, wydawało się początkowo, że może się to okazać nierealne. Problemem była istniejąca **w USA niechęć do zadrażniania stosunków z Rosją, która stanowczo sprzeciwiała się poszerzaniu NATO na wschód**. W 1994 r. Polska weszła do programu „**Partnerstwo dla pokoju**”, który oznaczał współpracę wojskową z Sojuszem Północnoatlantyckim. Nie zapewniał on jednak gwarancji bezpieczeństwa, którą dać mogło dopiero rzeczywiste członkostwo w tej organizacji.

Dla Polski wejście do stabilnego systemu bezpieczeństwa było sprawą kluczową, tym bardziej, że niepokój budziły powracające w Rosji tendencje do odbudowy mocarstwowej pozycji utraconej wraz z upadkiem ZSRR. Intensywne działania polskiej dyplomacji i środowisk polonijnych pozwoliły stopniowo przełamać wątpliwości kongresmenów amerykańskich. W 1997 r., na szczycie szefów państw sojuszu, Polska wraz Czechami i Węgrami została zaproszona do negocjacji. **W marcu 1999 r., po ratyfikacji aktu przystąpienia do Paktu** przez polski parlament i podpisaniu przez prezydenta, **Polska stała się pełnoprawnym członkiem NATO.**

Obrady szczytu NATO w Waszyngtonie w 1999 r. – pierwsze, w których wzięła udział Polska

Członkostwo Polski w NATO umocniło jej pozycję na arenie międzynarodowej. Uczyniło też koniecznym unowocześnienie armii, a udział polskich żołnierzy w misjach międzynarodowych pozwolił im zdobyć doświadczenie.

W polskiej polityce zagranicznej bardzo wyraźną tendencją było **dążenie do jak najściślejszej współpracy ze Stanami Zjednoczonymi**, czasami nawet kosztem stosunków z państwami europejskimi. Zakładano, że **USA** mogą stanowić najpewniejszą gwarancję bezpieczeństwa Polski.

Rząd polski poparł akcje militarne, które Amerykanie podjęli **po atakach terrorystycznych z 11 września 2001 r.** (zobacz rozdz. II.5.). **W 2001 r.** w walkach podczas **interwencji USA w Afganistanie** wzięła udział polska specjalna jednostka wojskowa GROM. W kolejnych latach polskie zaangażowanie wojskowe w tym kraju stale wzrastało. **W 2003 r. Polska uczestniczyła w wojnie w Iraku.** Następnie Polacy objęli **dowództwo w jednej z czterech stref okupacyjnych.** Dowodzili międzynarodową dywizją (w jej skład wchodziłi żołnierze z 20 krajów), w której po Polakach największy udział liczebny mieli Hiszpanie i Ukraińcy. Polski kontyngent wojskowy stacjonował w Iraku przez pięć i pół roku. W trakcie tej służby poniosło śmierć 21 polskich żołnierzy. Wielkie kontrowersje wzbudziła **sprawa tajnych więzień amerykańskich na terenie Polski**, służących przetrzymywaniu osób podejrzanych przez USA o terrorizm.

Współpraca regionalna

Wielokrotnie powracała w polskiej polityce zagranicznej koncepcja współpracy w obrębie regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Już na początku 1991 r. powstała Grupa Wyszehradzka (V4), będąca porozumieniem Polski, Czechosłowacji (od 1993 r. Czech i Słowacji) oraz Węgier. W jej ramach starano się uzgadniać działania na arenie międzynarodowej, zwłaszcza związane ze staraniami o wejście do struktur europejskich i NATO. Koleje losu tej współpracy były zmienne, nie zawsze umiano się porozumieć w najważniejszych sprawach. W 1992 r. kraje Grupy utworzyły ponadto Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (CEFTA). Współpraca gospodarcza podjęta w jego ramach przyniosła krajom członkowskim wiele korzyści. W następnych latach do tej organizacji przystępowały kolejne państwa – głównie z obszaru Bałkanów. Polska starała się kontynuować tego rodzaju współpracę regionalną także po wstąpieniu do Unii Europejskiej w 2004 r. Między innymi od 2015 r. zaczęto rozwijać inicjatywę określaną jako Trójmorze. Skupia ona 12 państw Unii położonych między morzami: Bałtyckim, Adriatyckim i Czarnym.

Droga do Unii Europejskiej

Znacznie więcej wysiłków niż wejście w skład NATO wymagało osiągnięcie akcesji do **Unii Europejskiej**. Zamiar taki Polska deklarowała od początków istnienia III RP. Najpierw jednak musiała dokonać daleko idących przekształceń wolnorynkowych w gospodarce, a także zmian ustawowych. Politycy państw zachodnich zachowywali przy tym dużą ostrożność wobec kandydatury państw z Europy Środkowo-Wschodniej. Zdawali sobie sprawę, że koszty ich przyjęcia mogą być znaczne. Obawiali się wysokich dopłat do polskiego rolnictwa oraz otwarcia rynków pracy dla przybyszów z Polski i innych krajów regionu (choć z drugiej strony unijne firmy skorzystałyby na napływie taniej siły roboczej). Zaletą poszerzenia Unii było dla jej dotychczasowych państw członkowskich uzyskanie szerszego dostępu do rynków zbytu w Europie Środkowo-Wschodniej.

Polska a Unia Europejska – znaczek pocztowy z 1994 r.

W 1994 r. weszła w życie umowa stowarzyszeniowa, dzięki której Polska otrzymała dostęp do funduszy pomocowych z Unii w zamian za szersze otwarcie swojego rynku na import z krajów Unii. Fundusze te miały wspomagać rozwój gospodarczy. Finansowano dzięki nim inwestycje komunikacyjne oraz z zakresu ochrony środowiska. Wpływało to na wzrost poparcia w społeczeństwie polskim dla idei wejścia do Unii.

Nadzieje **zwolenników** integracji wiązały się z możliwością uzyskania środków na rozwój gospodarczy i cywilizacyjny kraju. Korzystna mogłaby się stać sama przynależność do ogólnoeuropejskiego wspólnego rynku pracy oraz wymiany handlowej. Obok uzasadnień praktycznych wysuwano też bardziej oddziaływające na emocje. Wskazywano na to, że Polsce bliżej jest do cywilizacji Zachodu niż Wschodu. Obawy **przeciwników** przystąpienia do Unii Europejskiej budził wpływ takiej decyzji na suwerenność kraju i polską tożsamość narodową. Niepokój wywoływały też wątpliwości, czy polscy producenci rolni i przemysłowi poradzą sobie w konkurencji z zagranicznymi na wspólnym europejskim rynku. Zastanawiano się ponadto, jak duże koszty pochłonie dostosowanie się do norm unijnych, na przykład w zakresie ochrony środowiska.

Negocjacje z Unią trwały w latach 1998–2002. **Traktat akcesyjny (traktat ateński)** został ostatecznie **podpisany w kwietniu 2003 r.** Sejm podjął decyzję, że o jego ratyfikacji powinni zdecydować wszyscy obywatele. **W czerwcu 2003 r.** odbyło się **referendum** w tej sprawie. **Ponad 3/4 głosujących** opowiedziało się **za przystąpieniem do Unii Europejskiej**. Polska stała się jej **członkiem 1 maja 2004 r.** wraz z dziewięcioma innymi państwami (zobacz rozdz. II.4.).

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragment broszury *Tak dla Polski* wydanej w związku z referendum w 2003 r. przez Kancelarię Prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego

Jeżeli powiemy „tak”, Polska umocni swoją pozycję w europejskiej rodzinie. Nie utracimy suwerenności. Nasze prawa narodowe nadal chronić będzie Konstytucja RP, zaś wchodząc do UE, uzyskamy dodatkowe gwarancje ochrony poza granicami naszego kraju. [...] Jeśli powiemy „nie” – Polska utraci możliwość współdecydowania o losach światowej potęgi, jaką jest dziś UE, opóźnimy unowocześnienie naszego państwa i gospodarki, znajdziemy się na peryferiach Europy.

A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2005*, Kraków 2007, s. 424.

ĆWICZENIE

Wskaż, jakie argumenty za przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej wysuwały polskie władze.

PYTANIA I POLECENIA

1. Zastanów się, jakie oczekiwania mieli Polacy wobec uczestnictwa w NATO i Unii Europejskiej. Wskaż najważniejsze przyczyny podjęcia przez polskie władze starań o przystąpienie do tych organizacji.
2. Przedstaw trudności, jakie napotykała Polska na drodze do członkostwa w obu organizacjach.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało przystąpienie Polski do NATO.

4. Polska w latach 2004–2015

Życie polityczne w Polsce w latach 2004–2015

W 2005 r. po raz pierwszy zbiegły się terminy **wyborów prezydenckich i parlamentarnych**. Klęska lewicy skompromitowanej skandalami korupcyjnymi była z góry przesądzona. Sondaże opinii publicznej wskazywały, że zwycięzcami będą PO i PiS. Ponieważ współpracowały one dotąd jako siły opozycyjne, a ich programy wydawały się możliwe do uzgodnienia, zakładano, że wybory przypieczętują tylko **projektowaną koalicję tych ugrupowań (tzw. POPiS)**. Stało się jednak inaczej.

Dość niespodziewanie **PiS uzyskało więcej mandatów niż PO**. W niecały miesiąc później **Lech Kaczyński pokonał Donalda Tuska w wyborach prezydenckich**. Podwójne zwycięstwo wyborcze PiS ogromnie wzmocniło pozycję przetargową tej partii w rokowaniach z PO, a ostatecznie okazało się, że stronnictwa te nie są w stanie porozumieć się ze sobą. **PiS**, mające około 1/3 miejsc w parlamencie, najpierw stworzyło rząd mniejszościowy. Natomiast wkrótce potem **nawiązało koalicję** z dwiema mniejszymi partiami. Były to: **Samoobrona** (partia wyrosła na bazie protestów rolniczych oraz niechęci części społeczeństwa do zmian wolnorynkowych, negatywnie nastawiona do członkostwa Polski w Unii Europejskiej) i **Liga Polskich Rodzin** (ugrupowanie skrajnie prawicowe, o charakterze chrześcijańsko-narodowym). Premierem powstałego rządu początkowo został **Kazimierz Marcinkiewicz**, a później – **Jarosław Kaczyński**.

Lech Kaczyński (1949–2010) w trakcie zaprzysiężenia przed Zgromadzeniem Narodowym na urząd prezydenta w grudniu 2005 r.

Lech Kaczyński był działaczem opozycji antykomunistycznej od drugiej połowy lat 70. XX w. oraz „Solidarności” w latach 80. W okresie stanu wojennego został internowany. W 1986 r. wszedł w skład Tymczasowej Komisji Koordynacyjnej „Solidarności”. Brał udział w rozmowach w Magdalence i w obradach Okrągłego Stołu. Do jesieni 1991 r. blisko współpracował z Lechem Wałęsą jako członek jego kancelarii prezydenckiej. W lutym 1991 r. kandydował na stanowisko przewodniczącego NSZZ „Solidarność” (przegrał z Marianem Krzaklewskim). Następnie sprawował funkcje prezesa Najwyższej Izby Kontroli oraz ministra sprawiedliwości w rządzie Jerzego Buzka. W 2001 r. został prezesem nowo powstałej partii Prawo i Sprawiedliwość (w 2003 r. zastąpił go jego brat Jarosław). W latach 2002–2005 był prezydentem Warszawy. W latach 2005–2010 pełnił urząd prezydenta Polski. Zginął w katastrofie smoleńskiej.

Prawicowa koalicja miała **niewielką większość parlamentarną**, była też **mocno** skonfliktowana **wewnętrznie**. Po jej rozpadzie PiS zdecydowało się doprowadzić **w 2007 r.** do samorozwiązania się parlamentu, co oznaczało **przedterminowe wybory**. W partii braci Kaczyńskich panowało przeświadczenie, że umocnią one pozycję PiS. Tymczasem **zwycięstwo odniosła PO**, która już przy okazji wcześniejszych wyborów samorządowych nawiązała **koalicję z PSL**. To porozumienie stało się też podstawą do utworzenia większości parlamentarnej i **rządu** na czele z **Donaldem Tuskiem**.

Rankiem **10 kwietnia 2010 r.** doszło do wyjątkowej w dziejach polskich tragedii. **W katastrofie samolotowej pod Smoleńskiem** w Rosji zginęło 88 pasażerów i 8 członków załogi rządowego samolotu. Śmierć ponieśli wybitni przedstawiciele i przedstawicielki polskiego życia politycznego i społecznego. Osoby te stanowiły główną część polskiej delegacji udającej się na drugą część obchodów 70. rocznicy zbrodni katyńskiej. **Wśród ofiar znajdował się między innymi prezydent Lech Kaczyński**. W tej sytuacji **wybory prezydenckie**, planowane na jesień, musiały się odbyć wcześniej. W lipcu 2010 r. **wygrał je kandydat PO – Bronisław Komorowski**, który pokonał w II turze Jarosława Kaczyńskiego.

Po tragedii smoleńskiej ogłoszono żałobę narodową i w wielu miastach odbywały się zarówno spontaniczne, jak i zorganizowane manifestacje ku czci ofiar katastrofy. Jednak już wkrótce wokół tego wydarzenia narodziły **spory i emocje** związane z szukaniem winnych katastrofy (a według części polityków prawico-

Znicze na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie 10 kwietnia 2010 r. oraz pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach w Warszawie

W katastrofie smoleńskiej, oprócz prezydenta Lecha Kaczyńskiego i jego małżonki, zginęli też m.in.: ostatni prezydent RP na uchodźstwie Ryszard Kaczorowski, dwóch wicemarszałków Sejmu i marszałek Senatu, Rzecznik Praw Obywatelskich, prezes Instytutu Pamięci Narodowej, szef Biura Bezpieczeństwa Narodowego, szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, szefowie poszczególnych rodzajów Sił Zbrojnych RP, przedstawiciele parlamentu oraz Rodzin Katyńskich.

wych – zamachu) oraz z oskarżeniami o polityczną czy moralną odpowiedzialność za tragedię. W konsekwencji następstwem smoleńskiej tragedii stało się nie zmniejszenie, lecz dalsze **pogłębienie istniejących podziałów społecznych oraz w obrębie sceny politycznej.**

Wybory parlamentarne z 2011 r. przedłużyły rządy koalicji **PO z PSL** na **kolejne cztery lata**. Premierem pozostawał do września 2014 r. Donald Tusk, następnie zastąpiła go Ewa Kopacz. Między **PO a PiS**, które znajdowało się w opozycji, narosła już w tym czasie krańcowa wrogość. W tym czasie **Platforma Obywatelska** koncentrowała się na liberalnym ekonomicznym programie i reprezentowaniu klasy średniej, która stopniowo wykształciła się po 1989 r. **Prawo i Sprawiedliwość** eksponowało swój profil konserwatywno-narodowy w kwestiach społecznych oraz niechęć wobec przemian obyczajowych i kulturowych płynących z Zachodu (zobacz rozdz. II.5.). Ponadto szukało poparcia wśród osób mniej zamożnych i oczekujących pomocy od państwa.

W tym okresie w Polsce wciąż występowało wysokie bezrobocie (choć znacznie niższe niż kilka lat wcześniej). Poziom nierówności ekonomicznych w społeczeństwie był podobny jak w innych wolnorynkowych państwach Unii Europejskiej. Natomiast niemal ominął Polskę światowy kryzys ekonomiczny z 2008 r. i odnotowała ona duży wzrost gospodarczy – uzyskała najwyższy w Unii Europejskiej przyrost PKB (produktu krajowego brutto). Wśród działań społeczno-ekonomicznych rządu

Donald Tusk (ur. 1957) w trakcie zaprzysiężenia jego rządu w listopadzie 2007 r.

Donald Tusk był działaczem opozycji antykomunistycznej od drugiej połowy lat 70. XX w. i członkiem „Solidarności”. W latach 1988–1990 należał do Komitetu Obywatelskiego przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność” Lechu Wałęsie. W 1990 r. współtworzył Kongres Liberalno-Demokratyczny, a następnie stał się jednym z jego liderów. Później należał do Unii Wolności. W 2001 r. był jednym z trzech głównych inicjatorów powstania Platformy Obywatelskiej, a od 2003 r. stanął na jej czele. W 2005 r. bez powodzenia ubiegał się o prezydenturę Polski. Po zwycięstwie Platformy Obywatelskiej w wyborach parlamentarnych Tusk w latach 2007–2014 pełnił urząd premiera Polski. W latach 2014–2019 był Przewodniczącym Rady Europejskiej (funkcja nieformalnie określana jako „prezydent Unii”). W latach 2019–2022 stał na czele Europejskiej Partii Ludowej (skupiającej te stronnictwa z państw Unii, które mają charakter liberalno-konserwatywny i chrześcijańsko-demokratyczny).

PO-PSL największą kontrowersję wzbudziła reforma emerytalna, w tym podniesienie wieku przechodzenia na emeryturę do 67. roku życia.

W 2015 r. odbyły się zarówno wybory prezydenckie, jak i parlamentarne. **Prezydentem** został **Andrzej Duda z PiS**, który w II turze pokonał urzędującego dotąd prezydenta Bronisława Komorowskiego z PO. **Wybory parlamentarne** także **wygrało PiS** wraz z sojusznicznymi mniejszymi partiami prawicy. Dzięki uzyskaniu większości mandatów utworzyło rząd na czele z Beatą Szydło.

Polska i Unia Europejska po 2004 r.

Polska po wstąpieniu do Unii Europejskiej odczuła korzyści wynikające z napływu unijnych dotacji – przeznaczanych między innymi na rolnictwo, rozwój zaplecza transportowego, ochronę środowiska, edukację i kulturę, tworzenie miejsc pracy czy rozwój przedsiębiorczości. W latach 2007–2013 polski rząd zainwestował w rozwój kraju 67 miliardów euro **pochodzących z funduszy europejskich**.

Warszawa – polski znaczek pocztowy z serii *Stolice państw Unii Europejskiej* wyemitowany w 2009 r.

Ważna stała się dla Polaków **swoboda podróżowania po krajach Unii** (od końca 2007 r., gdy Polska znalazła się w strefie Schengen). Stopniowo otwierała się także możliwość podejmowania **legalnej pracy w krajach członkowskich**, choć wiele z nich zastrzegło sobie kilkuletni okres przejściowy przed pełnym otwarciem rynku pracy. Po przystąpieniu do Unii Europejskiej nastąpiła kolejna masowa fala **emigracji zarobkowej z Polski**, która osiągnęła poziom około 2 milionów osób. Polska jako kraj członkowski Unii zmuszona jest **podporządkować się wielu unijnym regulacjom** dotyczącym między innymi konkurencyjności czy ograniczającym

zakres pomocy publicznej podmiotom gospodarczym. Rolnicy, w zamian za wysokie dotacje, zmuszeni zostali do ograniczenia produkcji, która w Unii jest ściśle reglamentowana.

W ramach Unii Europejskiej nieustannie trwają **debaty na temat zasad jej funkcjonowania** oraz **stopnia integracji** – zwłaszcza politycznej. Szczególne znaczenie miało przyjęcie **traktatu lizbońskiego**. Został on podpisany w grudniu 2007 r. **Wszedł w życie po procesie ratyfikacji – który w niektórych państwach przebiegał z trudnościami – 1 grudnia 2009 r.** Traktat **zwiększył uprawnienia Parlamentu Europejskiego** w zakresie budżetu, stanowienia

prawa unijnego i zawierania umów międzynarodowych. Ustanowił stanowisko **Przewodniczącego Rady Europejskiej** (nazywanego popularnie, ale nieoficjalnie „prezydentem”) wybieranego na dwuipółroczną kadencję, a także **unijnego ministra spraw zagranicznych**. Po raz pierwszy ustalono możliwość i określono zasady wystąpienia z Unii. Nadano moc prawną **Karcie Praw Podstawowych** sformułowanej już w 2000 r. Określa ona prawa i wolności obywatelskie przysługujące mieszkańcom Unii.

W Unii Europejskiej Polacy sprawowali najwyższe stanowiska. W latach 2009–2012 **Jerzy Buzek** był **Przewodniczącym Parlamentu Europejskiego**, a w latach 2014–2019 **Donald Tusk** pełnił urząd **Przewodniczącego Rady Europejskiej**.

Powitanie polskiej delegacji na ceremonii podpisania traktatu lizbońskiego. Po bokach stoją przedstawiciele rządu portugalskiego, między nimi – od prawej: minister spraw zagranicznych Polski Radosław Sikorski, premier Donald Tusk i prezydent Lech Kaczyński.

Negocjacje i spory wokół kształtu traktatu lizbońskiego, a następnie jego ratyfikacji, były wyjątkowo uporczywe. Pierwotnie odrzucili go w referendum Irlandczycy i dopiero ponowienie referendum po ponad roku zadecydowało o akceptacji traktatu przez Irlandię. Długo zwlekali ze swoimi podpisami prezydenci Niemiec, Polski i Czech. Z kolei rząd brytyjski obawiał się, że Karta Praw Podstawowych narzuci Wielkiej Brytanii niechciane rozwiązania głównie w zakresie prawa pracy. Polskie władze żywiły podobne obawy w kwestiach światopoglądowych – w zakresie „moralności publicznej i prawa rodzinnego” (przede wszystkim uprawnień osób homoseksualnych). Wielka Brytania i Polska zgłosiły z tych powodów specjalne protokoły, które skutkują ograniczeniem stosowania Karty Praw Podstawowych na ich terytoriach w opisanym zakresie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów funkcjonowanie systemu politycznego w Polsce w latach 2004–2015. Jakie czynniki wpływały – twoim zdaniem – w największym stopniu na przemiany polskiego życia społeczno-politycznego?
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie i następstwa miało przystąpienie Polski do Unii Europejskiej.
3. Poszukaj w internecie informacji na temat sporów toczących się wokół przyszłości Unii i członkostwa w niej Polski. Przygotuj się do dyskusji w klasie na ten temat.